

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Милена Г. Давидовић

**СРЕДЊОВЕКОВНИ ЋИРИЛИЧКИ
СКРИПТОРИЈУМИ НА БАЛКАНУ**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOLOŠKI FAKULTET

Milena G. Davidović

**SREDNJOVEKOVNI ĆIRILIČKI
SKRIPTORIJUMI NA BALKANU**

doktorska disertacija

Beograd, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Milena G. Davidović

**THE MEDIEVAL CYRILLIC
SCRIPTORIUMS IN THE BALKANS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Милена Г. Давидович

**Средневековые кириллические скриптории на
Балканах**

Докторская диссертация

Белград, 2024.

Ментор:

проф. др Ирена Шпадијер, редовни професор

Катедра за српску књижевност и језик са јужнословенским књижевностима,

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

Датум одбране:

Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану

сажетак

Предмет истраживања у овој дисертацији јесу ћирилички скрипторијуми на Балкану. Имајући у виду ограничени корпус средњовековних рукописних књига које су доспеле до наших дана, у дисертацији су разматрани скрипторијуми од почетка 13. па све до краја 15. столећа. На самом почетку рада теоријски се промишља о средњовековној институцији скрипторијума и о процесу настанка средњовековне књиге. Појам скрипторијума посматран је спрам других појмова, као што су књижевна школа, књижевно средиште и писарска (калиграфска) школа.

На основу дефинисаног рукописног наслеђа обликована је општа слика о средњовековној писмености на Балкану, с посебним нагласком на особине средњовековних школа на Балкану и места њиховог организовања. У вези с тим, размотрен је положај професионалних писара у средњовековном друштву на Балкану.

Применом интерпретативног метода и метода палеографије – археографског, атрибутивног и филигранолошког, у дисертацији су најпре дати увиди у обим рукописне продукције појединачних писара. Интерпретативним описом одабраних рукописа указано је на манире појединачних писара, затим је оцењен квалитет њихове писарске и илуминаторске вештине. На основу особина хартије, затим палеографских одлика писма и илуминације рукописних књига истакнуте су везе између различитих писарских радионица. На основу таквих резултата обликована је слика преписивачке делатности која се одвијала у близини манастира и дворова српских владара у тачно одређено време током три века ћириличке писмености на Балкану.

Кључне речи: скрипторијум, ћирилица, средњи век, писар, средњовековни рукопис

Научна област: наука о књижевности

Ужа научна област: средњовековна књижевност, средњовековна писменост, славистичке студије

УДК број

The medieval Cyrillic scriptoria in the Balkans

Summary

This dissertation researches Cyrillic scriptoria in the Balkans. Taking the medieval Cyrillic limited corpus of manuscripts preserved until nowadays into account, this thesis tackles the scriptoria originating from the beginning of the 13th century until those originating from the end of the 15th century. The introductory part of the doctoral thesis examines the medieval institution of the scriptorium as well as the medieval book creation process. The term scriptorium is considered compared to other terms such as a literary school, literature center and scribal (calligraphic) school. Based on the defined manuscripts' heritage, the general impression about the medieval literacy in the Balkans was made. The special attention is drawn to the medieval schools on the Balkans characteristics including the places where the schools in question were organized. Taking this into consideration, the professional scribes' position within the medieval society in the Balkans is discussed in the paper. This dissertation primarily gives insight into a single scribe's handwritten productions by applying the interpretative method and the Cyrillic alphabet's paleographic features – the archeographic, attributive and filigranological ones. The aforementioned interpretative method applied to the chosen manuscripts shows the single scribes' procedures standing out from any other procedures, their transcribing and illuminating skills' quality. On the basis of the paper's and alphabet's paleographic features as well as the manuscripts' illumination, the ties among different scribal workshops were established. The results provided knowledge about the copying that occurred near monasteries and the ruling families' palaces at the exact time during the three centuries of the Cyrillic literacy in the Balkans.

Key words: a scriptorium, Cyrillic alphabet, scribe, medieval manuscript

Scientific field: the Science of Literature

Narrow scientific field: medieval literature, medieval literacy, Slavistic studies

UDC code:

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет истраживања	1
Историја истраживања.....	2
Методи.....	6
Извори	7

ПОГЛАВЉЕ ПРВО

СКРИПТОРИЈУМ – СРЕДЊОВЕКОВНА УСТАНОВА ПИСМЕНОСТИ

1.1. Књига у средњем веку: између култа, примене и презентације	8
1.2. Где се учило „светим књигама“?	10
1.2.1. Учитељ, учење, ученик	10
1.2.2. Писменост и друштвени статус	13
1.2.3. Манастирске школе.....	16
1.2.4. Писмени и неписмени монаси	18
1.3. Преписивање књига – „ручни рад“ и „манастирска работа“	20
1.4. Скрипторијум – научни појам и средњовековна делатност	23
1.4.1. Скрипторијум и/или преписивачка (писарска) радионица.....	25
1.5. Скрипторијуми и места повремениг писања.....	26
1.5.1. Места повремене преписивачке активности.....	27
1.6. Књижевна школа, књижевно средиште, скрипторијум	28
1.7. Средњовековна књига у настајању.....	29
1.7.1. Пергамент и хартија	30
1.7.2. Прибор за писање и мастило	31
1.7.3. Процес израде књиге.....	32
1.7.4. Скрипторијум, илуминаторска радионица, књиговезница.....	33
1.8. Преписивачи.....	34
1.8.1. Преписивачи (и) две функционалне писмености	36

ПОГЛАВЉЕ ДРУГО

ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ НА БАЛКАНУ 1200–1331.

2.1. Рашки скрипторијум	37
2.2. Светогорски скрипторијум	44
2.2.1. Хиландарски скрипторијум	44
2.2.2. Карејски скрипторијум	46
2.3. Студеничко-жички скрипторијум	47
2.4. Скрипторијум Српске архиепископије у Пећи	50
2.5. Зетски скрипторијум.....	51

ПОГЛАВЉЕ ТРЕЋЕ

ЋИРИЛИЧКИ ЦЕНТРИ ПИСМЕНОСТИ НА БАЛКАНУ 1331–1371.

3.1. Светогорски скрипторијуми	53
3.1.1. Ћирилички скрипторијум Велике Лавре	53
3.1.2. Радионица хиландарског монаха Романа (I)	57

3.1.3. Скрипторијум хиландарских писара Романа (II), Дионисија, Марка	60
3.1.4. Радионица монаха Јосифа-Дамјана и сарадника	63
3.1.5. Скрипторијум монаха Јова и сарадника	64
3.1.6. Скрипторијум анагноста Јована и сарадника	66
3.1.7. Скрипторијум монаха Јакова и сарадника	68
3.1.8. Преводалачко-преписивачка радионица инока Исаије	74
3.2. Сиринићки скрипторијум	85
3.3. Тириличка писменост у Серу у време српске управе 1345–1371.	96
3.4. Пећко-дечански скрипторијум	113
3.4.1. Преписивачка пракса у дечанској испосници Белаји	116

ПОГЛАВЉЕ ЧЕТВРТО

ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ МОРАВСКО-РЕСАВСКОГ РАЗДОБЉА 1371–1500.

4.1. Липљански (Грачанички) скрипторијум	119
4.1.1. Радионица Никодима Мрчете и сарадника	125
4.2. Обнова дечанске књижнице: радионице Данилца и Макарија	127
4.2.1. Радионица Данилца Левооког	127
4.2.2. Радионица писара Макарија	133
4.3. Скадарски скрипторијум	135
4.3.1. Радионица Никона Јерусалимца	138
4.3.2. Владарски скрипторијум Ивана Црнојевића	139
4.4. Манастир Светог Павла: преводалачко-преписивачки центар	140
4.4.1. Преписивачко-редакторска радионица монаха Атанасија	143
4.5. Радионица попа Никодима у Влашкој	146
4.6. Хиландарски скрипторијум ресавског периода	154
4.7. Владарски скрипторијум деспота Стефана Лазаревића	162
4.7.1. Радионица дијака Андреје	166
4.8. Ресавски скрипторијум	169
4.9. Браничевски скрипторијум	173
4.9.1. Давидова радионица	175
4.9.2. Радионица доместика Стефана	176
4.10. Дечански скрипторијум ресавског периода	177
4.10.1. Радионица монаха Никандра	180

<i>ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА</i>	184
----------------------------	-----

<i>ИЗВОРИ</i>	187
---------------	-----

<i>БИБЛИОГРАФИЈА</i>	193
----------------------	-----

<i>СКРАЋЕНИЦЕ</i>	209
-------------------	-----

БИОГРАФИЈА АУТОРА

ИЗВОД ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ АУТОРА КОЈИ ЈЕ У ВЕЗИ СА ПРЕДМЕТОМ ИСТРАЖИВАЊА ДИСЕРТАЦИЈЕ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет истраживања

У средишту нашег истраживања јесте средњовековна институција у којој је на ћириличком писму негована писменост на православном Балкану. Наша истраживања су преваходно усмерена на српске скрипторијуме али ћемо се нарочито у првом делу осврнути и на околности развоја ћириличке писмености у средњовековним бугарским средиштима. Писменост се на овом месту разумева као поседовање и употреба ћириличног писма у старословенском језику и његовим редакцијама.¹ Реч је, дакле, о писмености на црквенословенском језику и ћириличком писму, која је постојала, у првом реду, у манастирима и при црквама, као и при владарским дворovima. Институција скрипторијума у средњем веку заснивала се на преписивачкој пракси (активности/делатности) једног или више писара. Она је претпостављала вишу ученост појединаца вичних писању, која се огледала, с једне стране, у читању и тумачењу богослужбених и теолошких текстова, и с друге, у писању на језику Цркве. Производи скрипторијума били су рукописи који су репрезентовали писменост једног простора у одређеном тренутку.

Ћирилично писмо и старословенски језик са својим варијантама били су у примени на широком простору Балканског полуострва током читавог средњег века, али и касније. На црквенословенском језику писане су ћириличке књиге на тлу средњовековних словенских земаља – Србије, Бугарске и Босне, затим Влашке и Молдавије, као и у словенским манастирима на Светој Гори. Реч је о писмености развијаној у заједницама које су након покрштавања – привођења хришћанској цркви, узор духовног, културног и уметничког развоја налазиле у Ромејском царству. Православне заједнице које су се развијале под непосредним византијским духовним, културним и уметничким утицајима у историографији су означене појмом Византијског комонвелта.²

Институција скрипторијума је од краја 9. века, када је створено друго словенско писмо (ћирилица), па све до краја 15. столећа, више или мање мењала своју физиономију. Организовањем нових скрипторских центара, неговањем али и гашењем оних из претходних времена, исцртавана је вековима јединствена мапа ћириличке писмености на средњовековном Балкану. Светогорски скрипторијуми су, у том погледу, јединствен пример у историји словенске писмености. У њима је писана реч, уистину не увек једнаког обима и квалитета, негована столећима без станке, упркос различитим историјским догађајима и променама на геополитичкој карти Балканског полуострва. То, међутим, није важило и за центре писања изван Свете Горе, који су рачунали на сталну динамику, преобликовање и, понајвише, на померања у простору.

Институцију скрипторијума могуће је разматрати из више аспеката, приступајући јој са становишта различитих дисциплина. Наша пажња усмерена је преваходно на њихово лоцирање и откривање организације њиховог рада у датом тренутку. Истраживањем су, дакле, обухваћена средишта на средњовековном Балкану где је

¹ Најстарији писани језик Јужних Словена на Балкану именује су неколиким терминима у научним срединама. Термин који се чини најпрецизнијим јесте *староцрквенословенски*. На њему се посебно инсистира у руској научној средини. У бугарским научним круговима исти језик се назива *старобугарски*. У дисертацији се опредељујемо за термин *старословенски* – устаљени термин у српској научној средини. Редакције тог језика, раслојеног најкасније до 12. века, означавамо термином *црквенословенски* језик. В. В. Савић, „Прва столећа српске писмености“, у: В. Савић, *Српска књижевна реч у својим првим столећима*, Подгорица–Ниш, 2019, 9, с нап. 1, и литературом.

² Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996.

изворима (рукописним књигама) потврђена организована преписивачка активност. У таквом науку, једнима ће се посветити већа пажња, док ће се други прегледно представити, с одговарајућом литературом.

Из истраживања су овога пута изузети руски рукописи светогорске провенијенције, као и скупина тзв. босанских ћириличких рукописа. Изузеће скрипторских центара организованих у руским монашким заједницама на Светој Гори објашњава се методолошким разлозима, будући да би проучавање руских преписивачких центара на Светој Гори одвојено од оних у матици, у средњовековној руској земљи, било непотпуно и неодговарајуће. Премда је светогорска монашка заједница независна и јединствена, писменост, култура и духовност њеног простора не могу се посматрати без увида у однос између манастира различитих народа и њихових духовних и скрипторских центара у матици.

Проучавање босанских рукописа, посебно у времену када се о њима на другим странама говори преваходно из ненаучног аспекта, захтева додатни напор и посвећеност који превазилазе оквире овог рада. Због тога ће о њима речи бити на другом месту.

Историја истраживања

Ћирилички скрипторијуми на средњовековном Балкану развијали су се под окриљем хришћанске цркве, на старословенском језику и његовим редакцијама, делећи најзад сличну судбину у мање или више сличним друштвеним околностима од краја 9. до краја 15. столећа. Вековима творена и негована у балканским скрипторијумима, ћириличка писменост положена је у темељ култура народа који данас живе у границама више националних држава – Србији, Црној Гори, Бугарској, Северној Македонији, Хрватској и Босни и Херцеговини. Словенска ћириличка писменост развијана од седамдесетих година 14. и током читавог 15. столећа уткана је и у културно памћење румунског народа.

У досадашњим истраживањима проучаваоци су се водили два критеријумима – територијалним (географским, просторним) и језичким.³ На овом месту биће указано на монографска и зборничка издања, али и на важније студије у чијем су средишту истраживања били балкански центри у којима су настајале ћириличке књиге.

Водећи се преваходно језичким критеријумом, те где се све писало на бугарској редакцији старословенског језика у 13. и 14. веку⁴, Васил Ђузелев [Васил Гюзелев] начинио је прву *ману* бугарских скрипторијума. Применом географског принципа, како сâм наводи, он је представио четири групе књижних центара. Распоредивши их према важности коју су имали у развоју бугарске писмености током два века, најпре је проучио

³ Под језичким критеријумом подразумева се варијантност старословенског језика. Од краја 10. века универзални језик свих Словена на Балкану наставља да постоји у својим редакцијама (варијантама). Писменост различитих словенских народа наставила је и у условима језичке диференцираности да се развија у готово истом смеру. Таква ситуација објашњава се не само заједничким и непрекидним развојем под утицајем византијске културе и писмености, него и тиме што разликовне одлике црквенословенских језика нису сасвим узроковале неразумевање међу припадницима различитих словенских етничких заједница. Јасмина Грковић-Мејдор објашњава да се разлике међу варијантама „манифестују преваходно на фонолошком плану, док је разлика у области морфологије, синтаксе и лексике далеко мања“, в. Ј. Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци 2007, 427.

Блискост редакција старог језика Словена посебно су перципирали средњовековни писари и писци, с обзиром на то да није био редак случај преписивања текста с једне на другу редакцију старословенског језика.

⁴ Период бугарског 13. и 14. века Васил Ђузелев назива „зрелим феудализмом“, в. В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в Българија XIII–XIV век*, Софија 1985, 5.

центре у Трнову и на Светој Гори. У њима су творене главне тенденције у бугарској средњовековној писмености. Следећу групу чинили су преписивачки центри у Цариграду, Јерусалиму и на Синају, као и поједини влашки, молдавски и српски манастирски скрипторијуми. Реч је, дакле, о центрима изван граница ондашње средњовековне бугарске државе, одакле је, према уверењу бугарског историчара, долазио посебан импулс развоју и преношењу бугарске књиге. Трећу групу чинили су исихастички центри у којима су били окупљени, у првом реду, исихасти бугарског порекла који су од 1325. живо развијали књижну делатност у матици. У последњој групи разматрана су „књижна средишта и скрипторији у бугарској земљи и на [бугарској] територији, насељени бугарским етничким елементом, [и] од споредног значења за чување, умножавање и распрострањивање књига“.⁵ Међу скрипторским центрима у којима се преписивала стара бугарска књига, преимућство је дато Зографском центру – скрипторијуму бугарског манастира на Светој Гори, и посебно Трновском. Аутору *мане* бугарских скрипторијума може се упутити и једна примедба. Настојећи, наиме, да истакне значај трновског књижевног и културног средишта за „целу источноправославну словено-византијску културну заједницу“⁶, Васил Ђузелев се ослонио на наводе Константина Костенечког у филолошкој расправи *Сказање о писменима – спису из 15. века*, што је, заправо, анахронизам.⁷

У том истраживању установа скрипторијума разматрана је заједно с друге две, једнако важне средњовековне институције – школом и библиотеком. Блиска веза између школа и скрипторијума потцртана је посредством лица која су се учила вештини писања. Постављањем у први план писарских личности и социјалне структуре бугарских преписивача 13. и 14. века, у овој монографији *скрипторијум*, као термин којим је означавана средњовековна институција писања, није ближе објашњен. Аутор се се према њему односио као према нечему што је у науци установљено и што не побуђује недоумице.

Импулс истраживању средњовековних скрипторијума организованих на територији данашње Црне Горе дала је група истраживача на научном симпозијуму одржаном на Цетињу 1987. године.⁸ Од укупно шеснаест радова, колико је обухваћено зборником што је објављен две године касније, у свега пет⁹ разматрају се посебно ћирилички скрипторијуми и њихови писари, док хронолошки оквир тек два истраживања – Рајке Вујошевић и Петра Момировића – одговара временском опсегу којим је омеђено наше проучавање. Истакнут као пионирски рад у проучавању двеју институција писмености – скрипторијума и библиотеке, у зборнику се, у неколико чланака, примећује покушај мапирања преписивачких центара организованих на Балкану од 12. до 15. века. Утврдивши координате писарских центара у Црној Гори, Рајка Вујошевић је дала општу

⁵ В. Ђузелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в България XIII–XIV век*, 66.

⁶ В. Ђузелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в България XIII–XIV век*, 65.

⁷ В. Ђузелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в България XIII–XIV век*, 65–66.

⁸ *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године*, ур. Д. У. Мартиновић, Цетиње 1989.

⁹ Реч је о радовима Рајке Вујошевић („Скрипториј Скадарског језера“, 45–51; „Цетињска преписивачка школа у XVII и првим деценијама XVIII вијека“, 171–180), Петра Момировића („Наши стари ћирилски скрипторији на подручју Црне Горе и Србије у средњем веку и турском периоду“, 33–43), Катарине Манозиси („Рукописне књиге цркве Св. Николе у Заступу“, 181–253) и Луције Цернић („Писари Сава и Јован“, 255–295). Средњовековних скрипторијума организованих на назначеном тлу дотицали су се Васо Ј. Ивошевић („Библиотеке православних манастира у Боки Которској и Паштровићима“, 53–104) и Надежда Р. Синдик („Телефтери манастира Никољца. Прилог проучавању манастирских библиотека“, 297–306).

Истраживањима Катарине Манозиси и Луције Цернић обухваћен је рад заступског и светотројичког скрипторијума у 16. веку, док је Рајка Вујошевић пажњу посветила активности цетињског скрипторијума у 17. и почетком 18. века. С обзиром на то да три издвојена истраживања излазе из хронолошког оквира нашег проучавања, овога пута их нећемо посебно разматрати.

оцену да су на северу Црне Горе, све до краја 14. столећа, били познати и врло развијени преписивачки и илуминаторски центри – „Бијело Поље са црквом Св. Петра и Павла и манастиром Никољцем, затим манастир Морача“¹⁰. Крајем 14. и почетком 15. века преписивање у њима одвијало се спорадично, док се око Скадарског језера у исто време формирао нов скрипторијум. Уочивши да се током нешто више од једног века на простору Скадарског језера писало у више цркава и манастира, ауторка је на основу одлика „скадарских“ рукописа – њиховог књижевног садржаја и форме, писма и илуминаторске вештине, начина обраде кожних повеза и уметности израде златних и сребрних окова – скицирала јединствен скадарски скрипторијум и тако понудила метод проучавања преписивачких центара уопште.¹¹

Са становишта разумевања средњовековне институције скрипторијума и посебно односа између скрипторијума и канцеларије, важним се чини истраживање Петра Момировића. Поновивши да се „у Црној Гори XIII и XIV века свакако писало у Морачи, у манастиру на Превлаци, седишту митрополита и манастирићима око Скадарског језера“¹², он је разматрао писменост средњовековних српских владара, а затим покушао дефинисати институционални оквир писмености неговане на средњовековним дворовима. Поставивши у термилошко-појмовну равн „владарску радионицу“ и „средњовековне канцеларијске скрипторијуме“, Петар Момировић је између „владарског скрипторија“ и „канцеларије“ успоставио однос синонимије, да би напослетку увео термин и појам „стваралачког или сабирног књижевног средишта“. Према је у науци, у међувремену, јасно успостављена разлика између скрипторијума и канцеларије, у средишту пажње овог аутора јесу и такви појмови, попут владарског скрипторијума и књижевног средишта, о којима и данас расправљају националне медијистике на Балкану.

Прилог разумевању ширег културноисторијског контекста у чијим оквирима су се током средњег века, у релативној близини, развијале ћириличка и латинска писменост представљају и истраживања Венка Гугића и Грације Брајковић. Док је Венко Гугић у средиште пажње сместио преписивачку активност неговану током 14. века у манастиру Светог Фрање на Гурдићу – задужбини краљице Јелене, Грација Брајковић је дала приказ скрипторијума Которске бискупије 15. столећа.¹³

Преписивачки центри на тлу средњовековне Македоније дати су у виду прегледа у монографији *Скрипторски центри во средновековна Македонија*.¹⁴ Укрштањем два критеријума – хронолошког и просторног, представљена су средишта у средњовековној македонске области, у којима је преписивачка активност потврђена од краја 9. до краја 17. века. Циљ је био представити „сваки појединачни скрипторијум у његовој заокруженој књижевно-историјској целини и континуитету развоја“¹⁵. У прегледу македонских аутора скрипторским центром означено је свако место у коме је макар само једним рукописом потврђена преписивачка активност. Резултат таквог приступа огледа се у томе да су скрипторијумима означене преписивачке делатности које су одвијане у манастирима, црквама, селима и градовима. Наводећи да су се књиге писале у готово

¹⁰ Р. Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 45.

¹¹ Р. Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 48.

¹² П. Момировић, „Наши стари ћирилски скрипторији на подручју Црне Горе и Србије у средњем веку и турском периоду“, 36.

¹³ V. Guguć, „Povijesni okvir franjevačke biblioteke Sv. Klara u Kotoru“, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, 109–110; Г. Брајковић, „Скрипторији и библиотеке у Которској бискупији“, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, 119–120.

¹⁴ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Скопје 1997.

¹⁵ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, 8.

свакој цркви на простору средњовековне Македоније, аутори, дакле, не налазе научну нужност у успостављању разлике између скрипторске активности која се у врло различитом облику и обиму одвијала у различитим срединама.

Сваки скрипторски центар на тлу средњовековне Македоније представљен је тако што је најпре дата кратка историја манастира, односно цркава и насељених места. Добра страна рада македонских аутора огледа се у томе што су у оквиру сваког преписивачког центра наведени рукописи који су ту и преписани. У вези с тим, неопходно је, међутим, указати и на једно надасве проблематично место. Уз књиге, чије је порекло настанка везано за тачно одређени центар, наведени су и кодекси који су се некада налазили у манастирским или црквеним библиотекама. Тиме су аутори монографије пренебрегли значајну разлику између средњовековног скрипторијума и средњовековне библиотеке. Припадност књижном фонду манастира или цркве није нужно значила да је књига ту и преписана. Та примедба посебно добија на значају када се има у виду да и сами аутори назначују да су „скрипторијуми представљали мостове миграција и рукописа“, те да се „том појавом објашњава и одсуство конкретних стандарда у неким великим скрипторијумима“.¹⁶

Током претходног и овог столећа проучавању ћириличких скрипторијума приступало се с различитих становишта. Средњовековна установа писања да се осветлити кроз истраживања језика рукописа, у првом реду. Досад највећи подухват језичког истраживања свеукупног јужнословенског наслеђа начинио је Анатолиј Аркадјевич Турилов.¹⁷ У каталогу атонских рукописа, он је изнова језички одредио сваки појединачни светогорски ћирилички рукопис и уз њега приложио одговарајућу литературу. Каталогским описом светогорских рукописа умногоме је прокрчен пут ка реконструкцији скрипторских центара на Атосу.

Истраживања у правцу преписивача који су својим радом (преписима) обликовали јединствене скрипторске центре спровело је више аутора. На првом месту неопходно је поменути монографско издање Елисавете Мусакове.¹⁸ Проучавајући ћирилично писмо и писмовне слике бугарских преписивача од успостављања ћириличке писмености па све до краја 17. столећа, Елисавета Мусакова је научно представила посленике писане речи који су творили ћириличку писменост и усмеравали њен развој.

Дуктусима и писмовним сликама средњовековних преписивача нарочито се занимала група српских научника на челу са Луцијом Цернић.¹⁹ Њој пада у заслугу примена атрибутивног метода у српској палеографији. Реч је о методу којим се идентификују писарске руке у средњовековним књигама. Применом атрибутивног метода, Луција Цернић не само што је установила обим и садржину рукописне продукције неких писара већ је у одређеним оквирима реконструисала и поједине скрипторијуме.

Преписивачке центре је у извесној мери могуће реконструисати и према врсти хартије и њених водених знакова. У примени филигранолошког метода нарочите

¹⁶ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, б.

¹⁷ А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, А.-Э. Н. Тахиаос, *Славянские рукописи афонских обителей*, Фессалоники 1999; А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, друго, исправљено и допуњено издање, Београд 2016.

¹⁸ Е. Мусакова, *Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII век*, София 2015.

¹⁹ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – Минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, *АП* 1 (1979), 135–165; иста, „О атрибуцији средњовековних српских ћириличких рукописа“, у: *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, ур. Д. Богдановић, Београд 1981, 335–358; иста, „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, *АП* 3 (1981), 49–64; иста, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, *АП* 4 (1982), 19–62; иста „Круг писара Јова“, *АП* 12 (1990), 129–180.

результате остварили су Мирјана Гроздановић Пајић и Радоман Станковић, а пре њих Владимир Мошин.²⁰

Српски и бугарски преписивачки центри организовани након 15. века нашли су се у средишту истраживања две монографије, унеколико комплементарне. Док је кроз преглед преписивачких центара Татјане Суботин Голубовић представљено српско рукописно наслеђе од обнове Пећке патријаршије (1557) до краја 17. века, у средишту истраживања Диљане Радославове били су бугарски скрипторски центри 17. века.²¹

Методи

Средњовековну установу скрипторија могуће је проучавати из угла различитих дисциплина. Скрипторије је могуће посматрати кроз призму језика и његове динамике, затим преко украса и илуминација – са становишта историје уметности, али и из општекултурне перспективе развоја једног вида писмености у средњовековном друштву.

У нашем истраживању служићемо се, на првом месту, интерпретативним методом тумачења писарских записа и методологијом палеографије. С обзиром на то да је палеографском археографијом обухваћено неколико метода – атрибутивни, филигранолошки, кодиколошки, неће сви методи имати у сваком трену једнаку важност у проучавању свих скрипторијума. У зависности од околности рада и одлика сваког

²⁰ V. Mošin, „Filigranologija kao pomoćna historijska nauka“, *Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954), 25–93; V. A. Mošin, S. M. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka*, t. 1–2, Zagreb 1957.

М. Гроздановић-Пајић, „Беновљанска хартија у српским рукописима XV века“, *АП* 1 (1979), 167–187; *иста*, „Водени знаци у Рилском Четворојевањелу из 1361. године и њихове паралеле“, *АП* 6–7 (1985), 157–172; *иста*, „Редак водени знак у једном мањем броју југословенских рукописа из друге четвртине XIV век“, *АП* 12 (1990), 181–218; *иста*, „Преглед најчешће коришћених водених знакова у српским рукописима прве половине XIV века“, *АП* 15 (1993), 135–175; *иста*, „Хиландар и рукописне књиге XIV века манастира Високи Дечани“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 325–341.

М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, „Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије“, *АП* 13 (1991), 7–249; *иста*, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, Београд 1995.

Р. Станковић, „Датирање српских рукописних књига у софијском Црквеном историјско-археолошко музеју“, *АП* 14 (1992), 25–54; *иста*, „Датирање српских рукописних књига у Софијском црквеном историјско-археолошко музеју (II)“, *АП* 15 (1993), 197–243; *иста*, „Датирање и водени знаци рукописних књига манастира Николца“, *АП* 16 (1994), 141–306; *иста*, „Датирање новопронађених рукописних књига из Епархије Рашко-Призренске“, *АП* 17 (1995), 181–223; *иста*, „Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије: водени знаци и датирање“, *АП* 18 (1996), 253–351; *иста*, „Водени знаци Бистричких рукописа“, *АП* 19 (1997), 151–209; *иста*, „Датирање српских рукописних књига у софијском Црквеном историјско-археолошко музеју (3)“, *АП* 21 (1999), 213–297; *иста*, „Водени знаци хиландарских српских рукописних књига 14. в.“, *АП* 22/23 (2000/2001), 7–399; *иста*, „Рукописне књиге манастира Савине: водени знаци и датирање“, *АП* 20 (1998), 265–367; *иста*, „Водени знаци рукописних књига Музеја Срема у Сремској Митровици“, *АП* 24 (2003), 189–254; *иста*, „Српске рукописне и старе штампане књиге Библиотеке Будимске епархије у Сентаддреји“, *АП* 13 (1991), 343–348; *иста*, „Рукописи српске редакције у Народној библиотеци ‘Иван Вазов’ из Пловдива: водени знаци и датирање“, *АП* 26/27 (2004/2005), 189–261; *иста*, „Водени знаци рукописних књига манастира Крке“, *АП* 29/30 (2007/2008), 89–265; *иста*, „Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије“, *АП* 13 (1991), 7–249; *иста*, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду: водени знаци и датирање*, Београд 2003; *иста*, *Рукописне књиге манастира Свете Тројице код Пљевља. Водени знаци и датирање*, Београд 2003; *иста*, „Водени знаци рукописа Милешевске епархије“, *АП* 29/39 (2007/2008), 299–366.

²¹ Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999; Д. Радославова, *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*, Софија 2020.

појединачног преписивачког средишта, те сачуваних и доступних ћириличких рукописа (извора), у истраживању ће бити примењивани они методи које се учине понајвише одговарајућим у откривању и разумевању тачно одређеног скрипторијума.

Извори

Истраживањем су обухваћене три групе извора. Највећу групу чине историјски извори – рукописне књиге. У другу, мању улазе наративни извори, док је трећом обухваћена дипломатичка грађа (повеље) и византијски извори у издањима.

Основно истраживање спроведено је на ћириличким рукописним књигама, насталим од краја 12. до краја 15. века. Доња граница дефинисаног временског оквира одабрана је управо стога што је у јужнословенским скрипторијумима тога времена ћирилица однела превагу над првом азбуком Словена – глагољицом. При томе, истраживањем су обухваћени они ћирилички рукописи којима је позната провенијенција или којима се место настанка може посредно утврдити. Скупина проучених историјских извора није обимом једнака у сваком столећу. Највећи број ћириличких рукописа настао је у 14. веку. Њих бројем следе рукописи 15. столећа, а затим они који су писани у 13. веку. Свега неколико рукописа потиче из прва три века ћириличке писмености на Балкану.

Скупином наративних извора обухваћена су хагиографска дела, која ће повремено и парцијално, према захтевима истраживања, бити разматрана. Она су разматрана преваходно у вези с појавама и догађајима о којима у историјским изворима нема довољно информација.

Трећу групу чине повеље и објављени византијски извори на српском, руском и енглеском језику. Реч је, с једне стране, о правним актима, углавном даровницама које су словенски владари издавали манастирима и црквама, и с друге, о византијским уставима – ктиторским типцима и правилима.

ПОГЛАВЉЕ ПРВО

СКРИПТОРИЈУМ – СРЕДЊОВЕКОВНА УСТАНОВА ПИСМЕНОСТИ

1.1. Књига у средњем веку: између култа, примене и презентације

Рукописна књига и, уопште, писање у средњем веку имали су вишеструку функцију у средњовековном друштву. У разматрањима о улози књиге и писарском позиву треба имати на уму да су књиге биле високе вредности, да је њихово писање увек било организовано – подстакнуто од неког лица, и да су вештине писања и илуминирања у средњем веку биле врло цењене.

Након блиставог раздобља антике, средњи век је унео преокрет у однос између усмене и писане речи. Док је у старом веку усмена реч била многопоштована, у раздобљу које је било одређено односом према Богу, а живот се настојао обликовати према истини о Христовом животу, писаној речи је додељен посебан статус.²² Хришћанство, религија свете књиге, дало је највећу почаст књизи.²³ Однос према књизи одређивао се кроз дивљење Библији као Логосу, писмено ‘утврђеној речи Божјој’, и поштовање алфабета, као стецишту тајни.²⁴ На таквим основама успостављен је култ књиге у средњем веку.

Светост књиге која се преписивала, претпостављала је и достојну, „смртну озбиљност“ марљивог посленика писане речи. „Човек који је писао са једним осећањем метафизичке одговорности за сваку реч коју напише, писао је дубоко уверен да већ самим тим служи Богу, Логосу, да тиме учествује као ‘садејственик’ у великој мистерији спасења којом је Бог обавио људски живот.“²⁵ На преписивачку активност гледало се у средњем веку као на подвиг. Писање је било облик литургије.²⁶ Писање је у оквирима средњовековног погледа на свет било знатно више од активности. То је био чин према коме се средњовековни преписивач односио с патосом. Остављајући пером или каламусом траг тих магично-мистичних писмовних елемената, писар је непрестано тежио усавршавању. Попут верника који се учешћем у обреду литургије настоји приближити самом Богу, писар средњег века се са особеним духовним искуством надносио над кодекс који исписује. Приступајући свом послу као култној радњи, он је молитвеним инвокацијама у насловима и на крају књиге тражио помоћ „одозго“.²⁷ Средњовековни преписивач не пише својом вољом, већ његову руку води Свети дух. Отуда ауторство и оригиналност у данашњем смислу средњи век није познавао, будући да „све наткриљује надтекстуални карактер Светог писма и врховни ауторитет Бога.“²⁸ На грешке у писању гледало се као на нешто што нарушава склад исписаног свештеног текста, а тиме је доведена у опасност и аутентична божанска истина саопштена у писаним речима.²⁹ Отуда писарево настојање да верно пренесе текст предлошка добија смисао на мистичко-симболичкој равни сталног усавршавања и уподобљавања Богу.

²² Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, Београд 1991, 50.

²³ С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд 1982, 204–232; Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, Београд 1996, 507.

²⁴ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, у: *Приватни живот у српском средњем веку*, пр. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 448.

²⁵ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 51.

²⁶ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 51.

²⁷ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 34.

²⁸ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 448.

²⁹ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 34.

Књиге су се наручивале и писале ради задовољења духовних потреба Цркве и средњовековне аристократије.³⁰ Преписима литургијских књига стварани су услови за служење у црквама и манастирима. Читана и појана пред окупљеном паством у храму, књига је била друштвена, јавна својина и као таква, она је служила на ползу свима. У непосредној употреби у храму, у коме су се сабирали верници, састојала се основна намена средњовековне књиге.

Књига је у средњем веку била и роба којом се трговало. Новчане вредности књига нису биле мале, што је унеколико сужавало круг друштвених група које су, захваљујући својој платежној моћи, могле приуштити скупocene рукописе. Цена једног обимног пергаментног кодекса, примера ради, могла је ићи и до педесет византијских перпера, што је било једнако вредности нешто више од две стотине грама злата. Вредност књиге исписане на пергаменту постаје јаснија када се има у виду да је за годишњу обраду њиве један перпер био исплаћиван.³¹ Извесно је да је многим, који су се посебно обучили за преписивање књига, писање било извор прихода. Они су рукописе продавали заинтересованим лицима или малим парохијским црквама.³²

Поузданих знања о поседовању књига међу обичним словенским светом на Балкану нема. То се унеколико објашњава и тиме да су рукописи били скупи. С материјалом се поступало пажљиво, а требало је и платити преписивача за уложени труд. Имајући то у виду, није много вероватно да су књиге биле широко присутне у нижим сталожима. Иако се зна да су се у средњовековној Српској земљи књизи учили и меропси и сокалници, најнижни слојеви српског средњовековног друштва, није много вероватно да је књига било у њиховим кућама. С много више поуздања може се пак тврдити да су књиге поседовали приватни учитељи, који су подучавали потомство владара и властеле.

Поред манастирских књижница, књига је највише било на дворовима средњовековних владара и властеле. Иако је од најстаријег раздобља ћириличке писмености на Балкану сачувано тек неколико књига, млађи преписи потврђују да је наклоност према књигама негована на двору бугарског цара Симеона. Штавише, бугарски цар се и сâм опробао у књижевном писању. Књига се радо читала на дворовима владара и у потоњим вековима. На двору Стефана Немање постојала је завидна библиотека која је имала одлучујућу улогу у образовању и васпитању Немањиног потомства. Највише знања о књигољубивости чланова српских и бугарских владарских и властеоских породица пружају сачувани ћирилички рукописи из 14. и 15. века. Преписи књига се код гласовитих преписивача тога доба наручују и за лично читање. Од средине 14. па све до краја наредног столећа, по наруџбини су састављани зборници за жене из бугарских и српских владарских породица.

У круговима владара и властеле нарочито популарне постају разне хронике и књиге историјске садржине. Међу њима, нарочито је био преписиван „Летовник“ – Хроника Георгија Амартола. Реч је о историјско-књижевном жанру из византијске књижевности, у коме се излажу догађаји од Адама до 948. године.³³ Преписи „Летовника“ током друге половине 14. века начињени су за цара Душана, Вука Бранковића и господина Радована, властелина Константина Драгаша.³⁴ Поред Амартолове хронике, на двору бугарског цара Ивана Александра било је живо

³⁰ В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в Българија XIII–XIV век*, 66.

³¹ К. Иванова, *В началото бе книгата. Разказ за старобългарската книга и нейната съдба*, София 2002, 30.

³² Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, 6.

³³ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 364.

³⁴ У запису Амартолове хронике изричито се наводи да је књига лични Радованов примерак: „пожелe имати ову књигу у дому своме“ – понеже всхотѣ ицѣти сию книгѣ ве додоу своецѣ, в. *ССЗН*, књ. I, бр. 162.

интересовање за Хронику Константина Манасија. Читање хроника међу владарима наставило се и у наредном столећу, на двору деспота Стефана Лазаревића. По деспотовој жељи, био је начињен нови превод Зонарине хронике. Књигољубивост српских и бугарских владара у средњем веку највиши израз добила је управо у личности српског деспота, на чијем је двору обликована завидна библиотека. Укуса за добро написану књигу имао је и Стефанов налседник, деспот Ђурађ Бранковић, који се с једнаком пажњом старао о добрим српским преводима и преписима.

Столећима негован обичај прилагања књига манастиру или цркви у петој и шестој деценији 14. века нарочито је узео маха. Даривање четворојеванђеља била је устаљена пракса средњовековних владара, властеле и црквене аристократије на Балкану, а у назначеном периоду приложене књиге имале су и црту друштвеног престижа. У скрипторијумима на Светој Гори и у Серу јеванђељске књиге су најпре калиграфским писмом биле преписане на пергаменту, а затим богато илуминиране и златом украшене. Избор пергамента, материјала на коме се тада тек специјалним поводом писало, и ликовни израз остварен у златом украшеним илуминацијама били су симболи економске моћи, а самим тим и друштвеног статуса наручилаца. Књига је, дакле, била огледало позиције и угледа који су у средњовековном друштву уживали владари, властелини и високи црквени достојанственици.

1.2. Где се учило „светим књигама“?

Преписивање богослужбених књига, затим текстова на којима се васпитавала и духовно усавршавала монашка заједница, као и црквено-правних списа којима је уређиван живот у манастиру, претпостављало је, с једне стране, обученост у читању и писању, а с друге, вишу ученост, која се огледала у познавању и разумевању текста који се исписује. Тип и намена преписиваних књига тражили су просвећеног посленика писане речи.

1.2.1. Учитель, учење и ученик

О учењу на православном Балкану у средњем веку извештавају, у првом реду, хагиографије којима се прославља узорни живот монаха, јереја и чланова владарске породице. Премда су казивања о изабранима појединцима који су рано, још у детињству, показали наклоњеност књизи и Богу, део устаљене житијне схеме представљања светог, у њима се, ипак, разабера тип учења, односно оријентација средњовековног образовања.³⁵ Настава се одвијала при црквама и у манастирима, чиме је потцртан у првом реду њен религиозни карактер.

Обрасци и методе византијског учења примењивани су на Балкану у оном облику у ком је то било могуће у друштвеним и културним приликама словенских заједница. На плану лексике преведених и оригиналних словенских средњовековних састава, уочава се очигледан напор да се грчким лексемама везаним за учење нађу одговарајући еквиваленти на словенском.³⁶ Резултат таквог учинка јесте развијена словенска

³⁵ Реч је о тачно одређеном типу образовања, који се могао одвијати у црквеним и манастирским школама и који је садржином и методама подучавања близак оном у приватним византијским основним школама, в. А. П. Каждан, *Књига и писац у Византији*, Београд 2018, 59–60.

³⁶ Иста лексика пренета је у текстове каснијих времена, који су писани на редакцијама старословенског језика.

„образовна“ лексика.³⁷ Лексеме *учитељ* и *учити*, затим *наставник* и *васпитавати*, на које су средњовековни читалац, преписивач и књижевник наилазили најпре у јеванђељским текстовима, творе јединствен образовни дискурс. Глаголи *учити*, *наставити* и *васпитавати* употребљавани су, у првом реду, са значењем „подстицања на живот у складу са хришћанским идеалом“.³⁸ Показати прави пут, којим је ходио Исус Христос, био је основни циљ средњовековних учитеља. Из тога јасно произилази да је и само подучавање у својој суштини, садржини и усмерености било хришћанским учењем обележено.³⁹

Посао учитеља најчешће је допадао припадницима клира, понекад епископима, а није било реткоста да се писменост стицала и код световних лица.⁴⁰ Најстарија знања о словенским учитељима везана су за Солунску браћу и њихове ученике, у првом реду, Климента и Наума Охридског. У Опширном житију Климента Охридског, састављеног трудом охридског архиепископа Теофилакта, до танчина је представљен средњовековни учитељски занат:

Његови [Климентови, М. Д.] ученици не видоше га нигда беспослена, већ или учаше децу, једне упознавајући са словима, другима тумачећи смисао писанога, трећима вежбајући руку к писању.⁴¹

Учитељ је, дакле, имао дужност да ученицима тумачи црквене текстове, затим да их подучава словима, а онда да заједно с њима увежбава писање.⁴²

О старим методама извођења наставе читања и писања наведено је у Сказању о писменима, филолошкој расправи Константина Филозофа из 15. века. Пре него што је понудио свој метод учења азбуке, Константин је у 18. члану расправе подсетио на дотад широко примењиван модел учења у средњем веку: „Зато ако неко хоће да учи према ранијем учењу, као што је писано – к после а и по срицањима, као што су научили – нека учи тако.“⁴³ Ђириличка слова су се, дакле, у средњем веку учила алфаветним редом, док се читање, слично данашњој настави, савладало у фазама: од срицања, преко изговора једне речи, до читања целовитих реченичких склопова.⁴⁴

Ретки сачувани записи чувају податке и о томе из којих се књига проповедало и учило читању и писању. Свештеник, који је често био и учитељ писања и читања, морао је располагати извесним комплетом књига. Уз јеванђеље и апостол, у његовом комплету

³⁷ Развијену словенску лексиком која је била у основи образовног дискурса на средњовековном Балкану с пуно пажње разматрао је Сима Ђирковић, в. Сима Ђирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, у: С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 401–409.

³⁸ Сима Ђирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, 403.

³⁹ В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в България*, 26–27.

⁴⁰ Сима Ђирковић је указао на ликовне представе и хагиографска места који упућују на то да су учитељи били (и) световњаци. Уверен да се у подучавању доследно следио византијски образац, он је такође подвукао да у Византији цркве нису имале монопол над образовањем, в. С. Ђирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, 413; А. П. Каждан, *Књига и писац у Византији*, 60.

⁴¹ Наведено према: В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в България XIII–XIV век*, 49. Превод је наш. Према је Теофилактово дело састављено у Охридској архиепископији сто година након Климентове смрти, не треба сумњати да се и у Климентово доба, али и у наредним вековима посао средњовековних учитеља састојао у врло сличним, ако не и истоветним радњама.

⁴² Васил Ђузелев, заправо, сматра да у тим трима активностима треба препознати три степена писмености: једни су се учили само читању, други уз читање и писању, док су тек изузетни били кадри да тумаче црквене текстове, в. В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в България XIII–XIV век*, 49.

⁴³ Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)*, изводи. *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 66–67.

⁴⁴ М. М. Вукићевић, *Школе у држави Немањића*, Београд 2006, 49.

морали су се наћи и служабник (литургија), номоканон, псалтир и октоих,⁴⁵ али и триод, минеј и пролог. Неке од тих књига могле су послужити као средство у настави читања и писања. Има изгледа да је часловац био први приручник што је служио за увежбавање читања, да би се потом прелазило на читање псалтира.⁴⁶ Сасвим је сигурно да су постојали и посебни приручници, уџбеници, помоћу којих се изводила настава.⁴⁷

Читању и писању, односно тумачењу богослужбених књига подучавало се при парохијским црквама, у манастирима или пак на дворовима. Док је дворско окружење било намењено учењу владарске и властеоске деце, при сеоским и градским црквама, или у манастирима, писаној речи учили су се припадници свих друштвених сталежа.⁴⁸ Извесно је да су се школе на дворовима разликовале од других, пре свега, у погледу разноврсности знања која су у настави пружана владарским и властеоским потомцима. Отуда су и дворски учитељи били међу образованијим људима свога времена.

При парохијским црквама и епископским средиштима светим књигама подучавали су већма свештеници (презвитери). Између парохијских и манастирских школа није било суштинских разлика у примени наставних метода, али у садржини јесте. У манастирима се даровитима и књизи наклоњенима пружала посебна прилика да читају и тумаче црквене текстове и монашку литературу. Наместо физичких објеката, налик оним у Византији у којима су биле смештене приватне основне и средње школе, школе у парохијама, градовима и епископским средиштима на Балкану биле су другачијег изгледа. Врло је вероватно да нису биле подизане засебне зграде, већ да је настава била организована у постојећим просторима које су биле сматране погодним за подучавање деце и младих. Уз то, међу словенским народима на Балкану била је врло развијена појава путујућих учитеља, што упућује на широко распрострањену појаву привремених школа.

Појава путујућег учитеља који у разним местима оснива привремене школе и који попут апостола иде од једног до другог места васпитавајући ученике животу у складу са хришћанским моралом, може се препознати у Клименту и његовој просветној активности у околини Охрида.⁴⁹ Утемељивач књижевног средишта у Охриду имао је, према казивању хагиографа, 3500 ученика.⁵⁰ Неки од њих су, према тумачењу Петра Хр. Илиевског, били спремани за свештенички позив, док су други своју писменост подређивали књижевном стварању.⁵¹ Није упитно да је број Климентових ученика преувеличан, те да је охридски архиепископ славећи Климентов рад посегао за хиперболом. Према тумачењу Петра Хр. Илиевског произилази, међутим, да су сви Климентови ученици били писмени, а да су се неки од њих окренули црквеној служби, а други књижевном раду. Није много вероватно да је тако одиста и било, премда је Охрид био важан и развијен књижевни, просветни и духовни центар. Штавише, и сам Петар Хр. Илиевски подвргао је критичком промишљању бројност Климентових ученика. У чињеници да су учитељи одлазили својим ученицима и у парохијским црквама и

⁴⁵ V. Jagić, „Sitna građa za crkveno pravo“, *Starine* 6 (1874), 127.

Овај навод Ватрослав Јагић доноси према *Зборнику* (РНБ, Гилф. 42) који је, према датирању Владимира Мошина, преписан у 17. веку. Не треба, међутим, сумњати да је састав свештеничког комплета углавном био тачно одређен, чврсте структуре и да се није много мењао.

⁴⁶ М. М. Вукићевић, *Школе у држави Немањина*, 51.

⁴⁷ Таква је била *наустица*, врста читанке која се сачувала у рукописном наслеђу млађег датума. Наустица је садржала азбуку и молитве из часловца, које су ученици морали научити *наизуст* изговарати, в. Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопје 1923, 29.

⁴⁸ Речит пример су меропси, који су се књизи учили при манастирима Дечани и Бањска.

⁴⁹ П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, 244, нап. 10.

⁵⁰ П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, 261, нап. 42.

⁵¹ П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, 261.

манастирима их подучавали, он је пронашао објашњење одсуства археолошких остатака евентуалних школских објеката.⁵² Међутим, стварни увид у удео писмених и степен писмености Климентових ученика у хагиографском делу охридског архиепископа остаје изван могућности реалног сагледавања. Употребљена фигура хиперболе у овом делу подређена је књижевноуметничком поступку прослављања величине и заслуга Климента Охридског, те судови о процењивању писмених и даљем просветном и књижевном раду Климентових ученика, проистеклих на основу хагиографског казивања, остају у домену слободних интерпретација.

Бивалентно значење глагола *учити* у средњем веку отежава поуздане увиде у средњовековно описмењавање, што се усложњава посебно када су хагиографски текстови једини извори. У исто време семантичка двострукост назначеног глагола један је од најбољих показатеља каквом *учењу* је давана предност. Животу у складу с хришћанским начелима, паства се подучавала *слушањем*, најчешће у цркви, кроз проповед и читање богослужбених књига. Њој није било неопходно знање слова и написаног. То посебно постаје важно када се имају у виду лексика и синтакса књижевног језика које су биле комплексније од оне у говорном, народном језику и задавале су муке ученицима. Међутим, у појединим средњовековним учитељима се, баш као и ученицима, засигурно могу препознати писари. Нема сумње да су се они талентовани и наклоњени писаној речи упуштали у преписивање књига.

1.2.2. Писменост и друштвени статус

Недостатак извора онемогућава поуздан увид у удео писмених на православном Балкану у средњем веку. Извесно је да се писана реч на књижевном језику није учила једнако нити у континуитету на свим местима и у свим периодима. Одмеравање политичке моћи Византије и словенских земаља, као и културне и духовне тачке развоја словенских народа на Балкану утицали су и на амплитуду описмењавања.

Однос писмених и неписмених, као и друштвени статус оних који су се окретали књизи током прва три века ћириличке писмености готово да је непознат. Врло сведени скуп од тек десетак сачуваних рукописа из најстаријих времена писања ћирилицом није довољан да би се о ступњу ћириличке писмености тога доба с више сигурности просуђивало. О писменима од краја 9. до краја 10. века унеколико се може просуђивати на основу млађих руских, српских и бугарских преписа. У њима су сачувани књижевни састави који су настајали у књижевним центрима у Плиски, Преславу, Охриду и Брегалници. Ти споменици, којима је обликован *златни век бугарске културе*, посредни су доказ развијене словенске писмености и високе књижевности током најстаријих времена словенске писмености уопште. Поуздану основу мишљењу о вишем ступњу писмености пружа и знатно боље очуван ћирилички епиграфски материјал.

Према је до наших дана очуван тек мали број глагољских и ћириличких споменика из 10. и 11. века, они неоспорно сведоче о упоредном неговању словенске писмености на оба писма. Учење глагољским и ћириличким писменима – читању и писању оба писма, указује на висок степен писмености, али и на један природнији однос према двама азбукама, које очито нису била семантички маркиране. Штавише, упоредо писање и једним и другим писмом говори у прилог томе да се у цркви дуго служило и из једних и из других књига.

До наших дана очуван је тек понеки рукописни споменик из 12. века, што се неретко приписује снажној грецизацији која се на словенским просторима Балкана

⁵² П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, 261.

одвијала под окриљем Охридске архиепископије. У тој околности можда треба тражити објашњење да је највећи број писмених у наредном столећу припадао клиру. Тиме би се могла објаснити и појава да је највећи број писара у 13. веку, судећи према интитулацијама у записима, био из редова нижег или вишег црквеног звања.

Знатан број врло вештих писара чијим трудом су преписане многе књиге на редакцијама у 14. веку непосредна је потврда да је словенска ћириличка писменост за владавине царева Стефана Душана и Ивана Александра достигла врхунац како у језику и писму, тако и у илуминаторској вештини. Завидан број професионалних писара, овог пута и монаха и свештеника и световњака, утире пут мишљењу да је читању и писању тада био обучен и немали број припадника нижих друштвених слојева, те да је писана реч најдубље допрла до пастве. Писменост, али и виши облици образовања, у веку потпадања словенских народа под османску власт уживали су највећи углед на двору књигољубивог деспота Стефана Лазаревића.

Учење светим књигама и описмењавање у средњем веку сматрано је драгоценим, посебно у вишим друштвеним слојевима – на владарским и властеоским дворовима. На образовање и писану реч припадници нижих сталежа гледали су, изгледа, нешто другачије. Писана реч и свештенички позив за њих су били сигуран пут ка привилегијама и бољем друштвеном статусу. Током читавог једног века словенске земље на Балкану биле су под снажним византијским утицајем, који се огледао и у широко распрострањеној пракси служења на грчком језику. Опадањем моћи Царства након 1204. године, створили су се услови и за просветно освешћивање словенских друштава на Балкану. Утврђивање моћи словенских владара пратило је издвајање Српске и Бугарске цркве из окриља Охридске архиепископије. Словенске заједнице наставиле су да свој културни, уметнички и духовни живот развијају у односу на византијску културу, уметност и духовност, с тим што су се избориле и за аутономију Цркве. У таквим околностима, у којима су се одвијале и борбе против јереси, јавила се потреба за проповедницима словенског порекла који би ударили темеље српској, односно бугарској црквеној организацији. Од времена Светог Саве па у наредних сто година, богословско учење спроводило се с јасним циљем оспособљавања великог броја лица за обављање свештеничке дужности.⁵³ Сходно томе, позив свештеника у 13. веку доносио је егзистенцијалну сигурност, али и напредовање у друштву.⁵⁴

Образовне прилике се, међутим, као и све друге, мењају. Те промене највише се тичу учених припадника нижих друштвених класа у првим деценијама 14. века. У одредбама трију манастирских даровница – Повеље манастиру Светог Ђорђа у Скопљу (1300), Светостефанске повеље (1314–1316) Стефана Уроша II Милутина и Дечанске хрисовуље Стефана Уроша III (1330), прописано је како треба поступати према ученим и неученим синовима свештеника. У исто време, оне се додирују и друштвеног статуса писмених појединаца, јасно подвлачећи линију између учених меропаха, припадника најнижег слоја у средњовековном друштву, и мушких потомака из свештеничких породица.

Прве промене статуса лењих мушких потомака у свештеничким породицама сачуване су у Светостефанској повељи краља Милутина:

Синови попова који књигу изуче, једну земљу очеву да држе, а који не научи, ако му је отац поповић, он нека буде сокалнић, а ако му је отац меропшић или сокалничич, а он нека буде што му је дед био.⁵⁵

⁵³ С. Ћирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, 399.

⁵⁴ С. Ћирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, 399.

⁵⁵ *Законски споменици српских држава средњег века*, пр. С. Новаковић, Београд 1912, 627.

Превод на савремени српски – М. Д.

На врло сличан начин уобличена је и одредба у хрисовуљи коју је Стефан Урош III издао новооснованом манастиру на Дечанској Бистрици:

Поповски синови који изуче књигу, да остану са оцем на поповској земљи, ако ли књигу не изуче, а он нека буде меропах, а да се поп од попа постави.

На њу се надовезује следећа:

Ако ли меропхов син изучи књигу, он нека буде меропах.⁵⁶

У издвојеним деловима манастирских даровница сабрано је неколико податак о ученима и њиховом статусу у време краљева Милутина и Стефана Дечанског.

Повеље владара верно су сведочанство да је у надлежности манастира било да строго пази на ученике и порекло породица које су живеле на његовим метосима. Књизи су се, према одредбама, могли учити припадници свих друштвених слојева, док се право на парохијску службу, а самим тим и на виши друштвени статус, током времена мењало. Одредба у Светостефанској повељи потврђује да су свештенички чин још током Милутинове владавине могли примити и меропси и синови из свештеничких породица. Биће да је та пракса установљена још за Савиног живота. Прилике су се, у међувремену, промениле. Већ за владавине Стефана Дечанског порекло учених односило је превагу над знањем и вештином просвећених појединаца, те је тако меропсима у дечанским селима парохијска служба постала недостижна.

Учење светим књигама до времена краљева Милутина и Стефана Дечанског било је, дакле, проверени модел напредовања у друштву. Свештеничко звање се у првој половини 14. века наслеђивало, а порекло је обавезивало на ученост. У вези с тим, неће бити погрешан закључак да су се синови свештеника управо код својих очева учили књизи. По свој прилици, они су се за свештенички позив спремали тако што су најпре као чтеци и ђакони помагали родитељима током служења у парохијским црквама на манастирским поседима.⁵⁷ Синови свештеника који нису следили кораке својих очева сносили су последице. За владавине краља Милутина неученим младићима из свештеничких породица додељиван је статус сокалника, сталеж близак меропсима, али не и истоветан. Сокалници су изгледа били уживали нешто бољи положај него меропси. О томе сведочи Милутинова Повеља Светом Ђорђу у Скопљу. У њој се поповским синовима који не изуче књигу изриче да буду сокалници, али да се „не померопше“ – и поповски синови кон кннгоу не изуче, да су сокалници а да се не померопше.⁵⁸ Међутим, у време Милутиновог наследника санкције су поштрене.⁵⁹ На почетку четврте деценије 14. века, синови свештеника који су се оглушивали о обавезу наслеђивања свештеничког позива губили су привилегије и превођени су у статус меропаха – „најбројније категорије зависних земљорадника, који су били оптерећени највећим *работама*“.⁶⁰

⁵⁶ М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, Београд – Високи Дечани, 2004, 101.

⁵⁷ Радослав Грујић је био мишљења да је „подмладак свештенички спреман по парохијским основним школама; а када је књигу научно, занатски се спремао код свога оца, стрица или којег другог парохијског свештеника“, в. Р. М. Грујић, *Средњевековно српско парохијско свештенство*, 28.

⁵⁸ *Законски споменици српских држава средњег века*, 620.

⁵⁹ М. М. Вукићевић, *Школе у држави Немањина*, 32.

⁶⁰ М. Благојевић, „Меропах“, у: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 396–397.

1.2.3. Манастирске школе

Словенски манастири били су центри описмењавања у средњем веку.⁶¹ Поред тога што су се у њима преводила, преписивала и стварала оригинална књижевна дела, манастири су били и места у којима се учило читању и писању, односно тумачењу различитих књига којима је располагала манастирска ризница. За разлику од парохиских школа, где се читању и писању обучавало на сведеном корпусу књига, ученици у манастирским школама имали су приступ далеко већем и разноврснијем књижном фонду. Та околност свакако је утицала на шире и утемељеније образовање манастирских ученика.

О учењу у средњовековним манастирима и уопште о начину организовања манастирских школа сведоче одредбе средњовековних византијских типика. Најранија потврда организовања школа у православним манастирима на Балкану среће се у Типику Бачковског манастира. Одмах након Рилског, Бачковски манастир је други по величини православни манастир у Бугарској. Посвећен Успењу Богородице, ставропигијални манастир је, по узору на византијске, основао Григориј Бакуријани 1083. године. Тек изграђеном манастиру, који је испрва био духовно станиште грузијских монаха, Григориј је даровао ктиторски типик.

Члан 36 Бачковског устава доноси низ одредби које се непосредно односе на описмењавање младих ђакона.⁶² У шестој одредби назначеног члана установљен је рад бачковске школе. Према пропису, школа се није налазила унутар манастирског комплекса, већ у пустињи с храмом посвећеним Светом Николи. Испосница се налазила у непосредној близини тврђаве Стенимахос и била је намењена за боравак једног монаха и шест младића – ученика. Последња, шеста одредба изричито наводи да се број ученика у бачковској школи није смео смањивати. На челу испоснице налазио се старац, искусан и образован монах, који је морао припадати киновији Бачковског манастира. Њему је у дужност падало старање о литургијском животу испоснице, као и подучавање тачно шест младића. Велики манастир старао се да келију снабде свиме што је било неопходно за неометано богослужење, али и за живот и образовање ученика. Подучавање у бачковској испосници завршавало се посвећивањем ученика у свештенички чин. Одређени су се услови, разуме се, морали испунити. Младићи су морали бити зрелог узраста, с израслом брадом и достојни свештеничког позива. Оцену о учености и подобности младића за живот у манастиру доносио је старац. Они достојни су по примању свештеничког чина били примљени у манастир, где су с другим свештеницима учествовали у богослужбеном обреду. Они други, који се нису показали подобним, морали су бити протерани. На основу Бачковског типика може се закључити да су рад манастирске школе и број примљених ученика били одређивани потребама монашке заједнице.⁶³

Дисциплинским одредбама Бачковског типика потцртано је неколико важних појединости у вези с организовањем школа при средњовековним манастирима на Балкану. Прописивањем засебне одредбе у ктиторско-дисциплинском делу манастирског типика, постављен институционални оквир школе у Бачковском

⁶¹ С. Тирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, 414.

⁶² В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в Българија*, 29.

Изводи из *Бачковског типика* према: В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в Българија*, 29–30.

⁶³ А. П. Каждан, *Књига и писац у Византији*, 60.

Да су манастирске школе у Византији биле затвореног типа, и да су се у њима превасходно обучавали младићи који би након описмењавања примили свештенички чин или монашки постриг, није упитно.

Недостатак извора, међутим, не допушта да се такав закључак примени и на друге манастирске школе на православном Балкану.

манастиру. Она је, према прописима, морала бити изван манастирских зидина, разуме се, физички издвојена од монаха. Циљ подучавања био је јасан и огледао се у оспособљавању младића за свештеничке дужности. Правила прихватања младића у братију била су строга и недвосмислена, те тако голобрадим и недостојнима приступ манастиру није био дозвољен.

Просторно организовање школа изван манастирских зидина посебно је значајно у односу на забране које се тичу држања деце и младића у манастирима.⁶⁴ Речит је у том погледу правни акт од 2. марта 1382. којим је монах Доротеј са сином Данилом, уз одобрење кнеза Лазара, основао манастир Дренчу. Међу ктиторским одредбама налази се и она која се непосредно тиче учења и боравка деце у манастиру:

И деца [и] млади да нису у манастиру ни на пребивању ни на учењу књига⁶⁵

Одредба је изричита и њоме се у новооснованом манастиру није допуштало деци и младима да бораве и да се уче читању и писању. Истакнути пропис у оснивачком акту требало би, међутим, посматрати као изузетак у односу на постојећу праксу уређења манастира, а с тим у вези и оснивање других установа, као што су болница, гостопримница, сиротиште, па и школа (училиште). Уопште, свака забрана претпоставља постојање извесног поретка у односу на који се уноси промена. Отуда забрана боравка и подучавања деце и младих у Дренчи имплицитно потврђује да су у српским и бугарским манастирима радиле школе, не спорећи да је то могла бити распрострањена пракса.⁶⁶ Да је очито реч о изузетку, те да је живот у Дренчи у односу на друге манастире био регулисан строжим прописима, сведочи, најзад, још једна, радикалнија одредба, која претходи овој о забрани оснивања школа, а тиче се забране женама да долазе у манастир.⁶⁷

Повеље краљева Милутина и Стефана Дечанског, разматране у претходном поглављу, прворазредни су извор сазнања да су на метосима манастира Бањске и Дечана већ у првим годинама њиховог оснивања постојале некакве школе. Модел школе организован изван манастирских зидина и посведочен у Типику Бачковског манастира, допушта мишљење да су школе и у Бањској и у Дечанима била такође изван манастирског комплекса.⁶⁸ При томе, не треба мислити да је реч о „пресликавању“ нити о „преношењу“ бачковске одредбе на терен Српске земље у 14. веку. Разлози таквом просторном дистанцирању школа од манастира треба пре тражити у евентуалним опасностима по етичке назоре монашке заједнице, које би се могле изродити у блискости живота инока и младих.

Школе организоване при манастирима биле су места у којима су се обучавали припадници различитих сталежа. Посао подучавања допадао је неком од угледнијих и образованијих монаха, који је, сасвим могуће, био и један од вештијих писара у тој монашкој средини. Иако школе у манастирима нису увек биле институционално потврђене у манастирским типцима, оне су сасвим сигурно постојале. За прописивањем одредби које су се односиле на манастирске школе посезало се у случају када је то било нужно. Из тога следи да су се школе оснивале онда када се за писменима, превасходно у

⁶⁴ Р. М. Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији“, *ГСНД* 3 (1928), 45–46.

⁶⁵ *Законски споменици српских држава средњег века*, 763.

Превод на савремени српски језик – М. Д.

⁶⁶ М. М. Вукићевић, *Школе у држави Немањина*, 35.

⁶⁷ У том погледу, искључивим се чини став Радослава М. Грујића да у српским манастирима није било школа и да се писменост у киновију уносила „од споља“, в. Р. М. Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији“, 43–49.

⁶⁸ С. Ћирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, 413.

манастирској заједници, јављала потреба. Исто тако, не би било погрешно закључити да су школе сигурно постојале при већим, царским манастирима.

1.2.4. Писмени и неписмени монаси

Статус писмености у манастирима и однос између писмених и неписмених монаха у заједницама на Атосу, али и у другим словенским манастирима на Балкану, могу се назрети у одређеним одредбама уобличеним у ктиторским типцима. Реч је, у првом реду, о византијским типцима чији је текст неизмењен или прерађен нашао примену у различитим монашким заједницама на Светој Гори крајем 12. и почетком 13. века.

Хиландарски типик Светог Саве⁶⁹ није оригинални састав, већ прерађен превод типика манастира Богородице Евергетидске у Цариграду.⁷⁰ Евергетидски типик састављен је из два дела, првог – ктиторско-дисциплинског, с одредбама којима се уређује општежителни живот и манастирски поредак, и другог – литургијског типика (синаксара), који садржи богослужбена правила за целу годину.⁷¹ Био је врло утицајан и ушао је у основу многих византијских типика у 12. веку.⁷²

Статус учених српских монаха, те однос између писмених и неписмених назначен је у члановима 19, 26 и 33 Хиландарског типика. С извесним нијансама у преводу, њима су, садржином, еквивалентни чланови 17, 24 и 33 Евергетидског типика. Упоредном текстуалном провером ових места, и то управо оних делова у којима се одређује однос између писмених и неписмених у монашкој заједници, уочено је да, осим незнатних разлика у преводу, није било других измена унутар разматраних деоница о ученим и неученим монасима.⁷³

У Поуци игуману, у 19. члану Хиландарског типика, братија се нашироко поучава особинама које треба да красе настојатеља. Тим врлинама хиландарско братство треба да се води приликом избора игумана, па „макар се и скоро постригао, макар је и неписмен и од оних који су са стране приведени [...] јер може Бог [...] и слепима дати премудрост, и реч неречитима“⁷⁴ – аще кс(тъ) и въ новѣ се постригъ. аще кс(тъ) и некнижьнь, и сот[ъ] вьнѣшньхъ дѣланен приведнь [...] можетъ бо к(ог)ъ [...] и слѣпыць дати прѣмудрость. и слово несловеснымъ. У еквивалентној одредби Евергетидског типика стоји: „макар да се деси да је млади пострижник, па чак био незналица и прост у [познавању] спољних ствари [...] јер може

⁶⁹ О Савином преводу и преради Евергетидског типика, као и посебним одредбама Хиландарског типика, промишљали су многи проучаваоци: В. Јагић, „Типик хиландарски и његов грчки извор“, *Споменик СКА* 34 (1898), 1–66; В. Поровић, *Списи св. Саве*, Београд – Сремски Карловци, 1928, XI–XIII; Л. Мирковић, *Списи светог Саве и Стевана Провенчаног*, Београд 1939, XI–XIII; П. Ивић, „О језику у списима светог Саве“, у: *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 167–175; М. Живојиновић, „Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике“, *ЗРВИ XXXIII* (1994), 85–102.

⁷⁰ Недавно је у српском преводу, с уводном студијом студеничког игумана и коментарима преводиоца, објављено издање Евергетидског типика, в. *Евергетидски типик*, ур. М. Анђелковић, Тихон Ракићевић, арх. студенички, Студеница 2020.

⁷¹ *Евергетидски типик*, 27.

⁷² *Евергетидски типик*, 29.

Виктор Савић сматра да се Савин избор Евергетидског типика у потпуности уклапа у манастирске прилике у Византији пре крсташког освајања престонице 1204. године, в. В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синаксара’ у два синајска рукописа“, *ЗРВИ LIII* (2016), 211.

⁷³ М. Живојиновић, „Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике“, 85–102.

⁷⁴ Свети Сава, *Сабрана дела*, пр. Т. Јовановић, Београд 2018, 83.

Бог [...] и да слепима да мудрост, и да снабде разумом неразумне.“⁷⁵ Истакнуте деонице сличног су, ако не и истог значења. Док исто место у Евергетидском типичу Сава преводи са *неписмен*, у српском издању цариградског устава као преводилачко решење понуђено је *незналица и прост у [познавању] спољних страна*. Сличног типа неподударности у преводима примећене су у још једном примеру. Савин превод *реч неречитима* у српском издању гласи – *разумом неразумне*.⁷⁶

Нешто више одступања између Хиландарског типика и савременог српског превода Евергетидског типика уочава се у члану с насловом О томе да братија нема работника.⁷⁷ Реч је о члану 26 Хиландарског и слову 24 Евергетидског типика. У уставу српског манастира наводи се: „да се повинује новопридошлица раније дошавшем, неписмен писменом, неук образованом и млађи старијем“ – да повинују се се ве ноуѣ приш[ь]дѣ, прѣжде приш[ь]дѣшомѣ. бескнижны, словесномоу. неразумни, наказаномоу. и младѣи, старѣиомоу. Превод истог места у цариградском типичу носилац је, ипак, другачијег смисла: „дакле, не састављати⁷⁸ онога који је тек почетник са оним који је већ напредовао, најпростијег и најјученијег, најнеискуснијег и најискуснијег, најмлађег и најстаријег.“⁷⁹ Наведене разлике упућују на извесне Савине интервенције током израде Хиландарског типика. Оштри став у цариградском уставу, по којем није дозвољено да исту келију деле неписмен и писмен, односно неучен и образован, Свети Сава је „умекшао“ у пропису намењеном хиландарској братији. Уместо раздвајања и деобе међу монасима, Сава између писмених и неписмених успоставља недвосмислен хијерархијски однос.

Манастирска задужења учених и њихово оправдано неприсуство на молитвеним служењима, уобличени су на истоветан начин у 33. члану и Хиландарског и Евергетидског типика.

Из наведеног произилази неколико важних појединости на основу којих се може просуђивати о писмености хиландарских монаха, посебно у време оснивања манастира. Уз многе хришћанске особине које треба да красе хиландарског настојатеља, изабрани пастир морао је бити искусни пострижник, затим, морао је бити писмен и из редова хиландарског братства. Допусном речцом *макар (лице)*, у 19. члану Хиландарског типика (у горенаведеној одредби – М. Д.), утврђено је не правило него савет хиландарском братством о поступању у изузетним ситуацијама. Другим речима, том одредбом унапред су разрешене могуће дилеме које би се могле јавити код српских монаха приликом избора настојатеља.⁸⁰ У одредби се даље наводи да неписмен игуман не може манастиру штете нанети, јер се може накнадно описменити. То допушта тумачење да су се хиландарски архимандрити, уколико је међу њима неписмених одиста било, књизи учили непосредно након што би били изабрани.

⁷⁵ *Евергетидски типик*, 101.

⁷⁶ У коментару у другом делу српског издања Евергетидског типика, преводилац допушта и другачије решење: „Будући да именица *λόγος*, *ό* и придев *ἄλογος* могу имати много значења, сем горе наведеног превода може се превести и овако: и да снабде речју неме (или мутаве)“, в. *Евергетидски типик*, 152, нап. 138. Друго решење је свакако ближе Савином преводу.

⁷⁷ Еквивалентни наслов у Евергетидском типичу у српском издању преведен је: О томе да није дозвољено братији да има служитеље.

⁷⁸ У последњем делу српског издања објашњава се превод овог места: „Глагол *ὀλεῖν* значи удаљавати, одступати, узмицати, али и попуштати, покоравати се. Због облика падежа у којем се налазе придеви и партиципи који следе (акузатив па датив), мишљења смо да овај глагол упућује да треба удаљити поменуте особе једне од других, раздвојити их, не састављати их“, в. *Евергетидски типик*, 154, нап. 172.

⁷⁹ *Евергетидски типик*, 109.

⁸⁰ Радослав М. Грујић је истакнуту одредбу у Хиландарском типичу уздигао на ниво принципа, закључивши „да чак и игуман у тим најугледнијим нашим средњовековним манастирима може бити неписмен калуђер“, в. Р. М. Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији“, 44.

Према се Богу једнако одужују и „бесловесни“ и „књижни“, одредбе Хиландарског типика допуштају закључак да су већи углед и поштовање уживали писмени и учени монаси. Онима „који књиге знају“ и који су због своје учености пропуштали молитвена служења, у Типику се поручује да не буду малодушни, него радосни због ревносног служења манастиру и братији.

Према Савином казивању у Слову 3 Хиландарског типика могуће је, чак, одредити и приближан број писмених хиландарских монаха на самом почетку 13. века. У време Симеоновог престављења, у манастиру су живела деветорица монаха и игуман Методије.⁸¹ Друге одредбе јасно прописују да су уз игумана, у Хиландару морали бити бирани економ и еклисијарх, који су имали по једног помоћника. Они су због врсте додељених им манастирских задужења – старања о манастирској економији и литургијском поретку, морали бити унеколико писмени. Уистину, не може се тврдити да је њихова писменост била једнака. Штавише, с доста поузданости би се могло мислити да су се еклисијарх и помоћник одликовали вишом ученошћу, будући да им је у обавезу падало старање о поретку служења у цркви, док је елементарна писменост, која се огледала у управљању економијом манастира и уписивању прихода и расхода, била сасвим довољна економу и његовом помоћнику. Први хиландарски игуман Методије, којег је Сава изабрао и поставио за настојатеља, сигурно је умео читати и писати на старом језику. Из тога следи да је сигурно пет монаха од укупно десет, колико је тад бројило хиландарско општежиће, било писмено. Нужно је још једну напомену учинити. Да се о писмености монаха у једној киновији не могу доносити уопштени судови, јасно је из саме чињенице да монаси нису били у истом облику писмени. Уколико нису сви у једнакој мери владали писањем, вештина читања красила је вероватно целу заједницу. То се може тврдити на основу тога што је, према дисциплинским одредбама Типика, било обавезно молитвено читање.

Најзад, 42. члан, којим је регулисан однос између Хиландара и келије у Кареји, изричит је у погледу писмености монаха који ће након Саве боравити у испосници. За житеља исихастирије није могао бити биран неписмен хиландарски монах.⁸²

Извесно је, дакле, да се писменост у српским монашким срединама врло ценила а да су писмени и учени монаси уживали углед у братству. Анализиране одредбе у Хиландарском типику пренете су у истом облику и у Студенички, па се према томе с доста поуздања може тврдити да је ученост имала исти статус и у свим другим српским манастирима.⁸³

1.3. Преписивање књига – „ручни рад“ и „манастирска работа“

Нужност поседовања књига и њиховог читања на литургији, односно у манастирској трпезарији или монашким келијама, у средиште интересовања поставља питање институционалног оквира манастирске књижне продукције. С обзиром на то да је живот у киновији регулисан манастирским уставима – типцима, правилима или завештањима ктитора, намеће се питање да ли су у тим списима посебно уобличене одредбе којима би се монашкој заједници прописивало обавезно преписивање књига.

Монашки живот у словенским манастирима на средњовековном Балкану уређиван је типцима који су већма састављани према византијским уставима. Изузетак

⁸¹ Свети Сава, *Сабрана дела*, 29.

⁸² Свети Сава, *Сабрана дела*, 125.

⁸³ М. М. Вукићевић, *Школе у држави Немањића*, 35.

представља Јерусалимски типик, који ће у општу праксу ући с преводом архиепископа Никодима 1319. године.

О томе како се монашка заједница односила према преписивачкој делатности најранија сведочанства налазимо у одредбама цариградских и светогорских типика. У време оснивања словенских манастира на Светој Гори, у монашким заједницама били су примењивани Типик Јована Цимискија и Типик Велике Лавре игумана Атанасија.⁸⁴ Из разматрања није могуће изузети византијски устав Теодора Студита, који је састављен у 9. веку. Разлог томе лежи у чињеници да је Типик Студијског манастира дуго након смрти творца и издавача имао снажан утицај на устројење византијског монаштва уопште.⁸⁵ Не треба занемарити ни чињеницу да се Атанасијев типик, а посебно његово правило Великој Лаври на Светој Гори, у доброј мери ослањао на одредбе устава Теодора Студита.⁸⁶

Најстарији помен преписивања, тј. преписивача у византијским црквено-правним списима среће се управо у Типику Теодора Студита. Једна од одредби у 33. глави прописује изузеће уполсних преписивача од обавезног казивања псалама.⁸⁷ Типик Студијског манастира познат је, између осталог, и по строгом дисциплиновању монашког живота. Одредба у 35. глави Студијског типика прописује, рецимо, јавно срамоћење монаха који би сломили вазу.⁸⁸

У Студијском манастиру радио је и врло развијен и продуктиван скрипторијум. Рад у њему и однос монаха преписивача према послу и протокалиграфу уређивало је Правило које је Теодор засебно прописао. Правило је налагало, између осталог, и телесно кажњавање непослушних монаха који су под протокалиграфом преписивали у скрипторијуму. Казне су се прописивале у случају ломљења каламуса и немарног односа према преписиваном тексту, те непослушности према протокалиграфу.⁸⁹

Премда се у састављању устава за Велику Лавру ослањао на одредбе Студијског типика, први игуман је доста ублажио одредбе које се тичу кажњавања братије. Уистину, ни према његовом уставу (глава 28) на лење монахе се није гледало благонаклоно.⁹⁰

Преводиоци и приређивачи Типика Велике Лавре приметили су да су одредбе Студијског типика које се односе на читање, преписиваче и библиотеку изостављене у Атанасијевом типику. Они при томе не доводе у питање да је игуман Велике Лавре рачунао на писменост своје братије.⁹¹

У исто време, закључили су да је у уставу светогорског манастира већа пажња поклоњена „ручном раду“.⁹² Важност праксе разноврсног ручног рада истакнута је и у Атанасијевом типику и у Атанасијевом правилу – оба намењена Великој Лаври на Светој Гори. У погледу важности „ручног рада“ монаха, правним документима Атанасија Атонског комплементарно је житије састављено у његову славу. У житију оснивача

⁸⁴ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.

⁸⁵ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, eds. J. Thomas, A. Constantinidis Hero, Washington D.C. 2000, 213.

⁸⁶ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 13; *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 213.

⁸⁷ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 112.

⁸⁸ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 113.

⁸⁹ А. П. Каждан, *Књига и писац у Византији*, 49–50.

⁹⁰ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 258.

⁹¹ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 216.

⁹² *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 215.

Велике Лавре приповеда се да се Атанасије током боравка у анахоретској келији у Кареји бавио калиграфским занатом.⁹³ Назначено место у Атанасијевој хагиографији у непосредној је вези са 40. главом Типика Велике Лавре. У тој глави игуману се даје објашњење како да поступи када му се неки од монаха обрати с молбом да се осами у испосници и да пређе у анахоретски облик живота. Међу разним врлинама које је тај монах мора поседовати, наводи се и вештина у неком раду са рукама.⁹⁴

О важности ручног рада монаха сведочи и 17. глава Рилског типика који је за бугарски манастир у 10. веку саставио отшелник Јован (Иван) Рилски. Између осталих одредби, у њему се прописује да се ручни рад не сме занемарити.⁹⁵

У Карејском, Хиландарском и Студеничком типичу Светог Саве, преписивање књига се ни на једном месту не помиње.⁹⁶ Упркос томе што писање није било *изриком* регулисано у скитском и манастирском уставу, ситуација „на терену“ говори у прилог томе да се оно свакако одвијало. Поред тога, о писмености има речи и у 42. члану Хиландарског типика. У тој, претпоследњој глави Типика се казује да је живот у исихастији уређен према засебном Уставу који је написан управо ту, у келији.⁹⁷ Још за Савина времена, на самом крају 12. века, Карејска келија је, дакле, уздигнута у „литерарну радионицу“.⁹⁸ Она је била место тиховања, али и писања и преписивања, у коме је Сава „положио вид мере“;⁹⁹ дао пример будућим житељима испоснице. Следећа одредба у истој глави прописује забрану боравка неписменом монаху у испосници. Већ по оснивању, испосница је означена светим местом од посебног угледа. Одсуство одредбе о обавезном писању књига у Савиној испосници, Хиландару и Студеници могуће је, међутим, разумети у односу на једну другу појединост. Типик манастира Хиландара, који је Сава нешто касније унеколико изменио и прилагодио црквеним приликама ван Свете Горе, представља прераду Евергетидског типика. Већину одредби Сава је готово без икаквих промена преузео из византијског типика. Оригинални Савини чланови су, сасвим сигурно, први, други и трећи.¹⁰⁰ У науци је преовладало мишљење да је горепоменути 42. члан доцнија интерполација, те да је одредба уметнута након што се „јавила потреба за изменом и допуном онога што је Св. Сава одредио.“¹⁰¹ Очигледно је да ни у Евергетидском типичу обавеза преписивања књига није била посебно назначена.

⁹³ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 13, нап. 36; *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 215.

⁹⁴ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 261.

⁹⁵ ⁹⁵ *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1*, 133.

⁹⁶ У 21. члану Хиландарског типика, у Указу о завесама, иконама и књигама црквеним, књиге се помињу као неотуђива манастирска имовина, док о њиховом писању нема ни речи. У наредном, 22. члану уобличена је заповест дохијару, економу и параеконому да „беспрекорно и без поговора“ уписују све приходе и издатке, једном речју да савесно управљају економијом манастира – „да се све бележи од манастирских права“, в. Свети Сава, *Сабрана дела*, 87–89.

Старање о имовини и економији манастира било је међу важнијим бригаама монаха. Уобличена строжим тоном, одредба о старању о манастирској економији уједно је и једина у којој се помиње писање, тј. уписивање.

⁹⁷ Дословно бележи Сава: „[...] овај устав који написах овде у овој келији [...]“, в. Свети Сава, *Сабрана дела*, 125.

⁹⁸ И. Шпадијер, *Светогорска баштина: манастир Хиландар и стара српска књижевност*, Београд 2014, 20.

⁹⁹ Свети Сава, *Сабрана дела*, 25.

¹⁰⁰ П. Ивић, „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке анализе тога текста“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 107–115; И. Шпадијер, *Светогорска баштина: манастир Хиландар и стара српска књижевност*, 22.

¹⁰¹ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 94, с нап. 16.

Писање књига при црквама и у манастирима, односно испосницима, било је према свему судећи, уобичајена, подразумевана радња коју су писмени монаси и свештена лица извршавали као послушање.¹⁰² Схватање преписивачке делатности као „обично задужење“, односно „служење“ упућује на „манастирске работе“ којима је посвећена 32. члан Хиландарског типика:

Они који су на неку службу постављени, економ рецимо, и епископ и параконотом и други многи који држе манастирске работе, пажљиво и побожно их обављајући, праведно је не смењивати их од својих послова.¹⁰³

Након што је реконструисао завршетак студеничког натписа из 1209. године, Ђорђе Трифуновић је посебно размотрио значење глагола „работати“ и именице из које је глагол изведен. У своје тумачење укључио је и одговарајуће делове из Маријинског четворојеванђеља, Мирослављевог и Вукановог јеванђеља. Том приликом, дошао је до закључка да се „работати“ не односи на неку одређену активност нити је синоним за „радити“ (радити нешто), већ значи – „робовати“ или „служити“ (некоме или нечему).¹⁰⁴ Из тога би се могло закључити да је преписивање било работа – духовно и физичко служење Христу, Богородици и светитељима, односно манастиру и његовој братији.

1.4. Скрипторијум – научни појам и средњовековна делатност

Националне медијевистике Јужних Словена на Балкану деле извесне проблеме у вези с научном терминологијом која се непосредно односи на установу преписивања у средњем веку.¹⁰⁵ У настојању да се различите карактеристике средњовековне установе писања што ближе објасне, у претходна два столећа изнедрено је више термина и појмова, који се широко употребљавају, али не увек с јасним значењем. Узроци таквом стању у науци су вишеструки, а водећи би се најпре могао пронаћи у неаутентичним представама савременог човека о томе како се, где и под којим условима преписивало у средњем веку.

Термин *скрипторијум* се у основном значењу односи на просторију у којој се писало у средњем веку.¹⁰⁶ Будући да је лексема латинског порекла, јасно је да је њено значење изнедрено у западном културном кругу. Индикативан је у том погледу опис светогаленског скрипторијума који је с много детаља описао Радослав Грујић. Скрипторијум и библиотека били су у двоетажној згради, која се налазила у засебном манастирском крилу. На доњем нивоу налазила се пространа, светла просторија у којој се преписивало, док су се на горњем спрату чувале књиге. Радослав Грујић нарочито скреће пажњу на натпис који је подсећао преписиваче на озбиљност писарског рада:

¹⁰² В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в Българија*, 122.

¹⁰³ Свети Сава, *Сабрана дела*, 99–101.

¹⁰⁴ Ђ. Трифуновић, „Глагол р а б о т а т и у студеничком натпису из 1209. године“, *Зограф* 2 (1967), 6–7. Видети и: М. Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *Лексикон српског средњег века*, 609; А. Ческини, *Речник Маријиног четворојеванђеља. Јеванђеље по Јовану*, Ниш–Београд, 2019, 112.

¹⁰⁵ Да је тако, сведочи и последње истраживање бугарских скрипторијума и преписивача у XVII веку, в. Д. Радославова, *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*, Софија 2020.

¹⁰⁶ Р. Грујић, *Просветне институције у средњовековним манастирима на Западу*, Скопље 1924, 30–31. Будући под утицајем западноевропске медијевистике и њихове научне терминологије, Радослав Грујић је разликовао *писарску радионицу* и *скрипторијум*.

Овде нека седи само онај који пише реченице Светог Писма или светих отаца обдарених разумом и побожношћу. Нека се ту нико не усуди да говори ма шта лакомислено, јер због лакомислена разговора греши рука. Пажљиво скупљајте дела, у која се није поткрала никаква лаж, да би се рука писарева кретала по сигурном путу. Диван је посао писати свештене књиге; а уз то онога који пише чека сигурна награда!¹⁰⁷

Археолошка истраживања православних манастира и средњовековних дворова на Балкану нису пружила поузданија знања о постојању посебних зграда намењених писању. Проучавајући археолошке остатке Велике базилике у Плиски и „дворских“ манастира који су чинили јединствен преславски комплекс, Бистра Николова је преиспитала ставове појединих истраживача и установила да се не може са сигурношћу мислити да је унутар старих бугарских дворских комплекса било издвојених зграда у којима су се преписивале књиге.¹⁰⁸

Насупрот западноевропским представама о пространим просторијама у којима је заједно, као у каквој радионици, у исто време писало више посленика, у православним монашким заједницама писање се, како сведоче извори, чешће одвијало у осами. Будући да је било схватано као подвиг, у писање се морала унети молитвеност,¹⁰⁹ а она је претпостављала повлачење и осамљивање монаха. Управо записи на крају књига представљају изворе првог реда да се у монашким срединама на православном Балкану писање одвијало у келијама или испосницама у непосредној близини манастира, „али се писало и на отвореном простору, на трему, под стрехом, за дана“.¹¹⁰ Као места писања у записима се наводе и пиргови, тј. манастирске куле, које су више пута потврђене и као простори у којима су се чувале књиге.¹¹¹ У часовима писања, ти простори прерастали су у сакралне амбијенте. Монаси су се преписивачког рада подухватили најчешће у слободно време, након што би се одвојили од братије. Није могуће занемарити ни многобројне рукописе, посебно оне из 14. века, који сведоче у прилог томе да је на једном препису, малтене у исто време, радило више писара. Смењивање писарских руку унутар једног истог рукописа одвијало се не само на граници два исписана текстовна блока него и на нивоу једне реченице.

Скрипторијум се као научни појам у оквиру балканских медијевистика користи, међутим, и с другим значењима. У речничким и лексиконским издањима византијски скрипторијум објашњен је врло уопштено, као центар писања.¹¹² Разумевање скрипторијума као просторије постепено је напуштено, очито, с циљем постављања у први план активности писања и преписа као резултата такве активности. У том смислу, свако место које је потврђено као средина у којој се писана реч неговала кроз активност преписивања може бити означено као скрипторијум. При томе, треба посебно нагласити да ниједно место није *апприори* установљено као преписивачки центар, средиште или радионица. Рукописи, чије је преписивање било подстакнуто на тачно одређеном

¹⁰⁷ Р. Грујић, *Просветне институције у средњовековним манастирима на Западу*, 31.

¹⁰⁸ Б. Николова, *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна Българија*, Том 1, София 2018, 14–16, 113–115.

¹⁰⁹ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 36.

¹¹⁰ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 454.

¹¹¹ Теодор Граматик је, по налогу хиландарског игумана Доментијана, преписао 1262/1263. Шестоднев Јована Егзарха у хиландарском пиргу Преображења на Спасовој води Надежда Синдик је скренула пажњу да су у пирговима, уобичајено, биле смештене не само библиотеке него и писарске радионице, в. Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и почетком XV века“, *Дани српског духовног преображења V. Српска књижевност у доба Деспотовине*, Деспотовац 1998, 249–250.

¹¹² Е. Г., Р. С. Н., А. М. Т., „Scriptorium“, in: *The Oxford dictionary of Byzantium. Vol. 3*, eds. А. Р. Kazhdan et al., Oxford – New York, 1991, 1856.

простору, носиоци су одређених правописних, текстовних, писмовних и илуминаторских одлика и као такви простор на коме су настали одређују преписивачким центром или једном речју – скрипторијумом. Према томе, скрипторијум би се могао објаснити као центар писмености који је потврђен скупином рукописа преписаних у њему, трудом једног или више посленика писане речи.

Проблеми, међутим, искрсавају у настојањима утврђивања *стандарда* одређених скрипторских центара.¹¹³ С изузетком скрипторске активности која је била развијена током неколико деценија 14. века на Светој Гори, о *стандартима*, разумеваним као скупу одређених писмовних, језичких и ликовних одлика, могуће је тек изузетно говорити. Разлог томе лежи у чињеници да су у једном скрипторијуму најчешће радила лица различитог степена учености, умећа писања и која су, најзад, потицала из различитих средина. При томе, не треба губити из вида да су се у улози преписивача у манастирима налазили монаси, који су се у манастиру обрели не због писања него из виших духовних побуда. Имајући све то у виду, промишљање о *стандартима* скрипторских центара могуће је изузетно, у идеалним случајевима.

1.4.1. Скрипторијум и/или преписивачка (писарска) радионица

Између *скрипторијума* и *писарске радионице* неретко се поставља знак једнакости.¹¹⁴ Да би се разјаснило у којим је случајевима изједначавање оправдано, а у којима је пак нужно преписивачку радионицу одвајати од скрипторијума, неопходно је најпре указати на семантички оквир писарске радионице.

Појам писарска радионица односи се на скупину рукописа која је настала трудом једног или више писара, који су на одређеном месту и у датом времену радили на рукописима. Таквом дефиницијом писарска радионица се приближава појму скрипторија. Писарска радионица је била изједначавана са скрипторијумом посебно у случајевима путујућих писара. Премда је у науци примећено да су путовања писара од једног до другог места, са задатком писања, била чешћа на Балкану у време турског раздобља, потреба за талентованим и искусним преписивачима постојала је одувек. Доласком, по позиву, писара на двор владара или у други манастир, традиција писања карактеристична за један центар (скрипторијум) преносила се на други простор. Нови скрипторски центар који се формирао преписима путујућег писара сажимао је у себи особине радионице тог преписивача, али и одлике скрипторијума из којег је долазио.¹¹⁵ При томе, не треба занемарити да су путујући писари у нова места свога рада са собом вероватно доносили и одговарајуће предлошке, тј. „изводе“, како су их посленици писане речи у записима именовали.¹¹⁶ Трудом путујућих преписивача настајали су преписи којима се, дакле, на новом терену обликовао скрипторијум који је делио заједничке особине са неким другим, просторно удаљеним центром писмености.

У великим скрипторијумима, какви су били организовани на Светој Гори у 14. веку, могло је радити више преписивача чији су рукописи успостављали међе између

¹¹³ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, 6.

¹¹⁴ Димитрије Богдановић изједначава писарску радионицу и скрипторијум, в. Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 35; Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, пр. Т. Суботин-Голубовић, Београд 1997, 167.

¹¹⁵ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, 6.

¹¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 104–106; Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, 8.

радионица појединачних писара или круга преписивача. У једној истој радионици окупљали су се писари блиске писмовне слике. Под писмовном блискошћу подразумева се надасве сличан граfiјски изглед текстова потеклих од различитих преписивача. Ти писари су, заправо, припадали једној истој калиграфској школи, у којој се неговао један исти граfiјски стандард словних знакова. Под појмом *калиграфска школа* подразумева се обично локална норма која се усвајала и преносила од једног до другог писара.¹¹⁷

Палеографска проучавања показала су да су се око једног преписа најчешће трудили писари чија је вештина писања однегована у истој калиграфској школи. Таква ситуација објашњава се тежњом писара да исписани текст има што складнији изглед након што се посао приведе крају. Ма колика да је била увежбаност писара, границе између писарских секција могу се повући. На основу количине текста који је сваки писар у једној књизи исписао, могуће је утврдити хијерархијске односе међу посленицима писане речи. Највећи део текста падао је у задатак главног писара, који је, претпоставља се, организовао читав рад са сарадницима. На труд и заслуге главног писара пажњу су скретали ретки потписи писара на књигама. Упркос писарској скромности, уложени напор се записивањем имена главног писара чувао од заборава и у наредним поколењима.

1.5. Скрипторијуми и места повременог писања

Преписивачка активност била је подстицана храмовном потребом за књигама, што је био и први и нужни услов за развијање преписивачке праксе у духовним средиштима. Извесно је да је потреба за кодексима била већа у манастирима него у црквама. Неопходност старања о неометаном одвијању литургијског живота храма, једнако као и о животу обитељи, претпостављала је постојање велике манастирске књижнице. Отуда су средњовековне манастирске збирке (библиотеке) располагале жанровски разноврснијим кодексима од оних у парохијским храмовима.

Подстицај настајању нових преписа могао је, међутим, долазити и са других страна. Преписивачка делатност унутар монашких заједница одвијала се под утицајем одређених духовних струјања, попут исихастичког покрета, који је био врло развијен на Атосу средином и у другој половини 14. века. Подстицаји преписивању могли су долазити и из филолошке сфере – организованог редакторског рада на текстовима. Углед и значај светог места, и природа подстицања преписивачке активности условљавали су разлике у продукцији, док су се места писања у исто време диференцирала по скрипторском умећу.

У оквирима националних медијевистика на Балкану, између термина *скрипторијум* и *скрипторски центар* успостављен је синонимни однос. *Центар*, међутим, само по себи подразумева виши степен организованости одређене делатности. Примењен на средњовековно писање, њиме би морао бити претпостављан организован рад око којег је окупљен изванредан број појединаца – преписивача, и чији је крајњи резултат изванредан број рукописа у чијем су настајању заједно учествовали. Такво разумевање *скрипторског центра*, а самим тим и *скрипторијума*, искључује сва она места у којима је писање током читавог средњовековног раздобља потврђено само једним рукописом.

Јасно разграничавање преписивачких делатности на оне које се могу означити скрипторијумом и на оне које то никако не могу бити није једноставан посао. При томе,

¹¹⁷ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Б; Д. Радославова, *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*, 32.

ни у једном трену не треба занемарити да је до наших дана сачуван врло ограничен корпус средњовековних рукописа. Он ни издалека не пружа целовиту слику о размерама рукописне продукције. Смернице на том нимало лако задатку долазе из других праваца. Чини нам се да је основано мишљење како је у великим манастирима, епископским (митрополитским, архиепископским) седиштима, као и на владарским дворovima преписивачка делатност морала бити организована на вишем нивоу. У тим местима она се неретко одвијала упоредо с оригиналним, књижевним стварањем. Отуда се, с правом, може тврдити да су та места била и *скрипторски центри*, односно *скрипторијуми*. Додатни опрез је, међутим, неопходан. Током дугог историјског трајања, услед различитих догађаја, најчешће политичке природе, једном установљени *скрипторски центри* нису у непромењеном облику и обиму радили у долазећим временима. Поједини су потпуно угашени, а други су у одређеним временима замирала, да би у наредној епоси били обновљени.

Други, не мање важан разлог зашто *скрипторским центром* није могуће означити свако место писања, тиче се карактеристика и значаја преписивачке активности у развоју ћириличке писмености уопште. У том процесу, рукописи настали у великим скрипторијумима и кодекси преписани у малим насељеним местима нису имали једнаку улогу. Главне развојне тенденције долазиле су из великих центара тј. скрипторијума.¹¹⁸ У њима су се одвијале кључне промене у структури и језику текста. Организовани најчешће у близини владара, властеле и високих црквених достојанственика или пак при великим и важним монашким обитељима, такви скрипторијуми располагали су и већим средствима. У њима су неговани нарочити облици ћириличног писма и у њима су, најзад, радили највештији преписивачи и илуминатори. Насупрот њима, провинцијална преписивачка активност најчешће је била носилац конзервативних скрипторских одлика; она је била чувар старијих структура и језичких традиција текста, односно уметничког израза.

1.5.1. Места повремене преписивачке активности

У парохијским храмовима потреба за књигама знатно је другачија него што је то случај с манастирима и већим јерејским седиштима. Свештеник је морао имати одговарајући комплет богослужбених књига, који је био састављен од јеванђеља, апостола, служабника, номоканона, псалтира и октоиха,¹¹⁹ али и минеја, триода и пролога. У сеоским и градским црквама могле су се наћи и друге књиге, али оне нису биле обавезне. Основно је било задовољити потребе храмовног богослужења. Захтеви непосредне употребе књиге одредили су потребу и обим преписивачке активности. При црквама, књиге су се превасходно писале када је новим преписом требало заменити стару и дотрајалу, изгубљену или пострададу књигу. У тим срединама преписивања су се најчешће подухватили ђакони и свештеници. Поједини од њих били су на гласу као добри преписивачи, те су неретко били упослени од локалне црквене и световне аристократије. Захваљујући преписивачкој активности тих изузетних појединаца, многа мала и непозната насеља потврђена су као простори на којима се неговала писана реч. До наших дана је, међутим, сачуван најчешће по један рукопис од таквих изузетних појединаца. Врло сведени број тих преписа онемогућава да се активност ових преписивача посматра у равни писарске радионице, премда не треба сумњати да је њиховом руком исписано

¹¹⁸ Ту, врло значајну, околност превиђају македонски аутори када једнаку пажњу и значај придају повременим писањима у парохијским црквама и насељима и организованој преписивачкој активности у великим угледним скрипторским центрима.

¹¹⁹ V. Jagić, „Sitna građa za crkveno pravo“, 127.

више књига нешто је до наших дана сачувано. Имајући у виду да је писање црквених састава у средњем веку било увек организовано, насеља и цркве који су само једним преписом потврђени као места писања требало би означити као места повремене преписивачке активности.

1.6. Књижевна школа, књижевно средиште и скрипторијум

Трима терминима, који се научници неретко служе, посебну пажњу посветио је, на првом месту, Димитрије Богдановић. Повод његовом теоријском промишљању била је учестала употреба ових термина, нарочито *књижевне школе*, која је, према Богдановићевим речима, најмање одржив у односу на законе средњовековне писмености, односно културе и уметности уопште.¹²⁰ Полазећи од тога да је у појму *књижевна школа* тежиште на особеностима, књижевноисторијским индивидуалностима, Димитрије Богдановић се запитао „колико има места књижевним школама у епохи великих и строгих жанровских система, стилских канона и топике“.¹²¹ Стога је он сматрао да је боље говорити о *књижевним средиштима* као центрима који постоје „у реалној средини“ и у коме се „књижевна дела читају, преводе, пишу и преписују“.¹²²

Књижевно средиште има свој историјски и културни идентитет. Оно има своје место и време, своје људе и своје књижевно наслеђе, препознатљиво мање по неким одликама књижевног израза и језика, а много више по карактеристичним варијацијама писма и правописа, по неким кодиколошким елементима (нпр. обликовању књиге и повеза), понекад по моделу украса и, редовно, по неким текстолошким знацима.¹²³

У вези с Богдановићевим теоријским промишљањем о *књижевној школи* и *књижевном средишту*, наметнуло се питање како се према овим појмовима односи *скрипторијум*. Према његовим речима, појам књижевног средишта јесте близак појму скрипторијума, али не и истоветан с њим, а од њега се разликује по томе што књижевно средиште рачуна на „размену књижевне материје“, подразумевајући продуктивност посредством које се „остварује шире и дубље културно повезивање“.¹²⁴ Блиско таквом разграничењу *књижевног средишта* и *скрипторијума* јесте и разумевање Илије Велева да је скрипторијум „одувек био део књижевног центра, али је постојао и као самостално окружење за књижно стваралаштво“.¹²⁵

Законитости средњовековне поетике, на које је у почетку опоменуо Димитрије Богдановић, не допуштају да се повуку јасне границе између одређених појмова и онога што се под њима подразумева. Преписивање се у средњем веку није посматрало као пуко копирање текста. Оно није било рутинска радња. Ма колико један препис био „верна копија“ предлошка, он је заправо био *ново дело*, разумевано не само на идеолошкој равни разумевања. Разнолико јужнословенско рукописно наслеђе уверило нас је да је свака књига била заправо мали производ укрштања географских, историјских и поетичких одлика. Према Богдановићевом уверењу, скрипторијум је представљао писарску

¹²⁰ Д. Богдановић, „Књижевна школа и књижевно средиште“, у: *Преславска книжевна школа. Том 1*, пр. М. Тихова, П. Димитров, София 1995, 37.

¹²¹ Д. Богдановић, „Књижевна школа и књижевно средиште“, 38.

¹²² Д. Богдановић, „Књижевна школа и књижевно средиште“, 38.

¹²³ Д. Богдановић, „Књижевна школа и књижевно средиште“, 39.

¹²⁴ Д. Богдановић, „Књижевна школа и књижевно средиште“, 38.

¹²⁵ Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, 5–6.

радионицу, која је постојала и имала утицаја само у уском кругу оних који су јој припадали и унутар ње радили, не рачунајући на дубље културно повезивање. Чини нам се да такво одређење није одрживо. Навике и околности живота средњовековног човека показале су да су се везе у средњем веку много више и чвршће остваривале него што је то замисливо човеку савременог доба. Књиге су се, баш као и писари, на разне начине кретале из једног места у друго, и са сасвим различитим поводима. Премда не мислимо да је преношење књига из једног центра у други било једини и довољни услов за културно повезивање два центра, померања у простору нису била резултат случајности како нам се то неретко чини. У таквим настојањима желело се нешто више постићи, а то је сплетено с чињеницом да књиге у средњем веку нису биле само носиоци одређених *књижних* особина, већ и неких других вредности.

Успостављање чврстих граница између *књижног* и *књижевног* центра нам се, опет, чини немогућим. Средњовековни однос према „ауторству“ и „оригиналности“ испречава се сваком јасном разграничавању. Не споримо, међутим, да се подстицаји књижевном стварању у духовном средишту налазе „у нарочитим култно-литургијским и историјским условима“.¹²⁶ Успостављање култа претпостављало је писање кулtnих текстова (канона, стихира, служби, а напослетку и житија). Стварање тих *нових* састава дакако да је учврстило дистинкцију између књижевног центра и скрипторијума. Нужност умножавања нових састава претпостављала је да је сваки књижевни центар у исто време био и скрипторијум.

С феноменом *оригиналности* у средњем веку уско је повезана и преводилачка делатност. Превођење грчких текстова на стари словенски језик и његове редакције изнова усложњава дистинкцију књижевни центар – скрипторијум. Оно је претпостављало вишу ученост која се огледала у добром владању грчким језиком. Са становишта одређених теорија, превођење се сматра видом „новог стварања“, из чега произилази да су словенски преводи нужно једно средиште одређивали књижевним а не скрипторским центром.

1.7. Средњовековна књига у настајању

Преписивање на богослужбеном језику у средњем веку увек је било организована активност. Та организованост огледала се у томе што је писање увек било подстакнуто потребом одређеног духовног или владарског средишта за одређеним преписом. Другим речима, за сваки средњовековни препис можемо тврдити да је настао по нечијем налогу, иако бројни записи не чувају име наручиоца, што може навести на погрешан закључак да је књига писана вољом преписивача. Да није тако, сведочи сама средњовековна књига. Материјал на коме се писало био је скуп и о њему се водило рачуна као и о другој црквеној и манастирској имовини. Уз то, не треба занемарити труд и напор који су средњовековни писари уложили током писања. Наручиоци књига, било да је реч о духовном лицу – архијереју, игуману или епископу, или пак о световној, владарској или властеоској личности, налазили су се неретко у улози мецена. Премда нису сачувани никакви подаци о томе како је преписивач налазио потребан материјал, прибор и мастило за писање, није искључено да му је у томе помагао и наручилац преписа.

¹²⁶ Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, 169.

1.7.1. Пергамент и хартија

На самом почетку ћириличке писмености на Балкану, словенски преписивачи су се у својим радионицама најпре сусрели са пергаментним листовима. Пергамент је био основни материјал на коме се писало од краја 9. до средине 14. века.¹²⁷ С обзиром на то да је пергамент, у ствари, обрађена животињска кожа, производња овог материјала била је прилично скупа. Количина и квалитет пергамента били су показатељи не само културне него и економске моћи манастирског или владарског скрипторијума.¹²⁸ Величина и уједначеност пергаментних листова, затим порекло коже, као и квалитет њене обраде, зависили су од платежних могућности наручилаца књига.¹²⁹

Упркос високој цени, пергамент је био материјал пријатан за писање и погодан за лако сечење и резање. У прилог финоћи пергаментних листова сведоче његова савитљивост и глаткост, као и околност да се на обема странама могло писати. То је био и једини материјал чији се текст могао састругати да би се, затим, исписао нови. Тако су у преписивачким радионицама настајали *палимпсести*, којих у јужнословенском рукописном наслеђу није сачувано много.¹³⁰ Судбину палимпсеста имале су оне књиге које су се полако повлачиле из употребе.¹³¹ Палимпсест је, примера ради, Бојанско јеванђеље, ћирилички рукопис у чијем је доњем слоју био исписан глагољски текст с краја 11. века.¹³²

Пергаментни рукописи су уживали изузетно висок статус међу књигама, посебно средином 14. века, када хартија потискује пергамент из употребе. Владари и чланови владарске породице, и висока властела, наручују у угледним светогорским скрипторијумима свога доба раскошне пергаментне књиге, најчешће четворојеванђеља. Из тог времена потичу најлепши средњовековни ћирилички споменици писани на пергаменту: Четворојеванђеље Ивана Александра, Изборно јеванђеље Николе Стањевића, Четворојеванђеље патријарха Саве, Четворојеванђеље митрополита Јакова Серског. Луксузни ћирилички пергаментни кодекси писани су и украшавани и у влашким и молдавским скрипторијумима у другој половини 15. и током 16. века. Тада се на Балкану осећала политичка и економска моћ влашких и молдавских војвода,¹³³ а пергамент је очито и више од сто година након повлачења из употребе био материјал за писање средњовековне елите.

Скрипторска продукција се временом развијала и увећавала, изискујући други, приступачнији материјал за писање. Крајем 13. века, производњом италијанске хартије, која је била квалитетнија и трајнија од византијског, арапског и другог папира произведеног на Истоку, отпочела је нова „ера“ продукције у ћириличким скрипторијумима на Балкану. Сачувани јужнословенски рукописи сведоче у прилог томе да је између центара писмености на широком простору православног Балкана и радионица за производњу папира у градовима средње и северне Италије, од друге деценије 14. века постојала тесна трговинска сарадња. Премда немамо непосредних извора како је и којим путевима хартија из италијанских радионица допремана у ћириличке скрипторијуме на Балкану, основана је претпоставка да је хартија, као и друга

¹²⁷ И. М. Ђорђевић, „Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству“, у: *Зборник Владимира Мошина*, пр. Д. Богдановић и др., Београд 1977, 89.

¹²⁸ К. Иванова, *В началото бе книгата*, 29.

¹²⁹ К. Иванова, *В началото бе книгата*, 29.

¹³⁰ К. Иванова, *В началото бе книгата*, 30–32.

¹³¹ Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, Београд 2011, 59.

¹³² К. Иванова, *В началото бе книгата*, 31.

¹³³ К. Иванова, *В началото бе книгата*, 33.

роба, вероватно путовала поморским и друмским везама, утврђеним у средњем веку између словенских земаља и приморских градова, у првом реду Дубровника и Котора.

У односу на радионице на Истоку, у италијанским радионицама примењена је дотад непозната технологија производње хартије различите структуре.¹³⁴ Новитет је био и тај што су се на италијански папир утискивали водени знаци (филигран) – ознаке произвођача. Филигран различитих мотива били су маркери квалитета хартије, али и истовремено и заштита од фалсификата.¹³⁵

На најстаријој италијанској хартији, са уским вержерима и најстаријим воденим знацима, српском редакцијом писало се већ у другој деценији 14. века.¹³⁶ Италијанска технологија је врло рано нашла примену у ћириличким скрипторијумима на Балкану. То се да објаснити погодним историјским околностима, невеликом удаљеношћу, али и тенденцијом праћења европских токова.¹³⁷

Отисци (калупи, модели) водених жигова били су трошни и у употреби у радионицама у просеку 10–15 година. У недостатку податка о години настанка рукописа, филигранским мотивима утврђује се старина књига. На основу водених знакова могуће је и увид у потрошњу хартије, а самим тим и размеру књижне продукције у одређеним скрипторијумима. Врло развијена преписивачка активност, каква је била организована на Светој Гори у другој половини 14. века, изискивала је честе поруџбине материјала за писање. У назначеном периоду на хартији се писало малтене одмах по њеном допремању. Томе у прилог сведоче кодекси што су писани на једном истом месту, али на хартијама с различитим воденим знацима.¹³⁸

1.7.2. Прибор за писање и мастило

Самом чину писања претходила је припрема мастила и материјала за писање. Сваки преписивач морао је стога располагати одређеним комплетом прибора. Један део писарског прибора чиниле су алатке којим се материјал припремао – ножић, маказе, шестар, лењир и харасало,¹³⁹ док су у други део улазиле писаљке. Средњовековни јужнословенски преписивачи писали су помоћу трске или птичјег пера, и то гушчјег.¹⁴⁰ Пробе пера биле су уобичајене радње преписивача. Маргине рукописа драгоцене су

¹³⁴ Процес производње хартије сажето је представљен у: А. П. Каждан, *Књига и писац*, 39–40.

¹³⁵ М. Гроздановић-Пајић, „Најстарија хартија са воденим знацима у српским рукописима“, *Научни састанак у Вукове дане* 14/1 (1985), 137.

¹³⁶ М. Гроздановић-Пајић, „Најстарија хартија са воденим знацима у српским рукописима“, 138.

¹³⁷ Много пре италијанске иновације, у Византији је, како истиче Александар П. Каждан, био у употреби папир допреман с Истока. Занимљив је, међутим, податак да нема ниједног сачуваног српског рукописа на тој хартији, што наводи на помисао да је у српске крајеве „источњачки“ папир из Византије ретко испоручиван или није уопште.

У Бугарској је ситуација, ипак, другачија: папир је врло рано нашао примену у бугарским канцеларијама и скрипторијумима. Две повеље цара Ивана Асена II – манастиру Ватопеду (априла 1230) и Дубровнику (крајем 1230), и Четворојевањеле презвитера Драгије (1273) писани су на хартији. Климентина Иванова налази да је реч о италијанском папиру, в. К. Иванова, *В началото бе книгата*, 38.

¹³⁸ М. Гроздановић-Пајић, „Најстарија хартија са воденим знацима у српским рукописима“, 140–143.

¹³⁹ И. М. Ђорђевић, „Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству“, 90.

¹⁴⁰ Драго, писар већег дела Грачаничког пролога-минеја (ХАЗУ, III с 24), рукописа из последње четвртине 14. века, оставио је при дну задње стране 170. листа запис да је при липљанском архиепископу исписао два месеца (септембар и октобар), једним гушчјим пером – *Прѣосвѣщенноу архіепископу липланскоу исписа грѣшны Драго сѣ два мѣсеца једнѣм перомъ гушчнѣм*, в. V. Мошин, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. I dio. Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 169.

сведочанства самог процеса писања, те су тако на њима најчешће бележене пробе пера, препознатљивим језичким изразом: „Покусих перо“.

У средњем веку писало се мастилом. Припремано од природних материјала, мастило којим су исписани средњовековни ћирилички рукописи показало се посебно квалитетним. Умеће справљања мастила обично се преносило усменим путем, мада су од 15. столећа познати и први записани рецепти.¹⁴¹ Два основна мастила којима су се писале старе ћириличке књиге била су црно (или мрко) и црвено, познато још и као цинобер или варзило. Црним мастилом исписивао се основни текст, док је декоративни утисак књиге посебно био оствариван употребом плавог (лазура), зеленог (чивита) и окера (орхе).¹⁴² Њима су се, најчешће, исписивала заглавља (наслови). Књиге писане за владаре или властелу, односно висока црквена лица, неретко су украшаване и златом. Мастило се чувало у ампулама – стакленим бочицама, док су се у мастионицама – ћасама, одвајале количине мастила потребне за писање. Мастионице су имале практичну функцију. Мастило је могло лако изветрити, те је управо то разлог зашто се трска или перо нису умакали непосредно у ампуле.

Према ликовним представама познато је да су дијаци поседовали и тзв. „портабл“ прибор. Један његов део чинио је тоболац, у коме су се чувала пера, а други део мастионица, која је траком била причвршћена за тоболац.¹⁴³ Отвори тоболца и ћасе с мастилом били су на истој страни, што је олакшавало рад самом преписивачу.

1.7.3. Процес израде књиге

Основни облик средњовековне ћириличке књиге био је кодекс. Он се састојао из тетрада, познатих још и као свешчице. Једна свешчица настајала је пресавијањем четири листа пергаментна или хартије. Уместо данашњег метода пагинирања страница, средњовековни преписивачи су одговарајућим словима, која су била и носиоци бројних вредности, обележавали први и последњи лист сваке свешчице. Прављењу тетрада претходило је резање и шпартање листова. Пергаментни листови резали су се ножем, док је за сечење папира у ликовним представама од краја 14. и током 15. посведочена употреба маказа.¹⁴⁴ Важан корак у припреми материјала за писање било је извлачење маргина са стране и повлачење хоризонталних линија.¹⁴⁵

Са становишта језичког квалитета рукописног текста који настаје, избор предлошка према којем се књига пише јесте можда најважнији задатак преписивача. Професионални и савесни преписивачи добро су разумели предности ваљаног предлошка. Податак о изводима се бележио посебно када је примерак према којем се књига преписала био нарочито вредан. У навођењу тако вредног извода према којем је начињен препис треба видети неки облик маркирања књиге. С знаком да је преписана с изузетног извода, свеже написана књига и сама је постајала вредан извод према којем су настајали нови преписи. Писар Четворојевањџеља краља Душана (Хиландар 15) навео је у запису да је књигу преписао у Великој Лаври, с манастирског извода.¹⁴⁶ Ктиторска књига краља Душана писана је око 1347. године, у време када је у Великој Лаври на

¹⁴¹ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 453; Ђ. Трифуновић, „Стари српски рецепти за мастило и топљено злато“, у: *Са светогорских извора*, Београд 2004, 297–303.

¹⁴² И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 452.

¹⁴³ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 452.

¹⁴⁴ И. М. Ђорђевић, „Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству“, 90.

¹⁴⁵ О алатима за шпартање, в. И. М. Ђорђевић, „Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству“, 90.

¹⁴⁶ *ССЗН*, књ. I, бр. 91; књ. IV, бр. 6024.

Атосу деловала филолошка школа исправљања рукописа, те вредност владареве књиге треба тражити у баш тој околности да је настала у самом центру преписивачко-коректорског рада. Поп Никола је 1450. преписао Четворојеванђеље (Хиландар 23) из чак три извода, што га је чинило благословеним.¹⁴⁷

Књига се преписивала на коленима, док је високи сталак био предвиђен за предложак (извод) из којег се преписивало.¹⁴⁸ Пре и после писања читало се молитвено правило.¹⁴⁹ Није се диктирало, већ се писало по тзв. „унутарњем диктату“.¹⁵⁰ „Књижевни, неговорни језик стицао је у унутарњем диктату свој звук, што се и визуелно одсликавало у писаном тексту, који је добијао особене гласове и акценте говорног језика.“¹⁵¹

Маргине су биле места на којима је преписивач бележио упутства за читање. На њима је било сасвим довољно простора за дописивање пропуштених речи или реченичних низова. Оне су отуда биле и непосредна потврда коректорских интервенција преписивача. Тако је из још једног угла потврђен однос преписивача према преписиваном тексту. Допуне и корекције говоре у прилог томе да су преписивачи проверавали свој рад. Након што би књигу преписали, они би изнова упоредили текст преписа и предлошка. Они су се тако потврђивали и као редактори и као критичари текста. У основи, преписивачко-редакторски рад јесте тежња за стварањем што „савршенијег“ дела, која је проистекла из идеолошког разумевања писања и писане речи у средњем веку.

1.7.4. Скрипторијум, илуминаторска радионица, књиговезница

Књига се прво писала, а затим илуминирала/украшавала и повезивала. Илуминатор и преписивач су се могли наћи у једном истом лицу. Таква појава је, готово без изузетка, била карактеристична за мање скрипторске центре и посебно за места у којима се тек повремено преписивало. У таквим околностима, украси и илуминације рукописа били су једноставних потеза и колорита – ликовни израз књиге био је скромнијих уметничких домета.

У великим скрипторским центрима поред преписивача радили су и врсни сликари, илуминатори. Након што би била преписана, књига се даље прослеђивала у уметничку радионицу, где су уметнички печат остављали знаменити илуминатори тога времена. Постоји оправдано мишљење да је на Светој Гори или у Серу током шесте и седме деценије 14. века радила група грчких сликара-уметника из Солуна или Сера. У њиховој радионици осликани су најлепши српски и бугарски рукописи тога времена.

Књига се на самом крају шила и повезивала. Занат повезивања књиге могли су научити и сами преписивачи, мада је чешћи случај био да су књиговезницама управљала засебна монашка или световна лица.

¹⁴⁷ ССЗН, књ. IV, бр. 6143.

¹⁴⁸ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 454.

¹⁴⁹ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности I. Стара српска књижевност*, 36.

¹⁵⁰ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, Београд 2009, 86; И. Шпадијер, „Живот са књигом“, 454.

¹⁵¹ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 86.

1.8. Преписивачи

О средњовековним посленицима писане речи највише података пружају кодекси око којих су се трудили. Нешто више појединости о њима, а понајвише о тешкоћама с којима су се суочавали током писања, дознаје се у њиховим краћим или дужим записима. Реч је свакако о појединцима извесног степена образовања, које је красила тзв. виша ученост. Она се огледала, пре свега, у добром познавању различитих црквених књига. Може се претпоставити да су им углед доносили умеће лепог писања, пажљивост приликом преписивања и најзад брзина којом су писали књиге.

Преписивача је било међу мирјанима, али и међу свештеницима и монасима. Сасвим је сигурно да су у манастирским скрипторијумима књиге преписивали већма монаси. Световни преписивачи, као и они из редова нижег и вишег свештенства могли су бити ангажовани на различитим местима, између осталог, и у скрипторијумима на дворовима владара.

Према сачуваним изворима, посао преписивања књига на православном Балкану био је занимање намењено превасходно мушкарцима. Нисмо пронашли ниједан ћирилички рукопис са забележеним женским именом (или обликом имена који би упућивао да је реч о жени) на месту преписивача, што, међутом, није ситуација у западноевропским скрипторијумима.¹⁵² Одсуства жена међу преписивачима нарочито побуђује пажњу када се зна да су се и жене образовале. Премда се о уделу писмених жена у словенским земљама на Балкану у средњем веку не може поуздано говорити, зна се да су писаној речи биле наклоњене оне које су потицале из виших, владарских и властеоских породица. Међутим, о образовању жена које су припадале нижим слојевима друштва тешко је с поуздањем говорити. Манастири с женским општежићем врло рано су оснивани у словенским земљама. Живот у киновији подразумевао је старање о манастирској економији и учење светим књигама, те се може претпоставити да су монахиње добро владале рачунањем и читањем, док се преписивању нису морале нужно учити.

Преписивачи словенског порекла нису, међутим, имали манир да себе називају писарем или преписивачем. У бугарском рукописном наслеђу као *књигописац* потписује се Мемнон,¹⁵³ док се *писар* у српском наслеђу среће само једном, уз Хвалово име.¹⁵⁴ Своје занимање преписивачи су најчешће изражавали обликом попридевљеног глаголског прилога прошлог – *писавиши*, (*с*)*писавишаго*.¹⁵⁵ На делу је, свакако, поетска стилизација, којом је нагласак стављан на саму радњу – на писање, а не на личност која је писала. Одређење себе и свог занимања глаголом уместо именицом постаје разумљиво у односу на топос самоунижења средњовековних посленика писане речи.

Увид у ћириличке записе потврђује да су се преписивачи словенског порекла најчешће одређивали као дијаци (ђакони). У хришћанској цркви дијак је означавао први степен свештенства, међутим, током средњег века на плану писмености он губи своје основно значење и временом почиње да означава преписивача.¹⁵⁶ Речит пример да је дијак почео означавати преписивача уопште илуструје запис чувеног средњовековног преписивача и писца Владислав Граматика. На препису Панагирика из 1479. он се

¹⁵² A. I. Beach, *Women as Scribes: book production and monastic reform in twelfth-century Bavaria*, Cambridge University 2004.

¹⁵³ В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знања в Българија*, 33.

¹⁵⁴ *ССЗН*, књ. I, бр. 211; Ј. Грковић-Мејдор, „Скрипторији и штампарије код Срба у средњем веку“, *ЛМС*, књ. 488, св. 5 (2011), 927.

¹⁵⁵ *ССЗН*, књ. IV, бр. 6181.

¹⁵⁶ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 39; Б. Самарцић, *Стазама српског рукописног наслеђа Босне и Херцеговине*, Пале 2015, 25, нап. 9.

потписао на следећи начин: „последњим у дијацима Владиславом граматиком“ – последњимъ въ дѣицѣхъ владиславомъ граматиком.¹⁵⁷ Ако не пре, у време цара Душана, статус дијака је био друштвено регулисан. Према 134. члану Душановог закона, дијак је за свој рад морао бити плаћен шест перпера.¹⁵⁸ Дијаци су, очито, били ангажовани како у владарским канцеларијама, тако и на пословима преписивања црквених књига.

У средњовековним записима срећу се и ознаке *доброписец* (Марко Доброписец)¹⁵⁹, односно *добар писал* (Георгије добар писал).¹⁶⁰

Средњовековни писари се потписују и као *граматици*. У ћириличној писмености балканских Словена *граматик* нема исто значење као у Византији. Ситуација у вези с овим звањем није, међутим, у потпуности јасна. С једне стране, граматик може бити синоним за дијака, док, с друге стране, њиме је могао бити означен „писар виших способности и књижевног образовања“.¹⁶¹ У социјалној структури *кописта*,¹⁶² Васил Ђузелев је потцртао да су граматици били чувени са своје високе учености и да су посебно били посвећени преписивању и састављању књига, а понекад су управљали манастирским скрипторијумима.¹⁶³

Изузетан углед међу преписивачима уживао је онај који је био истакнутих преписивачких способности, али и преводилачког умећа, те се тако уз име само таквог преписивача могла наћи ознака *филозоф*.¹⁶⁴

Интитулације преписивача, посведочене у записима, унеколико откривају степен образовања, док највише говоре у прилог томе да су посленици писане речи били световна или духовна лица. Поузданији ослонац јесте писарево лично име. Посредством личних имена могуће је с далеко више сигурности утврдити да ли је исписник књиге црноризац или мирјанин. Најзад, професионални писари-лаици препознају се по народним именима: Добрета, Бајчо, Радослав, Грубац.¹⁶⁵

Опрез у тумачењу интитулација је надасве неопходан, а ознаке у записима треба критички и с више страна проматрати. Да је често неопходно ослонити се и на друга знања о одређеном културном посленику, потврђује се у случају чувеног исихасте Никодима Тисманског. Заједно с Исаијом и још двојицом Светогораца, Никодим је учествовао у измирењу Српске и Цариградске цркве. На крају Четворојеванђеља, које је 1405/1406. преписао, по свој прилици, у Водици, манастиру у Влашкој, Никодим се потписао као *поп*. У часу настајања јеванђељске књиге, он је био архимандрит манастира Тисмане.¹⁶⁶ Из тога излази да титулу *поп* уз његово име, највероватније, треба тумачити у правцу његових реторских способности и знања у тумачењу (*толковању*), који су му, између осталог, донели и чланство у цариградском посланству.

Монах преписивач се с мање муке и више сигурности идентификује у записима. Обично се потписује као *монах*, *јеромонах* или *старац*. Звање *старац* било је почасно међу монасима и могли су га понети само они иноци који су били истакнути у подвигу,

¹⁵⁷ ССЗН, књ. III, бр. 5575.

¹⁵⁸ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 39.

¹⁵⁹ В. Ђузелев, *Училишта, скрипторије, библиотеке и знања в Бџлгария*, 33.

¹⁶⁰ ССЗН, књ. VI, бр. 9335.

¹⁶¹ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 36.

¹⁶² У бугарској медијевистици инсистира се на разлици између преписивача и писара. Преписивач – *копист* (буг.), искључиво је исписивао црквене саставе, док је *писар* био упослен у канцеларији владара или властеле, где је према обрасцима састављао правна документа. У овој дисертацији преписивач и писар се користе се користе као синоними.

¹⁶³ В. Ђузелев, *Училишта, скрипторије, библиотеке и знања в Бџлгария*, 33.

¹⁶⁴ В. Ђузелев, *Училишта, скрипторије, библиотеке и знања в Бџлгария*, 34.

¹⁶⁵ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности I. Стара српска књижевност*, 35.

¹⁶⁶ О преписивачкој активности у Водици и Тисмани у *Радионица попа Никодима у Влашкој*.

али и у учености.¹⁶⁷ У прилог томе сведочи и одредба Бачковског типика у којој се јасно прописује да је из редова бачковских монаха само *старац* могао управљати школом у Светоникољској испосници.

Поред звања, монаси носе и карактеристична имена. Није редак случај да су се одређивали двоструким именом – добијеним у малој и великој схими. Своје потписе у записима монаси су неретко остављали у препознатљивој формули смерности, те се тако потписују као *расодери* („расфорни монах или расоноша“) и још чешће, као *таха-монаси* („тобожњи монаси“).¹⁶⁸

1.8.1. Преписивачи (и) две функционалне писмености

Средњовековни писари су неретко били упослени не само око рукописних књига него и у писању разних докумената правне природе. Стиче се утисак да нису имали тешкоћа да буду у служби двеју функционалних писмености. Њима је било знано да је реализација два језичка типа – српскословенског, као језика вишег стила, и народног, као језика нижег стила, била условљена жанром и садржином дела.¹⁶⁹ Приликом рада на преписима богослужбених књига – јеванђељима, апостолима, триодима, минејима, октоисима – продор говорних елемената у нови исписани текст био је сведен на минимум. Таква ситуација објашњава се тиме да је језик вишег стила одржавао већу стабилност у библијској, химнографској, хагиографској, панегиричкој и патристичкој литератури.¹⁷⁰

Посебно су занимљиви типичи и повеље манастирима и црквама. Оба типа састава нису имала примену у богослужењу, па ипак однос између црквенословенског и народног у њима није исти. Аренга и нарација, које су биле сакралне садржине, писане су језиком вишим језичким стилем, док су сегменти у којима се наводи имовина манастира писани језиком нижег стила. То се да објаснити практичним разлозима: имовина манастира или цркве морала је бити написана на језику који је био разумљив свима, посебно онима који би се дрзнули да отуђују иметак храма.¹⁷¹

У типичима је, пак, могућ већи продор народног говор, што налази објашњење у садржинској условљености, „будући да правила манастирског живота делимично задиру и у сферу профанога“¹⁷². Преписивач је напуштао строги приступ своме раду када су се пред њим налазили састави који нису имали примену током богослужења, мање водећи рачуна о доследном „језичком копирању“ преписа.

¹⁶⁷ В. Гюзелев, *Училища, скрипторији, библиотеки и знания в България*, 34.

¹⁶⁸ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 35.

¹⁶⁹ Ј. Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, 446.

¹⁷⁰ Ј. Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, 446.

¹⁷¹ Изузетак од тога представљају оснивачке повеље манастира Хиландара које су у целости исписане црквенословенским језиком. Таква ситуација могла би се објаснити тиме што су обе повеље писали књижевници, појединци окренути књижевној уметности. Иако жанр и намена најчешће одређују којим ће језиком текст бити писан, језичке особине преписа неретко зависе само од оног који каламус држи у руци.

¹⁷² Ј. Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, 447.

ПОГЛАВЉЕ ДРУГО

ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ НА БАЛКАНУ 1200–1331.

Неколике деценије након глагољице, Јужни Словени су добили ново писмо – ћирилицу.¹⁷³ Друго писмо није, међутим, одмах потиснуло глагољицу из употребе. Током два и по века, готово једновремено писало се на оба. Упоредни живот глагољице и ћирилице потврђују малобројни глагољски и ћирилички писани споменици из најстаријег раздобља. Генерације писара постепено су се окретале другом словенском писму, што је навело на претпоставку да је „више поколења преписивача и читалаца најпре знало упоредо оба писма, али са претежном употребом ћирилице“. Потом су „пристизали нараштаји који су лако читали глагољицу, али су писали ћирилицу“.¹⁷⁴

Мада није у потпуности разјашњено због чега је прво писмо толико дуго било неговано у јужнословенским скрипторијумима, чуло се, између осталих, и мишљење да се „глагољицом дало брже писати, а ћирилица је имала изглед монументалног, свечаног писма“.¹⁷⁵ Суживот глагољице и ћирилице одвијао се све до почетка 12. века, када се књиге на православном Балкану почињу већма писати на ћирилицу.¹⁷⁶ Међутим, и тада су многи ћирилички споменици, попут Мирослављевог јеванђеља, били писани у глагољској традицији.

До наших дана сачуван је мали узорак писмености ранијих епоха. Чвршће потврде развијене српске ћириличке писмености, која се могла просторно и временски јасније одредити, потичу с почетка и из прве четвртине 13. века. Ћирилички рукописи из тог периода јесу материјал на основу којег је могуће с више поуздања говорити о особинама ћириличких скрипторијума који су били развијени на тлу средњовековних српских земаља.

При крају 12. века дошло је до промена на политичкој мапи Балкана. Доминантан политички утицај Ромејског царства почео је нагло да опада након смрти цара Манојла I Комнина (1180).¹⁷⁷ Пут ка бољем политичком позиционирању на Балкану искористила су браћа Асен. Они су подигли устанак у подунавској Бугарској (1185), који је за последицу имао стварање Другог бугарског царства с престоницом у Трнову. Трново ће постати и седиште новоуспостављене бугарске архиепископије.¹⁷⁸ Нешто више од три деценије касније, и у српској држави биће организована самостална архиепископија.

2.1. Рашки скрипторијум

Од шездесетих година 12. века Рашка епископија, са седиштем у цркви Светог Петра и Павла у Расу, била је у границама државе великог жупана Стефана Немање, али под јурисдикцијом Охридске архиепископије.¹⁷⁹ Преplitање граница црквене и државне управе, према сачуваним изворима, није имало последица по народ који је ту живео. О односу између српског владара и грчких епископа најбоље говори то да су рашки епископи били блиски сарадници великог жупана, те да су учествовали у раду државних сабора.¹⁸⁰

¹⁷³ За разлику од глагољице, о којој је у изворима има детаља о околностима настанка, о постанку ћирилице су надасве замагљена знања. У широј научној јавности је досад изнето више хипотеза и претпоставки, те се проблем постанка ћирилице развио у тзв. *азбучно питање*. Иако је литература о ћириличком писму међу Јужним Словенима обимна, досад још увек није начињена капитална, свеобухватна историја јужнословенске ћирилице.

¹⁷⁴ Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, 169–170.

¹⁷⁵ П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 16.

¹⁷⁶ Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, 162.

¹⁷⁷ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 179.

¹⁷⁸ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 183.

¹⁷⁹ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 101.

¹⁸⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 15.

У изворима се не налази на податак да је служење на словенском, односно српскословенском, било забрањивано у храмовима који су били под јурисдикцијом охридског архиепископа.¹⁸¹ То нас води ка претпоставци да се ни српскословенској писмености, вероватно, није стајало на пут. Могуће је, ипак, претпоставити да су се српске књиге писале ближе владарском двору. Из првих деценија 13. столећа сачувана су два рукописа за која се поуздано зна да су производ рашког скрипторијума.

На самом почетку 13. века настао је српски препис пуног апракоса који се чува у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу (РНБ Ф.п.1.82).¹⁸² Познат у науци као Вуканово јеванђеље, рукопис је исписан на 189 листова пергаментa, уставним писмом, у два ступца. На полеђини првог листа осликана је минијатура јеванђелисте Јована, а на листу 76r – минијатурна представа Исуса Христа Емануила. Рукопис је украшен иницијалима и четирима заставицама (л. 178v, 183r, 188r, 189r).¹⁸³

Вуканово јеванђеље било је предмет истраживања више научника, а највећу пажњу досад овом рукопису посветио је Јосип Врана. Анализом лексичког слоја књиге, он је установио да се у рукопису могу условно издвојити два дела, први, с архаичнијом лексиком, и други – с млађим лексичким слојем. То га је довело до закључка да је Вуканово јеванђеље преписано с два различита предлошка, од којих је један чувао старију лексику и није знао за млађе лексичке варијанте.¹⁸⁴ Постојање два предлошка подстакло је најзад на размишљање да су два дела Вукановог јеванђеља настала одвојено. Од таквих размишљања Јосип Врана је, међутим, брзо одустао, будући да је Симеонову руку, којом је исписан у целости други, већи део књиге, уочио међу другим писарским рукама у одељцима првог дела.¹⁸⁵

Анализирајући писмо, Јосип Врана је издвојио пет писара – Симеона и још четворицу непознатих. У шестом је идентификовао коректора који је био задужен за местимичне исправке у тексту.¹⁸⁶ Митар Пешикан је нешто другачије уочио присутност различитих руку, а преписивачи су се према његовом увиду смењивали већом динамиком. Оба истраживача су, ипак, била сагласна да је главни писар био старац Симеон, чијом је руком и нешто другачијим писмом забележен запис на крају књиге.

Резултати анализе Митра Пешикана потврдили су Вранин налаз да је други део у целости исписао старац/монах Симеон. Увиди двојице истраживача разилазе се, међутим, у погледу броја писарских секција у првом делу, а онда и поводом питања да ли је Симеон одиста учествовао у писању првог дела текста или је само исписао рубрике и иницијале.

Према Митру Пешикану, у настанку Вукановог јеванђеља учествовало је седам писара и као осми – коректор.¹⁸⁷ Секције које је у првом делу Јосип Врана приписао Симеоновој руци Митар Пешикан је атрибуирао двојици нових писара. На основу спроведене анализе, Митар Пешикан је закључио да се Симеон у првом делу књиге трудио само око рубрика.¹⁸⁸ Резултат такве анализе упућује на претпоставку Јосипа Вране да су два дела Вукановог јеванђеља унеколико настала одвојено.

Сви писари, укључујући и коректора, готово доследно су спровели једнојеров систем.¹⁸⁹ Обојица истраживача су као посебан квалитет приметили вештину и искуство старца Симеона. Главни писар Симеон неометано је прилагођавао граfiјски изглед свог писма деловима текста које је исписивао.¹⁹⁰ Пажљивијим покретима руке он је исписивао основни

¹⁸¹ Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, 121; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 100.

¹⁸² О. Nedeljković, „Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa“, *Slovo* 18–19 (1969), 41–90.

¹⁸³ Вуканово јеванђеље, РНБ Ф.п.1.82; Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербскогo правописања Россијској националној библиотеки. Каталог*, 83–84. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

¹⁸⁴ Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967, 6, 12.

¹⁸⁵ Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, 17

¹⁸⁶ Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, 22.

¹⁸⁷ М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, *ЈФ* 35 (1979), 147–148.

¹⁸⁸ М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, 152.

¹⁸⁹ М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, 153.

¹⁹⁰ Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, 18; М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, 155.

текст, док су му у писању записа потези били слободнији. Врло ретке лигатуре, и обавезно писане на крају реда основног текста, у запису су честа појава.¹⁹¹ Општи изглед, творен комбиновањем различитих писама, као и средњи формат књиге откривају више о намени Симеоновог кодекса. Одсуство развијенијих украса књиге, а онда и формат говоре у прилог томе да се из књиге имало свакодневно служити у цркви.

Примећено је и да се од других сарадника један писар, означен као четврти у Враниној студији, односно као писар *E* у Пешикановој, одваја јединственом писмовном сликом. За разлику од Јосипа Вране, који је сматрао да писар припада некој другој писарској школи, вероватно у Зети, Митар Пешикан је био мишљења да је пре реч о „писарским навикама стеченим у писању нецрквених текстова“.¹⁹²

Књига је илуминирана иницијалима у виду геометријског преплета с биљним завршецима или комбинацијом геометријског и биљног преплета с животињским главама, у чему је препознат тератолошки стил.¹⁹³ Цртачки поступак и стилска својства карактеристична за посткомнинско сликарство, којима се одликују минијатурне представе јеванђелисте Јована и Христа Емануила, прикључили су Вуканово јеванђеље кругу византијске провинцијске уметности.¹⁹⁴

Велику пажњу у вези с овим рукописом побуђивао је Симеонов запис на крају књиге.¹⁹⁵ Запис је од основног текста писар двоструко одвојио. Завршивши јеванђељски текст, он је преплетима при крају 189. листа исцртао заставицу. Премда је испод заставице остало празнине на којој је могао почети писати запис, Симеон је одлучио да писање белешке отпочне од врха наредне странице. Овакав манир приметили смо код доброг дела рукописа 13. века, који су били писани за висока световна и црквена лица. У тим записима се похвално казује о лицу које је наручило препис, те верујемо да је из тог разлога писарима било посебно важно да и записима дају одговарајуће место и форму у књизи.

Симеонов запис је исписан у два ступца и заузима целу страницу листа. Премда се примећује да се трудио и у писању записа, писмо у белешци не одаје једнак естетски утисак као писмовна слика главног текста. Развучени први словни редови наспрам збијеног писања у доњим редовима казују понешто о писаревом поступку. Уколико су имали да испишу подуже записе (поговоре), средњовековни писари су, како је то приметио Ђорђе Трифуновић, обично правили концепте записа, па тек онда белешку преносили у рукописну књигу. „Симеон је одмах покушао да пише начисто. И то му је, углавном, пошло за руком.“¹⁹⁶ Томе у прилог говоре и поједина састругана места, о којима ће више речи бити у наставку.

Гледе садржине записа, приметна је Симеонова жеља да остави већи траг о околностима настанка књиге, али и да забележи нешто више о себи и свом животу. Први део његовог, можемо рећи, говора исписан је аутобиографским тоном, у коме је Симеон саопштио о напуштању земаљских сладости и примању монашког образа. Он, затим, саопштава о напуштању општежића и повлачењу, то је сасвим јасно, у осаму оближње пештерне пећине, где је завршио препис књиге: и пакѣ ѿдѣлѣ въшю ми се: поноудѣхъ се нзѣти изъ манастира: и ѿд братѣ: и послѣдовати г(о)с(под)ѡ: не помнѡвахъ секе: [...] сп[о]добнѣхъ се жити ѡ пекѣ ѡ градѣ расѣ и написахъ сѣ кнѣге:¹⁹⁷

¹⁹¹ М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, 155.

¹⁹² Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, 21, 22; М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, 155.

¹⁹³ Ј. Максимовић, „Минијатуре Вукановог јеванђеља“, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII* (1980), 123.

¹⁹⁴ Ј. Максимовић, „Минијатуре Вукановог јеванђеља“, 128; М. Цветковић, „Сликани украс Вукановог јеванђеља“ у: *Четврта казивања о Светој Гори*, ур. М. Милосављевић, М. Живојиновић, Београд 2005, 104.

¹⁹⁵ Вуканово јеванђеље, РНБ Ф.п.І.82, л. 189v. Издања Симеоновог записа: *ССЗН*, књ. I, бр. 7; Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, *ПКЛФ* 1–4 (2001), 63–85.

¹⁹⁶ Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, 67–68.

¹⁹⁷ Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, 78–79.

Према помену града Раса у запису закључено је да се општежитијни манастир и пећина односе на пештерну лавру Светог Арханђела која припада комплексу старог града Раса.¹⁹⁸ Заправо, аутобиографски исказ монаха Симеона потврда је првог реда о мешовитом, „хибридном“ типу Арханђелског пештерног комплекса.¹⁹⁹ У њему је посведочено да је Симеон „прешао утврђени пут од киновете до анахорета, да би најзад био ‘удостојен’ највећег одличја – живота стилите схваћеног у тада актуелном смислу тога појма.“²⁰⁰

Пештерна испосница у којој је *последовао Господу* и где је исписао јеванђељску књигу убицирана је у комплексу Орлове пећине, која је обухватала пећину, зидану грађевину с више просторија и мали врт.²⁰¹ Истраживачи овог пештерног комплекса претпоставили су да је репрезентативног изгледа зидана грађевина морала имати посебну намену, те да се ту налазио скрипторијум.²⁰² Према њиховом мишљењу, старац Симеон и неколицина монаха исписали су управо ту пуни апракос.²⁰³

Сва знања о Симеону дата су у запису, те је самим тим о њему немогуће изводити велике закључке. Не може се, ипак, оспорити да је уживао углед на немањићком двору, и то превасходно у близини владара којем је прво посветио свој рукопис. У коначном облику, Изборно јеванђеље је посвећено Вукану, чије је име исписано на струганим местима пергаментa. Извесно је, међутим, да је испрва испод Вукановог имена било написано име другог владара. Помишљало се да је књига писана за великог жупана Стефана Немању, а чуло се и мишљење да је прво било написано Вуканово име, које је услед политичких неприлика састругано, па изнова написано.²⁰⁴ У науци је, ипак, преовладало мишљење да је књигу наручио Стефан Немањић и да је његово име било исписано у првој Симеоновој посвети.²⁰⁵

Место разуре (брисања) јесте сведочанство првог реда о државним неприликама почетком 13. века. Рукопис је очито завршен када је старији Немањин син, Вукан, у пролеће или у лето 1202. узурпирао власт свог млађег брата.²⁰⁶ Стефан Немањић је том приликом протеран из Раса, док је невелико братство пештерног манастира сасвим сигурно остало у граду. Међу њима је био и Симеон, који је најкасније 1201. године могао организовати рад на владарској књизи Стефана Немањића. С обзиром на то да је поруџбину примио од Стефана Немањића, може се помишљати да је Симеон на немањићком двору имао и веће дужности од једног писара. У прилог могуће ближе сарадње Симеона и Стефана Немањића сведочи дванаест и по редова, колико је састругано на крају првог, дужег записа. У њима је, према мишљењу Ђорђа Трифуновића, било садржано више историјских вести и обавештења које су односиле на млађег Немањиног сина.²⁰⁷ Симеонова очигледна упућеност у владарев живот наводи на размишљање да је пре пострига Симеон био не само писар него и блиски сарадник Стефану Немањићу, а можда још и његовог оцу, великом жупану Немањи. Таквих примера у српској историји има много, те нам се чини да није немогуће да је таква сарадња постојала између Симеона и Стефана Немањића.²⁰⁸ Близак сарадник млађег брата морао је бити познат и Вукану, што добија посебно значење у часу када Вукан осваја Рас.

У вези с тим, посебно се намеће питање на чији је подстицај обрисана првобитна посвета, а онда и додат завршни део у запису. Најлогичније објашњење било би да је то учињено вољом и руком самог Симеона, који је новом владару желео даровати јеванђељску

¹⁹⁸ Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 15.

¹⁹⁹ Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 51.

²⁰⁰ Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 51.

²⁰¹ Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 51.

²⁰² Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 51.

²⁰³ Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 51.

²⁰⁴ С. Марјановић-Душанић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, *Старинар* XLIII–XLIV (1992/1993), 201–210, са старијом литературом.

²⁰⁵ Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, 71–74.

²⁰⁶ Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, 71.

²⁰⁷ Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, 73.

²⁰⁸ Уп. Георгија-Радослава и краља Милутина, затим писара Радича и деспота Стефана, односно монахињу Јевгенију.

књигу. Није, међутим, искључено да је сâм Вукан тражио да му се начини препис јеванђеља. То се сасвим уклапа у слику о средњовековном богоизабраном владару, који поставши самодржац једне земље прилаже храму најважнију богослужбену књигу. Не треба, међутим, искључити ни додатне мотиве. Према мишљењу Иване Коматине, коначна Симеонова посвета Вукану „сведочи о континуитету Вуканове владавине“, и потврђује да „он наставља покровитељство над књижевним радом православних монаха који су имали његов отац и брат“.²⁰⁹

Старац Симеон је сасвим сигурно био управитељ испоснице, можда баш Орлове пећине, како је предложено. Премда су исихастије биле предвиђене за живот двојице–тројице монаха, не можемо са сигурношћу тврдити да су Симеон и сарадници у исто време радили на препису књиге. У његовом запису на крају књиге други писари се уопште не помињу, што опет не треба да чуди, имајући у виду устаљену писарску праксу да се на крају књиге потпише само главни писар, онај који је руководио радом. Остављамо, ипак, могућност да је првих двадесетак листова, који су написани трудом неколицине писара, настало можда у киновији, а да је остатак, заправо највећи део књиге, Симеон као вид послушања преписао у осами испосничких зидова. Без обзира на све, Симеонов запис има посебно место у историји српске писмености, будући да је то најраније сачувано сведочанство у коме је на тлу српске земље пештерна испосница потврђена и као (свети) простор писања.

На наслеђу најстарије рукописне традиције рашког скрипторија настао је и зборник паримија – изабраних одломака из старозаветних и новозаветних књига. Реч је о препису који се данас чува у рукописној збирци Народне библиотеке Србије (Рс 652, Рс 2). Београдски паримејник јесте рукопис из прве четвртине 13. века (1200–1225).²¹⁰ Од некадашњег обимног зборника, данас је сачуван само одломак, који укупно има 108 листова. Том броју треба додати још један лист који је у неком тренутку истргнут из кодекса, а онда се нашао у другој књизи као заштитни, корични лист (НБС Рс 2).²¹¹

Око преписа су се уз главног писара, који је исписао највећи део, трудила још двојица сарадника. Видно нижег калиграфског квалитета, њихово писмо је препознато у изузетно малим деловима текста.²¹² Главни писар побуђује, међутим, већу пажњу. Калиграфско писмо и „појава скоро истоветног дуктуса и у мањим одломцима Вукановог јеванђеља“ подстакли су Биљану Јовановић-Стипчевић да у главном писару Београдског паримејника препозна једног од Симеонових сарадника на Вукановом јеванђељу.²¹³ Таква идентификација писарске руке упућује да је и Београдски паримејник настао у близини пештерног комплекса у оквиру старог Раса. У прилог такве провенијенције рукописа јесу и правописне особине рукописа, међу којима су уочене и неке црте охридске школе.²¹⁴

Велику пажњу ова књига побуђује богатом орнаментиком. Рукопис је украшен са пет заставица и седамдесет и пет крупних иницијала.²¹⁵ Поред тога што су се око овог преписа трудили рашки писари, блискост у књижном украсу Паримејника и Вукановог јеванђеља на још један начин овај рукопис везује за скрипторијум који је у првим деценијама 13. века радио у околини града Раса.

²⁰⁹ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 252.

²¹⁰ Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 2–3, 361–365.

²¹¹ Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 2–3.

²¹² Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 362.

²¹³ Б. Јовановић-Стипчевић, *Београдски паримејник. Текст с критичким апаратом*, Београд 2005, 9.

²¹⁴ Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 362; В. Тријић, „О Београдском паримејнику“, у: *Београдски паримејник (фототипско издање)*, ур. В. Тријић, Београд – Нови Сад, 2019, 15.

²¹⁵ Детаљно у украсу Београдског паримејника у: З. Ракић, „Београдски паримејник“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 240–244.

Негде у време када је Стефан Урош II Милутин преузео управу над Српском земљом, око књига у књиžници Рашке епископије трудио се епископ Михаило (око 1284).²¹⁶ По његовој жељи Ђакон Болеслав начинио је препис Изборног јеванђеља (РНБ Гилџ. 1). Књига је исписана на 421 листу пергамента, калиграфским уставним писмом и рашким, једнојеровим правописом. Текст је организован у два супца. Поред бројних једноставно изведених иницијала, на самом почетку рукописа декорисана је заставица тератолошког стила, с двама птицама (л. 2r). Главни део заставице изведен је преплетима у комбинацији киноара, плаве и жуте боје.²¹⁷

На крају рукописа, на претпоследњем и последњем листу, писар Болеслав је забележио подужи запис, за који бисмо рекли да прелази у Поговор. У њему је он најпре одао похвалу рашком епископу Михаилу који је многе књиге приложио цркви Светих апостола – сь стежаниемь многых[ъ] и ч(ъ)стных(ъ) кни҃инѣх(ъ). еже вьложи вь с(вѣ)тоую свою цр(ъ)квѣ и вь домь с(вѣ)тых(ъ) ап(о)с(то)ль. и сѣ приложин.²¹⁸ Напослетку је забележио своје име.

И у запису је писар задржао двостубачну организацију текста, трудећи се да текст и на овом месту испише калиграфским писмом. Приметан је, међутим, изванредан број лигатура којих у основном тексту готово да нема. Настојећи да белешку у целисти испише на две стране, Болеслав је прилагодио величину слова и простор између њих, те су у запису слова мања и збијена.

Премда се у запису не налази податак о времену и месту настанка преписа, извесно је да се Болеслав око књиге трудио када је на место рашког епископа постављен Михаило. Из тога следи да је рукопис писан највероватније око 1284. године. Име и звање у писаревом потпису указују да је калиграф вероватно живео и радио у близини седишта епископије. Општи изглед рукописа, а онда и чињеница да је поруџбину наручило високо лице Цркве, рашки епископ, говоре у прилог томе да је Болеслав био чувен са своје писарске професије.

Писању је, према свему судећи, био посвећен и рашки епископ Григорије (1286–1291).²¹⁹ На крају преписа Крмчије, која се данас чува у две одвојене целине у Русији, епископ је оставио опсежан запис у коме је предочио неколико важних појединости. Обимом белешка прелази у форму поговора, који се условно, према предмету о коме се казује, може разматрати у три засебне целине. Рашки епископ најпре казује о књизи коју је преписао, те истиче колико је важно што је Номоканон преведен на словенски језик. Говорећи о словенском преводу, он користи прилику да искаже похвалу српском преводиоцу, првом српском архиепископу, „кир Сави“.

У другој целини он поучава учитеље пастве – епископе, презвитере и друге којима је дато да шире хришћанску истину. Опомине их да законске књиге морају знати, јер онај који „ове књиге не зна добро, не зна ни сам ко је“.²²⁰

Трећи део записа био је намењен за ближе појединости о свеже завршеном препису Крмчије. Епископ Григорије је ту врло прецизан. Он, најпре, наводи да је пострижен а онда прецизно наводи и свој јерејски чин. Даље открива да је рукопис преписао у катедралном храму рашке епископије – дому Светих апостола. У наставку се откривају његове побуде за писање књиге, као и страна којој је препис даровао. Некадашњи хиландарски игуман је

²¹⁶ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 323.

²¹⁷ Изборно јеванђеље, РНБ Гилџ. 1; Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописања Росийской национальной библиотеки. Каталог*, 36–37. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

²¹⁸ Изборно јеванђеље, РНБ Гилџ. 1, л. 412r.

²¹⁹ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 138.

²²⁰ Григорије Рашки, „Запис на Крмчији Светог Саве“, у: *Шест писаца XIV века*, ур. Д. Богдановић, Београд 1986, 63.

Крмчију преписао да би је поклонио манастиру Хиландару. Препис дарује ради спаса душе, те моли хиландарско братство да му чине помен на литургији.

Последњи и са становишта средњовековне писмености најзанимљивији део записа односи се на писарску радионицу епископа Григорија. Из неколико редова дознаје се да је препис Крмчије начинио према архиепископском изводу. Тај архиепископски извод је, по свој прилици, један од неколико преписа номоканона које је Сава на сабору у Жичи поделио српским епископима.²²¹ Позивањем на ауторитет предлошка, рашки епископ Григорије је заправо скренуо пажњу следећим преписивачима да ништа не дирају и не мењају, јер је, како је сам истакао, „два и три пута“ проверио текст и средио га према предлошку.²²² Писару и редактору текста – епископу Григорију, било је веома важно да Хиландару приложи језички „чист“ текст крмчије.

Радионица Георгија-Радослава

У оквиру шире схваћеног рашког скрипторијума била је развијена радионица писара Георгија-Радослава. Овај писар познат је, на првом месту, према Четворојеванђељу које је исписао по жељи краља Милутина. Јеванђељска књига је уједно и једини Радослављев препис који чува његово име.

Четворојеванђеље. Осим једног листа (Москва, РГБ, Збирка В. И. Григорович 11.IV), књига се данас налази у рукописној збирци манастира Хиландара (бр. 1). Исписана је на пергаменту и броји 228 листова. Текст је организован у два ступца. Писмо је уставно, а правопис једнојеров, рашки.²²³ Изузму ли се иницијали, које је сасвим сигурно исцртала Радославова рука, других украса у књизи нема. На крају рукописа проналазе се два записа и оба је исписала писарева рука. Први, дужи запис јесте белешка дијака, док други представља ктиторски запис краља Милутина.

Запис Георгија-Радослава завређује да му се посвети више пажње. У њему је у малом уобличена генеалогичка лоза Немањића. На самом почетку светородне лозе налази се Бог и праотац свих народа Аврам, затим следе Јосиф и пророк и цар Давид. Један у низу њихових потомака био је Стефан Немања. У лози Георгија-Радослава се потом нижу немањићки владари све до последњег и актуелног – самодршца свих српских и поморских земаља, краља Стефана Уроша Милутина.

Истицање светородног порекла краља Милутина, приложника јеванђељске књиге, свакако је повезано с типом књиге која се прилаже. Увид у, превасходно, српско рукописно наслеђе показао нам је да су јеванђељске књиге (четворојеванђеља, кратки и пуни апракоси) имале важно место у средњовековној владарској идеологији. Легитимитет власти владара потврђиван је неретко у предговорима или поговорима дарованих јеванђељских рукописа.²²⁴ Писари таквих књига одреда су били учени појединци који су били блиски владарском двору.²²⁵

²²¹ О преписима „законских књига“, под којима се, по свој прилици, разуме превод номоканона, казују оба Савина хагиографа, в. Доментијан, „Живот Светога Саве“, у: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прир. Р. Маринковић, прев. Л. Мирковић, Београд 1988, 146; Теодосије, *Живот Светог Саве*, прев. Л. Мирковић, прир. Д. Богдановић, Београд 2018, 136.

²²² Григорије Рашки, „Запис на Крмчији Светог Саве“, 64; И. Шпадијер, „Епископ Григорије Рашки“, у: *Светогорска баштина*, 73.

²²³ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 53; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, Thessaloniki 1999, бр. 116; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, Београд 2016, бр. 116.

²²⁴ Уп. Симеонов запис у Вукановом јеванђељу и Предговор у Четворојеванђељу краља Душана.

²²⁵ Блиски српским владарима били су Симеон на почетку 13. века, анонимни писар Четворојеванђеља краља Душана, као и Радич, који је најпре радио у служби монахиње Јевгеније, а онда и деспота Стефана Лазаревића. Њима би се могао придружити и Данилац Леооки.

Георгију-Радославу приписани су још неки рукописи. Сматра се да је у целости исписао четворојеванђеље из рукописне збирке манастира Пантелејмона (бр. 2). Радославу је атрибуиран и препис Милешевског панагирика, који се сада чува у збирци Цетињског манастира (бр. 50). Фрагмент четворојеванђеља које припада пловдивској рукописној збирци („Иван Вазов“ 140 (602)) такође је приписан Георгију-Радославу. Милутинов писар је, према свему судећи, исписао основни део Четворојеванђеља дијака Бунила (Хиландар 23), као и одломак четворојеванђеља из зографске рукописне збирке (бр. 51).²²⁶

Само један пергаментни лист пловдивског фрагмента био је сасвим довољан да у њему потврдимо претходно идентификовану Радослављеву руку.²²⁷ Основни текст је мрким мастилом исписан у два ступца. Више него пажљивим калиграфским потезима писарева руке исписана су уставна слова. Писмовна слика одаје елегантан утисак. Иако је реч о само једном листу, може се мислити да је и у целом рукопису спроведен једнојеров, рашки правопис.

Георгију-Радославу су приписана и два споменика правне садржине. Реч је о Светостефанској хрисовуљи и Милутиновој повељи Хрусијском пиргу.²²⁸ Георгије-Радослав је био један од средњовековних преписивача који су оставили трага у двома функционалним писменостима. Поредџи писма богослужбених књига и правних докумената који су изашли из његове радионице, Виктор Савић је приметио да је писар писмо прилагођавао типу текста који је исписивао, те да су „његови врхунски квалитети посебице дошли до изражаја у књижној форми“, где су „слова више цртана него писана“.²²⁹

2.2. Светогорски скрипторијуми

2.2.1. Хиландарски скрипторијум

Манастиру Хиландару Сава је на самом почетку 13. века приложио типик, према којем је прописао начин живота у хиландарској киновији. Хиландарски типик је прилагођени превод Евергетидског типика, и то његовог Пролога – дела Устава којим се дисциплинује живот у киновији.²³⁰ Примећено је, међутим, да језик одређених чланова одступа од већег дела превода, што је побудило расправу о томе да ли се око превода Сава сам трудио или је имао сараднике.²³¹

²²⁶ Атрибуција – А. А. Турилов, в. А. А. Турилов, „Заметки о сербских грамотах XIV-XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов“, *ССА* 9 (2010), 199–201.

²²⁷ Четворојеванђеље (фрагмент), Библиотека „Иван Вазов“ 140 (602). Комплетна рукописна збирка библиотеке у Пловдиву је дигитализована, те је и снимак овог фрагмента доступан у отвореном приступу.

²²⁸ Светостефанску хрисовуљу Георгију-Радославу приписао је Анатолиј А. Турилов, в. А. А. Турилов, „Книжное письмо в сербских грамотах XIV-XV вв. Проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)“, у: *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона*, Москва 2008, 198–199; А. А. Турилов, „Заметки о сербских грамотах XIV-XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов“, 199. Хрисовуљу Хрусијском пиргу истом писару атрибуирао је Виктор Савић, в. В. Савић, „Писар хиландарске повеље 139/141 и Светостефанске хрисовуље. Палеографско-филолошко разматрање“, *ПКЛИФ* 83 (2017), 131–142.

Ђорђе Трифуновић је изразио сумњу да је Радослав писар Светостефанске хрисовуље, в. Ђ. Трифуновић, „Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља“, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, пр. Ђ. Трифуновић, Приштина–Београд, 2011, 129–167.

²²⁹ В. Савић, „Писар хиландарске повеље 139/141 и Светостефанске хрисовуље. Палеографско-филолошко разматрање“, 134.

²³⁰ И. Шпадијер, „Свети Сава – први познати словенски књижевник на Атосу“, у: *Светогорска баштина*, 21.

²³¹ Више о томе: П. Ивић, „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке анализе тога текста“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ђирковић, Београд: САНУ, 1998, 107–115; М. Живојиновић, „Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике“, *ЗРВИ* XXXIII (1994) 85–102.

Сачуване хиландарске рукописне књиге говоре у прилог томе да су у манастиру боравили веома образовани монаси који су били вешти писари и илуминатори. Писмо непознатог хиландарског писара идентификовано је у два рукописа из прве четвртине 13. века.

Изборно јеванђеље (апракос) је уставним писменима исписано на 273 листа пергаментна (Cod. Vat. Slav 4).²³² Перагментни јеванђелистар је богато украшен иницијалима различитог стила и четирима заставицама (л. 1r, 34r, 74r, 98v) тератолошког стила.²³³ Овом препису више пажње посветила је Љупка Васиљев и закључила да је ватикански српски јеванђелистар „у сагласности са српским апракосима насталим у рашкој традицији“, везавши га за писарску традицију централне Србије и Хиландара.²³⁴ Према ситно исписаном потпису писара Десоја, кога је идентификовала у истоименом писару повеље бана Нинослава, Љупка Васиљев је време настанка српског ватиканског јеванђелистара одредила према владавини босанског бана (1233–1250).²³⁵

Истом писару је, у међувремену, атрибуиран још један рукопис. Местом настанка он се са потпуном сигурношћу може ветзати за српски манастир на Атосу или пак Савину келију. Реч је о препису Карејског типика који се чува у рукописној збирци манастира Хиландара (АС 132/134). Атрибуција Биљане Јовановић-Стипчевић отклонила је мишљење које је било дуго раширено да је реч о Савином аутографу.²³⁶

Поред истог изгледа писма и графемских облика, у ова два рукописа употребљен је и истоветан систем надредних знакова. Те заједничке особине навеле су Биљану Јовановић-Стипчевић на закључак да је српски ватикански јеванђелистар и препис Карејског типика начинила једна иста рука.²³⁷

Биљана Јовановић-Стипчевић је покушала и нешто прецизније да одреди време рада хиландарског писара. У таквом настојању главни оријентир била јој је Повеља бана Нинослава коју је писар Десоје написао 1232–1235. године.²³⁸ Ослањајући се на претпоставку да се раскошни рукопис ватиканског јеванђелистара на бановом двору, вероватно, нашао као дар, она је закључила да је рукопис морао настати пре почетка тридесетих година, односно још за Савиног живота.²³⁹ На основу тако изведене датације, и препис Карејског типика настао је највероватније за Савиног времена.

Ватикански јеванђелистар и најстарији сачувани препис Карејског типика деле палеографске и језичке особине са српским споменицима који су настали на прелазу из 12. у 13. век.

Уређен за Савина времена као киновија у којој су се молитви предавали угледни монаси, манастир Хиландар је и након смрти првог српског архиепископа наставио да буде место боравка светогорске монашке елите. Савин ученик и житијни писац, Доментијан, уживао је нарочит углед на Светој Гори.²⁴⁰ Његов духовни ученик био је монах Теодор граматик. У звању које је наведено уз његово име наговештена је изузетна писарска вештина овог образованог монаха. Учитељ и ученик су током седме деценије заједно боравили у пиргу Преображења Спасова, где је Доментијан свог ученика упослио око преписа Шестоднева Јована Егзарха, бугарског писца с краја 9. и почетка 10. века.

²³² Љ. Васиљев, „Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци“ *АП 1* (1979), 46.

²³³ Љ. Васиљев, „Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци“, 46.

²³⁴ Љ. Васиљев, „Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века“, у: *Зборник Владимира Мошина*, ур. Д. Богдановић и др., Београд 1977, 142.

²³⁵ Љ. Васиљев, „Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века“, 142

²³⁶ Б. Јовановић-Стипчевић, „Писар Карејског типика“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 127–133.

²³⁷ Б. Јовановић-Стипчевић, „Писар Карејског типика“, 130–131.

²³⁸ Б. Јовановић-Стипчевић, „Писар Карејског типика“, 129.

²³⁹ Б. Јовановић-Стипчевић, „Писар Карејског типика“, 130.

²⁴⁰ И. Шпадијер, „Јеромонах Доментијан“, у: *Светогорска баштина*, 43–48.

Препис Теодора Граматика данас се налази у Државно-историјском музеју у Москви (Синод. 345). Разматрајући језичке особине Теодоровог преписа, Биљана Јовановић-Стипчевић је указала на блискост правописа овог рукописа с ортографским одликама тзв. карејске групе рукописа. Реч је о преписима из прве половине 14. века, у којој је приметна употреба оба јера, која се јавила као последица рада језичких школа у којима су исправљани преводи и преписи. Она је, заправо, приметила да је „због делова исписаних бугарском редакцијом и бугарског порекла редактора остало непримећено да је део Шестоднева исписан српском редакцијом са двојеровим правописом“.²⁴¹

У историји српске књижевности, па и писмености, Теодор Граматик је упамћен преваходно по својим књижевно-историјским записима. На овом месту се нећемо изнова освртати на њихово тумачење, будући да су више него познати. У погледу ауторства, пре неког времена понуђено је, међутим, нешто другачије тумачење записа у Шестодневу. Досад се у науци мислило да је оба записа не само исписао него и саставио Теодор Граматик. Пажљивом филолошком анализом обе белешке, Ирена Шпадијер је изнела уверење да је први запис, забележен у средини Шестоднева (л. 142v–143v), највероватније ктиторски запис наручиоца преписа, јеромонаха Доментијана.²⁴²

2.2.2. Карејски скрипторијум

Након што је с оцем обновио манастир Хиландар, Сава је наставио с градитељским подухватима на Светој Гори. Крајем 1198. или почетком 1199. године,²⁴³ он је у Ораховици подигао место за тиховање двојици или тројици монаха, убројивши међу њих и себе. Своме патрону, Сави Освећеном, посветио је цркву у испосници.²⁴⁴ Новоподигнутој исихастији Сава је 6707 (1198/1199) приложио устав којим је регулисао поредак живота у њој. У састављању Карејског типика, он је, највероватније, пред собом имао неки скитски, светогорски типик.²⁴⁵ Прописане одредбе у уставу обезбедиле су већу самосталност келији и у односу на прота, али и у односу на Хиландар, с којим је, опет, чинила органску целину.²⁴⁶

Устав Савине испоснице у Кареји прецизно је прописивао да у испосници могу боравити само монаси из редова хиландарског братства. Духовник којем би било допуштено да се у испосници посвети тиховању морао је бити биран на сабору хиландарског братства, које би окупио игуман. Изабрани је морао имати одређене врлине – бити богобојажљив муж који је био достојан духовног правила и живота у Савиној испосници.²⁴⁷

Упркос строго прописаним правилима скитског живота, недуго након смрти Светог Саве јавила се, изгледа, потреба за додатним уређењем келиотског живота у Исихастији. Томе у прилог говори 42. члан Хиландарског типика, за који неки научници сматрају да није

²⁴¹ Б. Јовановић-Стипчевић, „Кареја и Хиландар – чувари традиције у развоју српскословенског правописа“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 347.

²⁴² И. Шпадијер, „Записи у Шестодневу из 1263: О могућем времену Доментијанове смрти“, у: *Свети Сава и Доментијан*, Зборник са међународне научне конференције одржане 26. и 27. маја 2023. године у Нишу и Студеници, ур. Д. Бојовић и Ј. Стошић, Ниш 2024, 669–686.

²⁴³ Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевни рад Светог Саве“, у: *Свети Сава, Сабрана дела*, пр. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 2000, 6.

²⁴⁴ Свети Сава, „Карејски типик“, у: *Свети Сава, Сабрана дела*, пр. Т. Јовановић, Београд 2018, 5.

²⁴⁵ Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевни рад Светог Саве“, 11, с нап. 17.

Владимир Мошин је, међутим, био другачијег мишљења. Он је сматрао да устав келије у Кареји „по својој црквеноправној садржини, по свом формулару и правној терминологији, па и по свом слободном књижевном стилу с неукоченим реченицама и периодама, представља плод самосталног законодавног и књижевног стваралачког рада Св. Саве“, в. В. Мошин, „Правни списи светога Саве“, у: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 116.

²⁴⁶ Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевни рад Светог Саве“, 11.

²⁴⁷ Свети Сава, „Карејски типик“, 7.

постојао у Савиној редакцији типика, већ да је накнадно унет у манастирски устав.²⁴⁸ Проблематизовани 42. члан односи се управо на Карејску испосницу. Поређењем с одредбама Карејског типика, излази на видело да окосницу 42. члана чини прецизнији опис оних који могу бити изабрани за отшелнички живот у скиту. Ту се изриком наводи следеће:

Те ову заповест дајем игуману и вама, да се не постави онај који ће бринути о телесном одмору, или, опет, неписмен, или онај који ће трговати у њој, него да изаберете онога који хоће и жели ходити тесним путем и да уђе кроз уска врата.²⁴⁹

Према наведеној одбрани, у Карејско келији могао је боравити писмени црноризац. Један од веома угледних светогорских монаха који се духовно усавршавао у Карејској келији био је и Савин ученик, Доментијан. Након Саве, Испосница је изнова потврђена као књижевно средиште у време док је јеромонах Доментијан држао скитски устав. Ту, у исихастирији, он је око средине 13. века саставио житије у славу свога учитеља.

Почетком 14. века „држалац“ Савине испоснице био је хиландарски јеромонах Теодул. Према свему судећи Теодул је био један од монаха који су најдуже у тиховању боравили у Савиној келији. С обзиром на то да је испосница била изложена честим нападима, он се постарао око подизања пирга и тако додатно утврдио келију.²⁵⁰ Има изгледа да је с њим у келији једно време боравио хиландарски игуман Никодим, потоњи српски архиепископ, који је посредовао између Теодула и краља Милутина у вези с утврђивањем исихастирије. Поред тога што је материјално помогао утврђивање испоснице, краљ Милутин је келији приложио и Четворојеванђеље (Хиландар 1), које је преписао краљев дворски писар Георгије-Радослав.

Карејске провенијенције је и Теодулов препис октоиха (Хиландар 158). Књига је исписана на 188 листова пергаментa, највероватније у трећој четвртини 13. века.²⁵¹ Писмо Теодуловог октоиха одликују слова архаичнијих облика. Архаичност рукописа огледа се и у лексици, али и у правопису и структури књиге.²⁵² На предњој страни 181. листа Теодул је оставио запис са својим именом и местом настанка преписа – у келији Светог Саве у Кареји.

2.3. Студеничко-жички скрипторијум

Од краја прве деценије 13. века, када су из Хиландара у Студеницу пренете Симеонове мошти, у Немањиној задужбини је Савиним трудом развијен важан књижевни центар. У оквиру њега је сасвим сигурно постојао и скрипторијум. Извесним литургијским књигама, неопходним за служење у студеничкој цркви, манастир је још од оснивања морао располагати. Неће стога бити претерано мишљење Надежде Синдик да су се у Студеници као најугледнијем манастиру и једном од краљевских српских храмова налазиле „књиге које су морале бити прве у својој врсти, како по разноврсности садржаја и тачности текста, тако и по својој опреми, илуминацији и повезу“.²⁵³

Преводилачко-редакторским радом и увођењем рашке ортографске парадигме, Свети Сава је у Студеници поставио темеље писмености која ће се у наредним деценијама развијати широм Српске земље. Будући да је образовање Свети Сава стекао на Светој Гори, у науци је

²⁴⁸ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 94, с нап. 16.

²⁴⁹ Свети Сава, „Хиландарски типик“, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, 125.

²⁵⁰ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 95.

²⁵¹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 96–97; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 511; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 511.

²⁵² Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 96.

²⁵³ Н. Р. Синдик, „Библиотека. Каталог“, у: *Благо манастира Студенице*, ур. В. Ђурић, Београд 1988, 174.

скренута пажња да је делатност која је у Студеници била тек у зачетку своје корене вукла из светогорске традиције.²⁵⁴

Започето у Хиландару, житије у славу монаха Симеона Свети Сава је завршио у Студеници, сместивши га као уводну главу Студеничког устава. У Немањиној задужбини он је уобличио и Службу светом Симеону.²⁵⁵ Најзад, Сава је у Студеници организовао и редакторску радионицу, која је имала да приреди манастирски типик. Узевши за основу Хиландарски устав, он је одређене одредбе прерадио и прилагодио начину и обичајима монашког живота у Српској земљи.²⁵⁶ У односу на типик манастира Хиландара, у студеничкој редакцији су битно измењени 12. и 13. члан, који се односе на слободу манастира и избор игумана.²⁵⁷

Упркос томе што је мали корпус рукописних књига 13. века сачуван до наших дана, сасвим је извесно да је у манастиру Студеници Свети Сава окупљао веште писаре и илуминаторе. Трагове тог студеничког скрипторијума налазимо у житијним саставима у којима се прославља Савин живот.

Према казивању хагиографâ, архиепископ Сава се након Васкршње литургије, коју је служио у Студеници, упутио у Жичу, где је рукоположио епископе Српске цркве. То се, према новијим истраживањима, највероватније десило након Ускрса 2019. године.²⁵⁸ Оба житијна писца казују да је посвећеним епископима Сава поделио „књиге законске“ и заповедио „свакоме од њих да са сваком богобојажљивошћу и са чистом вером непорочно ходе, и поревнују за свако добро по новом закону Христову и да сваки пастир чува своје умно стадо по предању светих апостола“.²⁵⁹

„Законске књиге“ се, готово сигурно, односе на преписе номоканона, зборника црквених и световних прописа којима је уређиван однос између цркве и државе. Рад на Номоканону Сава је са сарадницима започео још у Хиландару, а довршио у Солуну, по повратку из Никеје. Премда у изворима не налазимо више података, у покушају да одговоримо на питање где су начињени први преписи Савиног превода номоканона, осврнућемо се на познате чињенице у вези са српском писменошћу тога доба.

О преводиоцима и писарима који су са Савом преводили номоканон не зна се готово ништа. С обзиром на то да је рад на преводу започет у Хиландару, основано је мислити да су неки од њих, ако не и сви, били образовани хиландарски монаси. Имајући у виду близину Солуна и Свете Горе, сасвим је могуће да су се ти исти хиландарски преводиоци и писари обрели у Солуну, где су довршили превод правног списка.

У једном тачно одређеном временском оквиру између Савиног боравка у Солуну и сабора у Жичи, на коме су рукоположени епископи Српске цркве, настали су први преписи српског превода Законоправила. Ослањајући се на знања о Савиним путовањима, као могући центри организованог преписивања законоправила показују се, најпре, Солун, где је превод заокружен, а онда и Жича, где су „законске књиге“ подељене епископима. Вероватније је, међутим, да су преписи настали у Студеници или њеној непосредној околини.

Рашки и будимљански епископ су се трудили да према архиепископском изводу номоканона начине нове преписе.²⁶⁰ Њихови записи сведоче да су „архиепископски“ изводи уживали посебан углед међу другим књигама. Ознака „архиепископски“ у први мах могла би да упути на то да су изводи настали у седишту Архиепископије у Жичи. Премда не налазимо никакве потврде у сачуваним изворима, није немогуће претпоставити да је ознака „архиепископски изводи“ проистекла из околности да је изводе поделио архиепископ Сава у

²⁵⁴ И. Шпадијер, „Свети Сава – први познати словенски књижевник на Атосу“, у: *Светогорска баштина*, 23.

²⁵⁵ И. Шпадијер, „Свети Сава – први познати словенски књижевник на Атосу“, 23–31.

²⁵⁶ И. Шпадијер, „Свети Сава – први познати словенски књижевник на Атосу“, 23.

²⁵⁷ Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевни рад Светог Саве“, 39.

²⁵⁸ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XII века*, 281–282.

²⁵⁹ Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, 136; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 136.

²⁶⁰ Реч је о преписима будимљанског епископа Теофила из средине 13. века и рашког епископа Григорија с почетка 14. столећа, в. *ССЗН* књ. I, бр. 1029, 38.

седишту Архиепископије. Такво тумачење поменутих места у записима двојице епископа одговара казивању Савиних хагиографа. Из тога следи да се ознака „архиепископски“ не мора нужно односити на *место настанка* извода. Имајући у виду ширу слику, а уз то и Савино често бављење у Студеници, чини нам се да су за преписе „законских књига“ били задужени студенички писари. Према казивању Савиних животописаца, Сава је, пре него што се упутио у Жичу да рукоположи епископе, неко време провео у Студеници. Епископе Српске цркве Свети Сава је рукоположио непосредно након што је Жича подигнута. Наши досадашњи увиди у средњовековну институцију скрипторијума говоре у прилог томе да скрипторијум није био организован одмах по оснивању монашке киновије у манастиру. То нас додатно уверава да су, заправо, студенички писари били упуслени око важних преписа. Потребан је, међутим, извесни опрез. Близина два манастира, Студенице и Жиче, а онда и Савино очигледно настојање да овима два духовним средиштима да посебно место, наводе на мисао о постојању јединственог студеничко-жичког скрипторијума. Реч је заправо о писмености која је била творена на ширем терену омеђеном на једној страни Студеницом, а на другој Жичом. Она је, најзад, била обликована у радионицама писара који су књиге преписивали за оба духовна центра.

Од тридесетих до седамдесетих година 13. века о раду тог студеничко-жичког скрипторијума готово да нема никаквих вести. То не значи да се на простору који је повезивао ова два манастира током четири деценије није писало, већ је, изгледа, таква ситуација била условљена неким другим околностима. Изложени честим нападима Бугара, северни крајеви Српске земље су током друге половине 13. века били врло несигурни. Ти сукоби су ескалирали почетком девете деценије, када је Жича много пострадала.²⁶¹ Премда се зна да су и пре тог сукоба драгоцености из жичке ризнице склањане у жички метох – цркву Светих Апостола у Пећи, сасвим делује могуће да су током напада браничевских великаша, а онда и кнеза Шишмана уништене многе књиге у манастирској библиотеци.

Удесу су, како то обично бива, измакле неколике књиге из првобитне књижице Српске архиепископије. Једна од тих ретких сачуваних књига јесте Поучно јеванђеље Константина Преславског. Књига се данас налази у фонду рукописног одељења Руске националне библиотеке у Санкт-Петербургу (Гиљф. 32). Рукопис је, по свој прилици, у близини Жиче, преписао раб Драгоман 6794 (1286) године.²⁶²

Према данашњем стању, књига броји 179 листова пергаментa. Главни део књиге – Поучно јеванђеље, с Драгомановим записом, завршава се на 162. листу. Иза њега су накнадно додати листови из средине 15. века.²⁶³ Десна половина првог листа је исечена, као и лева страна 161. листа. Основни текст и запис исписани су у два ступца, уставним писмом и рашким правописом. На првом листу је илустрована заставица, готово истоветна оној у препису Ђакона Болеслава. Једина разлика између њих је у томе што заставица у књизи архиепископа Јакова није обогаћена тератолошким мотивима. Када је реч о украсним елементима, није згорег поменути да је име архиепископа Јакова киноваром на два места у запису уоквирено писаревом руком. Тиме је, нема сумње, додатно скренута пажња на поручиоца књиге, који је, врло вероватно, добро платио писарев труд.

Препис писара Драгомана једна је од ретких сачуваних потврда преписивачке активности која је била развијена на јасно омеђеном простору између Студенице и Жиче. Световно име писара наводи нас на закључак да је реч о једном од школованих посленика, који су у писарском занату налазили главни извор прихода.

У запису на крају књиге, писар је навео годину у којој је завршио препис, напоменувши да је у то време Јаков постављен на место српског архиепископа – *въ снѣ лѣтъ[ѣ] поставленъ быс(тъ)*

²⁶¹ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 88.

²⁶² Поучно јеванђеље Константина Преславског, РНБ Гиљф. 32. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

²⁶³ Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописања Росийской национальной библиотеки. Каталог*, 49–50.

с(вѣ)ты прѣосвѣщ(ѣ)нын архиеп(и)с(ко)пѣ иаковъ.²⁶⁴ Јаков је, дакле, препис поручио у време преузимања управе Српском црквом, а књигу је приложио манастиру Студеници. Није, међутим, сигурно да се књига икад налазила у студеничкој књижници. Оно што јесте извесно то је да је у време настанка Драгомановог преписа, у Жичи још увек било седиште Архиепископије. Да су прилике тада како тако биле стабилне, потврђују редови Житија Јевстатија I. Према казивању архиепископа Данила II, Јевстатије I је јануара 1286. сахрањен „у дому Спасову, у месту званом Жича“.²⁶⁵

Даља историја књиге архиепископа Јакова додатно нас уверава да се Драгоманов препис нашао међу књигама које су из Жиче пренете у Пећки манастир. Рукопис се, наиме, у неком тренутку нашао у Дечанима, одакле ју је с другим књигама у Русију пренео Александар Ф. Гиљфердинг. Духовне, па и књижне везе између Дечана и Пећког манастира биле су врло изражене током читавог 14. и 15. века, о чему посебно говоримо у наредним поглављима. Не треба губити из вида важну чињеницу да је Драгоманов рукопис био књига коју је поручило највише лице у Српској цркви. То ју је свакао издвајало међу другим манастирским књигама. Нашавши се, најпре у Пећком, а онда и у Дечанском манастиру, препис раба Драгомана је готово сигурно био међу другим драгоценостима, које су, одлуком тадашњег архиепископа Јакова, заједно с моштима архиепископа Јевстатија I пренете из Жиче у Пећ.²⁶⁶

2.4. Скрипторијум Српске архиепископије у Пећи

О околностима премештања Архиепископије из старије у млађе седиште мало се зна. Сигурно је да су процес убрзали продори Бугара у северне крајеве Српске земље, с тим што не треба превидети ни утицај који је на такво померање имала општа оријентација српске политике тога времена и њен заокрет према византијском свету.²⁶⁷ Реч је, заправо, о постепеном процесу који је, према мишљењу научника, приведен крају у време архиепископа Никодима и Данила II.²⁶⁸

Прве сигурне потврде писања књига у новом седишту Српске архиепископије потичу из времена управе архиепископа Никодима. Његовим трудом је 1319. године на српскословенски преведен Јерусалимски типик.²⁶⁹ Препис Никодимовог превода чувао се под бројем 6 у Старој збирци рукописа Народне библиотеке у Београду. Рукопис је с другим књигама уништен током немачког бомбардовања 6. априла 1941. године. Захваљујући снимцима рукописа, који су направљени на подстицај Лазара Мирковића уочи рата, није се у потпуности изгубио траг о постојању овог рукописа. На самом почетку превода, према уобичајеној пракси средњовековних преводилаца, налазио се Предговор, у коме је преводилац саопштио о околностима свога рада. Ту је Никодим најпре открио мотиве и подстицаје да се подухвати великог и важног посла кога што је превод устава Јерусалимске цркве. Потом је оставио неколико података о самом процесу превођења. У превођење се упустио да би, како је сам навео, окончао оно што је Свети Сава започео. Никодимово непрестано инсистирање на томе да је богослужење у Српској цркви Свети Сава уредио према Јерусалимском типиксу, Лазар Мирковић је објаснио да је таквим поступком Никодим „дао потпору, утемељење за промене у богослужбеној пракси.“²⁷⁰ Најзад, у Предговору Никодим је навео и да се служио

²⁶⁴ Поучно јеванђеље Константина Преславског, РНБ Гиљф. 32, л. 162г.

²⁶⁵ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 239; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 87–88.

²⁶⁶ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 242.

²⁶⁷ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 84.

²⁶⁸ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 84.

²⁶⁹ *ССЗН* књ. I, бр. 52.

²⁷⁰ Л. Мирковић, „Типик архиепископа Никодима“, у: *Типик архиепископа Никодима. Књ. 2*, српсл. разрешио Л. Мирковић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, XII.

грчким предлошком који је пронашао у цариградском манастиру Јована Претече, у коме је краљ Милутин подигао цркву и болницу.

За време архиепископа Никодима у Пећком манастиру и околини одвијала се жива преписивачка делатност. У једној од келија велике пештерне пустиње у клисури Пећке бистрице, којом је обухваћен и локалитет Ждрело, монах Дамјан је по налогу архиепископа Никодима преписао апостол.²⁷¹ Након што је окончао посао, Дамјан је забележио да је књигу преписао 6832 (1323/1324) године. Шишатовачки апостол, како је у науци познат Дамјанов препис, после дугог путовања, похрањен је коначно у рукописну збирку Библиотеке Српске патријаршије (бр. 322). Рукопис је исписан на 322 листа пергамена и састоји се од 29 свешчица.²⁷² У писању књиге, Дамјан је имао још два сарадника. Према писаревој белешци, Никодим је код Дамјана наручио и преписе октоиха и параклитика. С обзиром на то да је реч о три богослужбене књиге, може се мислити да је српски архиепископ почетком треће деценије 14. века настојао обновити књижницу Пећког манастира.

2.5. Зетски скрипторијум

Приликом Савиног организовања Српске цркве, једна од српских епископија била је Зетска епархија. Седиште Зетске епископије у манастиру Светих Арханђела помиње се у изворима тек од половине 13. века. Реч је о катедралном храму на Превлаци, у Бококоторском заливу.

У месту Иловици је по налогу зетског епископа Неофита преписана Савина крмчија, најстарији сачувани препис номоканона. Рукопис је исписан на 400 листова пергамена, уставним писмом у два ступца. Текст је написан српскословенским језиком, али с видљивим упливом русизама.²⁷³ На последњем листу проналази се запис главног писара Богдана. У њему је Богдан забележио да је препис завршио 6770 (1262) године. Уз Богдана, на препису су радила још два писара. Први је био задужен за прва 53 листа, док је остали, већи део написан Богдановим трудом. У Богдановом делу Луција Цернић је идентификовала руку још једног писара чији је удео у писању Крмчије био мали.²⁷⁴ Његов дуктус Луција Цернић је идентификовала у писму руског Изборног јеванђеља, од којег је сачуван само један лист (Москва, Библиотека РАН, Збирка Срезњевски 48), као и у писму духовне повеље Климента Новгородца.²⁷⁵ Из тога излази да су други део Иловичке крмчије преписали рашки писар Богдан и руски, новгородски писар који пише српском редакцијом, с траговима свог матерњег, руског језика.²⁷⁶

Рукопис главног писара Богдана и његовог именом непознатог сарадника, који се трудио око првих педесетак листова, разликују се у изгледу писма и особинама илуминације, што је показатељ да су припадали различитим писарским школама. Најзад, палеографска анализа Луције Цернић показала је да су се на препису Иловичке крмчије сусрела тројица писара – представника три различите школе.²⁷⁷

Други рукопис који се местом настанка везује за неки скрипторијум у Зети или Хуму јесте Братков mineј. Књига се чува у рукописној колекцији Народне библиотеке Србије (Рс 647). Братков mineј јесте конволут – рукописна књига која се састоји из четири дела која су

²⁷¹ Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, 47.

²⁷² Д. Грбић, Б. Тодић, З. Ранковић, *Туриске рукописне књиге Библиотеке Српске патријаршије. Књ. 1. Апостоли*, Београд 2022, 77.

²⁷³ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa*, 48–54.

²⁷⁴ Л. Цернић, „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, *АПЗ* (1981), 50.

²⁷⁵ Л. Цернић, „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, 50.

²⁷⁶ Л. Цернић, „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, 50.

²⁷⁷ Л. Цернић, „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, 50.

настала у различитим временима. Делове рукописа подробно је анализирао Љубица Штавланин-Ђорђевић.

Први део књиге написао је световни писар Братко, који је у запису испод преписаног минеја за октобар открио да је препис начинио по наруџбини великог тепчије Обрада, у дане краља Владислава (1234–1243). Други део, који се наставља на Братков, садржи службе за месец новембар и настао је у врло блиско време када је и Братко радио на свом препису.²⁷⁸ Пажљивом анализом записа ученог у другом делу, Љубица Штавланин-Ђорђевић је настанак другог дела просторно везала за манастир Светих Апостола на Лиму и његову околину.²⁷⁹ С обзиром на то да је други део додат Братковом, она је, такође, претпоставила да се у поменутом манастиру служило и из Братковог минеја.²⁸⁰

Трећи и четврти део исписани су у првој четвртини 14. века. Трећи део обухвата празнични минеј за децембар и јануар, док последњи, четврти део јесте празнични минеј за другу половину године, за месеце од фебруара до августа.

Писар Братко је писао ситним, издуженим уставним словима. Стиче се утисак да је реч о вештом писару којем је, како је утврдила Љубица Штавланин-Ђорђевић, било познато и канцеларијско писмо.²⁸¹ Према структури, Братков део одговара раним словенским преводима минеја.²⁸² Писмо другог писара одликује се крупним словима квадратног облика. Ортографске особине ова два писара показују мешање различитих правописних норми, што је Љубицу Штавланин-Ђорђевић навело на додатни закључак да је главни део Братковог минеј морао настао у неком зетском скрипторијуму, до које није допрла чиста рашка ортографија.²⁸³

С обзиром на то да је уочена писмовна блискост између основног дела Братковог минеја и другог, непознатог писара Иловичке крмчије, претпостављено је да су Братков минеј и Иловичка крмчија настали у оквирима исте писарске традиције.²⁸⁴ Њу су у раздобљу од око тридесет година неговала тројица познатих писара: Братко, руски писар и Богдан.²⁸⁵

²⁷⁸ Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, *Зборник историје књижевности* 10 (1976), 25.

²⁷⁹ Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, 25.

²⁸⁰ Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, 25.

²⁸¹ Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, 25.

²⁸² М. Убипарип, „Братков минеј“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 247.

²⁸³ Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, 32.

²⁸⁴ Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, 26.

²⁸⁵ М. Давидовић, „Српски скрипторији од XII до XVII века“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 55.

ПОГЛАВЉЕ ТРЕЋЕ

ЋИРИЛИЧКИ ЦЕНТРИ ПИСМЕНОСТИ НА БАЛКАНУ 1331–1371.

Доласком Стефана Душана на престо 1331. године, средњовековна српска држава наставила је да се креће узлазном путањом, зацртаном још за време краља Милутина. Највишу тачку развоја, она је досегла након крунисања Стефана Душана за цара (1346). Идући корацима његових претходника, и Стефан Душан је водио рачуна о средиштима духовности. Ктиторска активност српског цара била је праћена и процватом монаштва. У време Српског царства, на Светој Гори, али и у матици, значајно је порастао број српских монаха. Они су обнављали опустеле испоснице и манастире, а немали број њих се, у исто време, старао о књигама. То је било време када је на Светој Гори било обликовано више скрипторијума, у којима су преводили и преписивали махом учени Срби који су одлучили да свој живот посвете Богу. Сачуване књиге из времена Царства јасно говоре о степену образовања и учености монаха не само у Хиландару него и у другим словенским, као и грчким манастирима на Светој Гори, с којима су Хиландарци одржавали тесне везе.

3.1. Светогорски скрипторијуми

3.1.1. Ћирилички скрипторијум Велике Лавре

У преписима с краја 13. и посебно у првим деценијама 14. века примећена су многа одступања од грчког извода. Одговорност за такву ситуацију била је на преписивачима, који су били непажљиви или су, пак, с намером и према слободном нахођењу уносили различите измене у преписе на којима су радили. Таквим одношењем према преписиваном тексту, у назначеном периоду појавио се немали број тзв. „искварених“ књига, чији су текстови више или мање одступали од грчких извода. У светогорским скрипторијумима, пре свега оним који су располагали узорним грчким изводима литургијских књига, већ у четвртој деценији 14. века организовано су се редиговали, исправљали словенски преписи, а по потреби су се правили и потпуно нови преводи.

Језичка радионица у којој су се према грчким књигама и ваљаним преписима словенских превода савњавале српске и бугарске књиге била је организована у скрипторијуму Велике Лавре. У Четворојеванђељу краља Стефана Душана остављена је белешка која говори у прилог исправљању српских и бугарских текстова у Лаври. У препису су руком писара остављена, заправо, два записа, један на почетку, и други на последњем, 219. листу. Узимајући у обзир њихову тематску различитост, а потом форму и развијеност садржине која је у њима саопштена, белешке је, чини нам се, писар промишљено распоредио у књизи.

Писарев запис на крају књиге не доноси, међутим, податке о историји настанка књиге, како се иначе очекује. У њему нису сачувана имена наручиоца и писара, као ни година у којој је књига преписана. Уместо, дакле, историјског, на последњем листу Душанове књиге проналази се филолошки запис, у којем је остављен траг о „чистоти“ текста преписане јеванђељске књиге:

си тетроеванџель писа се въ лаврѣ свѣтаго афанасиѣ отъ извода манастирска. и хотен прѣписовати да не дрѣзнешн развращати на свое хотѣнне, нѣ пишн такоже обрѣтаешн, понеже нашъ родъ развратни соу многе книги не вѣдоуще слоу езыкоу грѣцкомоу.²⁸⁶

Поруџбина значајне историјске личности, какав је био Стефан Душан, претпостављала је да се препис начини према најбољем могућем предлошку. При томе, не треба сумњати да је посао писања владарске књиге поверен једном од најугледнијих светогорских писара. Добро познајући прилике у светогорским скрипторијумима, он је одговарајући грчки извод пронашао управо међу манастирским књигама Светог Атанасија Великог. Премда нам његово име није познато, у последњим редовима белешке он је потцртао припадност *нашем*, српском роду, те би се с доста сигурности могло веровати да је писар Душанове књиге био један од монаха из редова хиландарског братства.

На основу писареве белешке могуће је посредно извести закључак о размери искварености словенских текстова у времену настанка владареве књиге. У складу с тим, писар најпре упућује критику несавесним преписивачима који су се дрзнули да према сопственом нахођењу интервенишу у српским преводима грчких књига. Опомињући своје следбенике у послу да верно и без измена преписују према његовом, тек свршеном препису, писар је посредно уобличио малу похвалу грчком језику, чију снагу (вредност) многи нису спознали.²⁸⁷ Владарско Четворојеванђеље краља Стефана Душана је, према томе, имало бити идеални предлошак или *књига-образац*,²⁸⁸ према којем би се даље преписивало.

Владарска књига, коју је Стефан Душан приложио хиландарском манастиру, занимљива је из више разлога. Писана рашким правописом и уставним словима на 219 пергаментних листова, књига има необичну структуру.²⁸⁹ Без предговора охридског архиепископа Теофилакта, владарска књига припада старијем типу четворојеванђеља. Околност да је рукопис настао у Великој Лаври, дакле, првом у хијерархији светогорских манастира, указује да су у литургичкој пракси Свете Горе, у првој половини 14. века, у примени били и старији и млађи тип четворојеванђеља. Естетски утисак књиге постигнут је, у првом реду, калиграфским уставним писмом, док је уметничка опрема нешто скромнија, те се поред једноставних иницијала проналазе још и четири заставице.²⁹⁰

Структура Душанове књиге захтева да јој се посвети нешто више пажње. Наместо Теофилактовог предговора, на почетку књиге се најпре налази Предговор (л. 6v), затим месецослов, стлп октоиха и тек онда следе главе Матејевог јеванђеља и јеванђељски текст. Предговор, на који прво пада поглед читаоца у сусрету с књигом, вишеструко је занимљив. Премда у основи одговара типу историјских записа, он се, међутим, показује јединственим, будући да се највише тиче личности наручиоца преписа – српског краља Стефана Душана. Након што је саопштио о каквом типу књиге је реч, а онда и да је писана на Светој Гори, писар се, затим, посветио обликовању похвале српском владару. Личност Стефана Душана писар је најпре представио низом сталних епитета, наводећи да је књигу преписао „благочастивом и христољубивом и светородном и самодржавном, господину краљу четвртм Стефану“.²⁹¹

²⁸⁶ Четворојеванђеље, Хиландар 15, НБС мф. А 1759, л. 219r. У наставку ћемо рукопис цитирати према микрофилму, а наводићемо сигнатуру и број листа. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 58; К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 388.

²⁸⁷ Казивање непознатог писара блиско је речима старца Исаије о вредности грчког језика, у запису на крају довршеног превода Ареопагитовог корпуса.

²⁸⁸ За термин *књига-образац*, в. Н. Гагова, *Владетели и книги*, Софија 2010, 170.

²⁸⁹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 58; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 118; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 118.

²⁹⁰ Хиландар 15, л. 1r, 7r, 68r, 106r, 167v.

²⁹¹ Хиландар 15, л. 6v.

У наредним редовима могуће је издвојити три тематско-идеолошка дела која имају за циљ обликовања целовите слике Душанове личности. Предговор хиландарског четворојеванђеља јесте усамљен пример у српском рукописном наслеђу у коме је прецизно, до детаља, исцртана мапа територије којом је владао српски краљ. Поред тога што је управљао српским земљама, Душан је себи потчинио и одређене грчке и поморске земље. У Предговору су стога хируршки прецизно наведени ромејски и приморски градови које је он освојио или до којих је у својим походима стигао, чиме је скренута пажња на слику њега као ратника и освајача.²⁹²

Легитимитет Душановој власти у наведеним областима потврђен је на више нивоа. Пре него што је приступио мапирању Душанове државе, писар је назначио да је власт српском краљу дата „по Божијој милости и светим молитва његових прародитеља“.²⁹³ То, међутим, није било довољно, те су границе Душанове државе изнова потврђене исказом: *се же все вьсть по дароу божию добродѣтели его дѣла*.²⁹⁴ Двоструко потврђен легитимитет српске управе оснажен је низом врлина којима је била обдарена личност хришћанског владара:

*Милостивъ бо бѣаше паче мѣри, кроткъ, дълготрѣпливъ, доу҃жъствомъ оукрашєнь и красотою тѣла,
іако ни єдинодоу таководоу вьзороу бити вь благочѣстивихъ царихъ.*

Слика идеалног хришћанског владара заокружена је, најзад, поменом његове ктиторске активности. У завршним редовима Предговора истакнуто је да су у години настанка књиге почели радови на изградњи манастира Светог архангела Михаила у Призрену. Почетак зидања Душанове задужбине јесте уједно и једина хронолошка одредница према којој се, посредно, датира пергаментно четворојеванђеље српског краља.²⁹⁵

Хронологија настанка владарског четворојеванђеља могла би се, можда, извести спрам још једног текстуалног маркера у Предговору. Уз српског владара наведена је титула краља, према којој би се време настанка преписа морало ставити у 1345. годину, свакако пре Сабора у Скопљу (1346), на ком је Душан овенчан царском круном. У прилог таквом датирању јесте и општа повеља светогорским манастирима коју је српски владар издао новембра 1345. године.²⁹⁶ У архиву манастира Ватопеда чува се један од два преписа хрисовуље, према којој је „Душан обећао Светогорцима знатне уступке за моралну подршку коју они дају његовој власти“.²⁹⁷ Прва одредба хрисовуље прописивала је „да се на Светој Гори име грчког цара помиње пре имена српског краља“.²⁹⁸ У правцу те моралне подршке требало би читати и Предговор, у чијем је обликовању, сасвим сигурно, учествовао и српски владар.

²⁹² У исцртавању граница Душанове државе, писар је навео оне градове који су представљали најдаље тачке до којих је стигао и које је освојио српски владар. Када је реч о грчкој земљи, Душанова власт се простирала до Морунца града (старог назива за Кавалу) и Христопоља, а поменуто је да се дизао и на Солун – [...] и на гръчкоу землю даже до мороуница града рекше христопола, на солоуњ [...], в. Четворојеванђеље, Хиландар 15, НБС мф. А 1759, л. 6в.

²⁹³ Четворојеванђеље, Хиландар 15, НБС мф. А 1759, л. 6в.

²⁹⁴ Четворојеванђеље, Хиландар 15, НБС мф. А 1759, л. 6в.

²⁹⁵ Ослањајући се на претпоставку да је повељу задужбини на Призренској Бистрици Стефан Душан највероватније издао априла 1348. године, почетак радова, а онда и настанак књиге треба свакако ставити у неку годину раније. Више о томе у *Тирилички скрипторијум у Серу у време српске управе (1345–1371)*.

²⁹⁶ Подсећам да је Стефан Душан освојио Сер у септембру 1345. године. Град Сер се, уистину, не помиње у Предговору, али се наводе Морунац (данашња Кавала) и Христопуљ, ромејски центри који се налазе источније од Сера, што даље наводи на помисао да је мапом био обухваћен и Сер, и то након Душанове опсаде.

²⁹⁷ *Grčke povelje srpskih vladara = Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (reprint), ur. A. Solovjev, V. Mošin, London 1974, XX.

²⁹⁸ *Grčke povelje srpskih vladara = Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (reprint), ur. A. Solovjev, V. Mošin, London 1974, XX.

Време настанка владарског четворојеванђеља требало би, можда, померити коју годину касније. Под налетом епидемије куге, царска породица је заштиту потражила на Светој Гори, где се склонила у зиму 1347/1348. године.²⁹⁹ Током неколико месеци, колико је извесно да су цар и царица, са сином, провели на Атосу, могло је бити преписано четворојеванђеље за српског владара. Пут у разумевању настанка Душанове књиге можда може осветлити књига царице Јелене. По њеној жељи, на Светој Гори је први пут на српскословенски преведено Тумачење Јеванђеља по Матеју, од Теофилакта Охридског. Настojeћи да боље разуме сложене грчке појмове, царица Марија је умолила охридског архиепископа да јој протумачи Матејево Јеванђеље. Следећи у неку руку образац византијске царице, Јелена је, током боравка на Светој Гори, умолила старца Јоаникија да на српскословенски преведе Тумачење. Јеленином примерку се, у међувремену, изгубио траг, али је сведочанство о постојању књиге сачувано у запису на почетку другог дела конволута – преписа који потиче с краја 16. века и који се чува у Универзитетској библиотеци у Лајпцигу (Cod. Slav. 8).³⁰⁰ Премда није познато да ли је писар лајпцишког зборника белешку о српском преводу начинио према преводилачком аутографу или препису, сачувани запис „једини је траг да је превод Теофилактовог тумачења на српскословенски језик рађен по налогу царице Јелене“.³⁰¹

Одмах за записом следи сликовит приказ садржине књиге. Утврдивши да састав лајпцишког зборника не одговара најављеној садржини, Миланка Убипарип је претпоставила да је то „вероватно била садржина зборника састављеног за царицу Јелену“.³⁰² Књига *Рај или Саџ (Врт)*³⁰³ била је састављена из три дела и то тако да су се у њеном првом делу налазила Тумачења Матејевог јеванђеља од Јована Златоустог и Теофилакта Охридског, у другом – Тумачење Давидових псалама од Јована Златоустог, док су се у трећем делу налазила Слова светих отаца.³⁰⁴ Ослањајући се на приказ садржине у лајпцишком рукопису, Миланка Убипарип је дошла до увида да је Јеленином зборнику најсличнији хиландарски рукопис бр. 391, с краја 14. столећа.³⁰⁵

Сачуван у млађем препису, запис старца Јоаникија значајан је из више разлога. Он, на првом месту, говори о књигољубивости царице Јелене, а онда и о њеном старању о српским преводима и преписима. Посебну вредност белешци даје Јоаникијев опис царичиног боравка на Светој Гори, где женама иначе, као што је познато, није дозвољен приступ: *пришедшии въ с(ве)тзюю горѣ афонскю. не авѣ. нь некако прѣмудро и покрѣвено*.³⁰⁶ Имајући у виду и наредне генерације читалаца, белешку о царичином боравку међу Светогорцима Јоаникије је обликовао односећи се једнако пажљиво према царичиној личности, али и према светогорском правилу. Запис атонског старца најзад сведочи о културном и духовном кругу којем су на Светој Гори били блиски, може се претпоставити, сви чланови царске породице.

Четворојеванђеље краља Стефана Душана и књига царице Јелене, која је највероватније била њен лични примерак, настали су трудом учених светогорских монаха. Миланка Убипарип је скренула пажњу да су запис и садржај царичине књиге, вероватно, имали улогу предговора у Јелениној књизи.³⁰⁷ Душанова и Јеленина књига се, тако, и на плану структуре, изнова доведе у везу. Филолошки запис, с величањем грчког језика, посредно је сведочанство да се писар Душанове књиге бавио и преводилачким радом, док Предговор потврђује да је он

²⁹⁹ Душан, Јелена и Урош су на Светој Гори могли боравити од краја августа 1347. до априла наредне године, в. М. Ал. Пурковић, „Итинерар краља и цара Стефана Душана“, *ГСНД* 19 (1938), 241.

³⁰⁰ М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, *ПКЛИФ* 68 (2002/2003), 128.

³⁰¹ Издања записа: *ССЗН* књ, III, бр. 4939; М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, *ПКЛИФ* 68 (2002/2003), 128. Запис на савремени језик: Ђ. Трифуновић, „Цар Душан о свом боравку на Светој Гори“, *Источник* 31/32 (1999), 23.

³⁰² М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, 129.

³⁰³ Царичину књигу тако именује Нина Гагова, в. Н. Гагова, *Владатели и книги*, 182.

³⁰⁴ М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, 129.

³⁰⁵ М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, 129–130.

³⁰⁶ М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, 128.

³⁰⁷ М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, 129.

морао бити близак српском владару. Премда нема никаквих знања, није без основа мишљење да су старац Јоаникије и писар Душанове књиге можда иста личност. Не треба сумњати да су у тај круг улазили и Душанов духовник, старац Арсеније, као и инок Исаија, с којима су се цар и царица сусрели током боравка на Светој Гори. На трагу размишљања да је непознати писар владарског Четворојеванђеља био близак сарадник инока Исаије, може се закључити да је боравак царске породице на Светој Гори пресудно утицао на успостављање чврстих духовних и културних веза српског двора с кругом светогорских интелектуалаца. Те везе ће једнако предано наставити да развија монах Исаија и у наредним деценијама 14. столећа.

3.1.2. Радионица хиландарског монаха Романа (I)

Током четврте и пете деценије 14. столећа, највероватније у Хиландару, била је развијена радионица писара Романа (I). Његовим трудом написано је 4 кодекса и један свитак. Свих пет писаних споменика исписани су на пергаменту. Хиландарски писар Роман се потписао на крају три књиге – Јерусалимског типика (Берлин, ДБ, Wuk 49), Изборног јеванђеља (Хиландар 9) и Минеја (служабног) за март (Хиландар 160; РНБ Q.п.I.41)³⁰⁸.

Методом атрибуције Луција Цернић је Роману приписала и хиландарски литургијски свитак (Хиландар 3/I).³⁰⁹ У прилог спроведене атрибуције јесте и запажање Предрага Миодрага, који је указао на још једну сличност коју деле Литургијски свитак и Минеј за март. Та два рукописа, према његовом суду, поред сличног дуктуса писара, повезују и флорални мотиви на заставици Свитка.³¹⁰

Хиландарски монах Роман је идентификован у писару повеље краља Милутина којом је основан хиландарски пирг с храмом Спасовим (Архив Хиландара 147/149, свт. 8).³¹¹ Он је, према свему судећи, учествовао и у преписивању три четворојеванђеља. У њему је препознат писар главног дела Четворојеванђеља, које се у мањим целинама чува у руским збиркама (ГИМ, Збирка А. И. Хлудова 19; ГИМ, Збирка П. И. Штукина 8; РГАДА, ф. 196, оп. 3, 117), као и највећег дела бугарског пергаментног Четворојеванђеља (Софија, НБКМ 1356).³¹² Најзад, њему је приписано још једно Четворојеванђеље (Пантелејмон 79; ДИМ, Синод. 82), од којег је сачуван само одломак.³¹³

Јерусалимски типик. Прва књига која је изашла из његове радионице јесте препис Јерусалимског типика (Берлин, ДБ, Wuk 49). Рукопис је исписан на 275 листова, по заповести хиландарског игумана Геврасија 6839 (1330/1331) године.³¹⁴ Романов препис јесте нов превод Јерусалимског типика, а после Никодимовог, представља најстарији сачувани превод типика

³⁰⁸ У Руској националној библиотеци чувају се четири листа из последње непотпуне свешнице Служабног минеја за март, в. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 395; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 395.

³⁰⁹ Атрибуција – Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских споменика“, 338, 349; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 985; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 985.

³¹⁰ П. Миодраг, „Молитвени записи на хиландарским литургијским свицима“, ХЗ 11 (2004), 170.

³¹¹ А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 104; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 104.

³¹² А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 104; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 104.

³¹³ Атрибуција – А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 139; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 139. У рукописној збирци манастира Пантелејмона чувају се четири листа с Јеванђељем по Матеју, док је одломак из Јеванђеља по Јовану сачуван на данас заштитним листовима рукописа који се налази у Русији.

³¹⁴ Јерусалимски типик, Wuk 49, НБС мф. А 2471; ССЗН, књ. I, бр. 59.

на српскословенском језику.³¹⁵ Прилагођен монашком животу на Светој Гори, Романов типик, по свој прилици, није преводилачки аутограф, већ један од његових раних преписа.³¹⁶

Изборно јеванђеље. Књигу (Хиландар 9) је *таха монах* Роман исписао 6845. (1336/1337) године, по заповести Арсенија, игумана манастира Хиландара.³¹⁷ Овај пуни апракос исписан је на 338 пергаментних листова, рашким правописом и уставним писменима. Времену писања књиге припадају и заставице (л. 4r, 52r, 130r, 235r, 260v, 294r, 299r), које су изведене, највероватније, руком писара.

Запис монаха Романа остављен је на задњој страни 336. листа. На следећем листу (л. 337v) је две деценије касније, другом руком, поновљена садржина Романовог записа, а затим је у наставку посведочено о накнадном украшавању књиге портретима јеванђелиста. У Романовом запису књига је типолошки одређена као *„ѡблагѡвѣстѣнѣк кнѣгы* (четвороблаговесне

књиге), док је у млађем запису, из 1359/1360, она именована као *евангелик*.³¹⁸ Млађи запис доноси, такође, податак о наручиоцу – хиландарском игуману Арсенију, а онда и преписивачу рукописа, иноку Роману. У односу на писарев запис, у млађој белешци, која је остављена након што је књига украшена минијатурама, посебно се истиче припадност књиге манастиру Хиландару, који је прецизно, до детаља описан. Након помена заштитнице храма – Пресвете Богородице, наведени су ктитори, Свети Симеон и Сава, док је у завршним редовима потврђено је да је књига украшена старањем игумана Доротеја, у време владавине Душановог сина и наследника, цара Стефана Уроша. У млађем запису начињен је, међутим, извесни анахронизам: Стефан Душан је назван царем, премда је у време Романовог рада на књизи имао титулу краља. Такав анахронизам је, по свој прилици, почињен с намером и могао би се објаснити тежњом ка постизању својеврсне симетрије у титулатурним формулама.

Писан, дакле, по заповести једног хиландарског игумана (Арсенија), рукопис је двадесетак година касније – 6868. (1359/1360), илуминиран по жељи Доротеја, једног од следећих духовника на игуманској столици.³¹⁹ Доротејево залагање да се кодекс украси минијатурама јеванђелиста (л. 3v, 51v, 129v, 234v) говори у прилог томе да је Романов препис био нарочите вредности којом се, очито, издвајао од других хиландарских књига. Посебан статус рукопису давао је угледни писар, који се око књиге највише трудио, али, на првом месту, наручилац преписа – хиландарски игуман и велики светогорски старац Арсеније.³²⁰ Украшавање Романовог преписа Доротеј је поверио истом сликару, код којег је наручио велике иконе Деизиса за иконостас главне манастирске цркве.³²¹ Сликари ових радова један је од најбољих грчких сликара, који је на почетку друге половине 14. века, вероватно, у манастиру Ватопеду имао атеље.³²²

Литургијски свитак (Требник). Монах Роман је у ротулус (Хиландар 3/Г) саставио седам пергаментних листова, која је с обе стране исписао рашким правописом и уставним

³¹⁵ Ј. Станојловић, „Изборно јеванђеље монаха Романа“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 266.

³¹⁶ Ђ. Трифуновић, „Романов типик“, у: *Типик архиепископа Никодима. Књ. 2*, стсл. разрешио Л. Мирковић, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, 051.

³¹⁷ Изборно јеванђеље, Хиландар 9, НБС мф. А 1424, л. 336v; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 56; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 104; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 104.

³¹⁸ Изборно јеванђеље, Хиландар 9, НБС мф. А 1424, л. 337v.

³¹⁹ Изборно јеванђеље, Хиландар 9, НБС мф. А 1424; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 56.

³²⁰ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инук Исаија*, 24.

³²¹ К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 391, с нап. 26.

³²² Ликовима јеванђелиста и представа Великих празника грчки сликар је у Ватопеду илуминирао једно грчко Јеванђеље (бр. 937), в. В. Ђурић, „Минијатуре Ватопедског четворојеванђеља бр. 937 и њихови сликари“, *Зограф* 20 (1989), 61–73; К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 391.

писмом.³²³ На свитку је исписан текст литургијске садржине, где се поред разних чинова требника проналазе и молитве Филотеја Кокина. Цариградском патријарху, који је на патријарашком трону седео у два маха (1353–1354/1355, 1364–1376), пада у заслугу реформа православног обреда Цариградске цркве.³²⁴

Непосредни сведок црквеног спора, који се у првој половини 14. века водио између паламиста и варлаамиста, Филотеј Кокин је био савременик, али и блиски сарадник Григорија Паламе.³²⁵ На месту патријарха Васељенске цркве, Филотеј Кокин је 1368. канонизовао Паламу и том приликом му саставио службу.³²⁶ Остварио је позамашан литерарни опус, чији један део чине „трактати богословског садржаја углавном полемичких радова против Варлаама и Акиндина“.³²⁷ Стасавајући у непосредној близини чувеног ромејског ретора и песника Томе Магистра (касније, монаха Теодула Тикаре), Филотеј Кокин је врло рано почео да показује занимање за књижевно стварање.³²⁸ Поред историјског списка о харању Хераклеје, где је био митрополит, он је саставио осам обимних житија и преко четрдесет химнографских састава – служби, канона и молитви.³²⁹

Први словенски преводи песничких састава Филотеја Кокина појавили су се врло рано, још за његова живота. Црквена поезија цариградског патријарха побуђивала је пажњу током читавог 14. па и у наредном, 15. веку. Превођења Филотејевих химнографских састава подухватили су се тако Јефтимије Трновски и његов ученик Теодосије, а затим и митрополит Кипријан.³³⁰ Поређење преписа показало је да је у 14. и 15. веку постојало неколико различитих словенских превода Филотејевих химнографских састава,³³¹ а први преводи Филотејевих молитви и канона могли су настати трудом српских монаха.³³² Потврда таквој претпоставци јесте литургијски свитак монаха Романа, који представља најстарији познати препис српског превода Филотејевих молитви.³³³

Палеографске особине писма указују на то да је Романов свитак настао средином 14. века. Премда писар није оставио запис о труду, то не искључује могућност да су Филотејеве молитве, које се у српском препису читају на литургијском свитку, биле превод Романа или монаха којима је Роман био близак. То би даље значило да је хиландарски литургијски свитак, заправо, преводиочев аутограф. Премда се са доста сигурности мисли да он није преводилац Јерусалимског типика, није, међутим, немогуће да се баш он међу првима потрудио око превода црквене поезије Филотеја Кокина. Иако нема непосредних извора, не треба сумњати да су се ова двојица учених монаха познавала, а можда и сарађивала. Сарадња Филотеја Кокина и хиландарског монаха Романа била би, према томе, још једна у низу потврда да је манастир Светог Атанасија средином 14. столећа био расадник грчких предлогака и узорних словенских превода.

³²³ Литургијски свитак, Хиландар 3/1, НБС мф. А 1820; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 54.

³²⁴ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 54; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 47; Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, *ХЗ* 11 (2004), 247.

³²⁵ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 248

³²⁶ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 248.

³²⁷ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 248.

³²⁸ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 47.

³²⁹ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 248.

³³⁰ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 248.

³³¹ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 257, с нап. 13.

³³² Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 248, с нап. 8.

³³³ Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, 249.

3.1.3. Скрипторијум хиландарских писара Романа (II), Дионисија и Марка

У великом хиландарском скрипторијуму је од четврте до шесте деценије радио значајан број писара различите вештине писања и илуминирања рукописа. Рукописне књиге тога времена чувају имена десетине посленика писане речи. На овом месту, пажњу посвећујемо оним посленицима чији је преписивачки труд потврђен у више од једне рукописне књиге.

Радионица монаха Романа (II)

У готово исто време, највероватније у скрипторијуму манастира Хиландара, поред угледног писара Романа (I) око књига се трудио још један монах истог имена. Из његове радионице, у којој није радио сџам, изашле су четири књиге: Псалтир (Хиландар 79), Требник (Крка 25), Хиландар (бр. 473) и Служабни минеј за октобар (Будимпешта, УБ, Cod. slav. 7^с; НБС Рс 486).³³⁴

Роман је у целости исписао само хиландарски псалтир. Књига је написана рашким правописом и уставним писмом, а на задњој страни 159. листа украшена је заставицом.³³⁵ Осим три листа (2–3, 114), који су рукопису додати у 16. веку, књига је написана на папиру из средине 14. века. На последњем листу проналази се једноставни потпис многогрешног монаха Романа.³³⁶

Романов потпис среће се у још једном рукопису. Реч је о препису Требника, који се чува у манастиру Крки (бр. 25). Већи део књиге настао је Романовим трудом, те се, као главни писар, потписао на задњој страни 120. листа. Поред Романа, у настанку преписа учествовао је још један писар. Рукопис је исписан рашким правописом на 166 листова хартије из средине 14. века.³³⁷

Нешто раније, Роман је са сарадником преписао служабни минеј за октобар и панагирик за зимске месеце.³³⁸ Рукопис служабног минеја је, у међувремену, раздвојен, тако да се већи део (160 листова) чува у Будимпешти, док се тек 12 листова налазе у рукописној збирци Народне библиотеке у Београду.³³⁹ У хиландарском панагирику Романова рука је уочена на првих 11 листова. Књига има 335 листова, исписана је рашким правописом и уставним писмом. Украшена је трима заставицама (л. 1r, 60r, 106r).³⁴⁰

³³⁴ Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 338, 349–350; К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 390.

³³⁵ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 74; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славјанские рукописи афонских обителей*, бр. 617; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славјанских рукописей афонских обителей*, бр. 617; Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 338, 349.

³³⁶ Псалтир, Хиландар 79, НБС мф. А 3615, л. 214v.

³³⁷ V. Mošin, M. Radeka, „Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji“, *Starine* 48 (1958), 196; М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, X.

³³⁸ Атрибуција – Луција Цернић, в. Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 338, 349–350.

³³⁹ Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. 1*, 416; Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 338, 349–350.

³⁴⁰ Панагирик, Хиландар 473, НБС мф. А 2774; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 180–181; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славјанские рукописи афонских обителей*, бр. 776; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славјанских рукописей афонских обителей*, бр. 776; Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 338, 350.

Радионица монаха Дионисија

Од краја шесте до краја седме деценије 14. столећа преписивачком раду био је посвећен још један хиландарски монах. У запису пергаментног Четворојеванђеља (Хиландар 10) сачувано је његово име – Дионисије.³⁴¹ Јеванђељска књига има 278 листова, исписана је рашим правописом и уставним писмом.³⁴² Књига припада старијем типу четворојеванђеља, без предговора охридског архиепископа Теофилакта. Након што је препис завршио, Дионисије је оставио подужи запис, у чијим је завршним редовима напоменуо да је књигу завршио 6864. (1355) године, када се преставио српски цар Стефан Душан.³⁴³

Хиландарски писар Дионисије је, према свему судећи, учествовао у настанку још два рукописа – препису Слова Исака Сирина (Хиландар 395) и Зборника аскетско-хагиографске садржине (Хиландар 472).³⁴⁴

Зборник је начињен заједничким трудом тројице писара – анагноста Јована, монаха Дионисија и још два непозната писара.³⁴⁵ Рукопис је исписан на папиру из 1350/1360. године, а у зборничку целину су укључена слова у виду питања и одговора Анастасија Синајског, и житија тројице монаха-пустињака – Онуфрија пустињака, Пафнутија и Нифонта.³⁴⁶ Заједно са словима Исака Сирина (Хиландар 395), компилација аскетских и хагиографских састава била је намењена монашком читању, и као таква одражава дух епохе у којој је настала.

Хиландарски зборник чини се посебно важним будући да су у његовом настанку учествовала четворица писара, од којих су позната имена двојице – монаха Дионисија и анагноста Јована. Кругу писара с којима је сарађивао монах Дионисије, према свему судећи, треба придружити и хиландарског монаха Јова, писара изузетног рукописног опуса.³⁴⁷

Монах Дионисије је можда један од писара монашког зборника који се под бројем 28 чува у рукописној збирци манастира Пантелејмона. Зборник има 248 листова, од којих је последњи пергаментни. Исписан је српским језиком и полууставним писмом.³⁴⁸ На полеђини 239. листа проналази се запис с годином 6872 (1364), испод које је киноваром исписан потпис Дионисија, једног од писара.³⁴⁹ Ирена Шпадијер је запазила да је дуктус тог Дионисија врло сличан дуктусу истоименог писара Четворојеванђеље (Хиландар 10). Уколико би додатна проучавања потврдила такву претпоставку, у том случају монашки зборник из збирке манастира Пантелејмона био би још један препис око којег се трудио монах Дионисије.

³⁴¹ Четворојеванђеље, Хиландар 10, НБС мф. А 2743, л. 277г.

³⁴² Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 56; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 120; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 120.

³⁴³ Четворојеванђеље монаха Дионисија је у каталожном опису датирано 1356. годином. У поменима мртвих у Јерусалимском типичу (НБС Рс 649), који је трудом Данилца Левооког преписан 1416. године, као датум смрти цара Душана наведен је 3. децембар 1355. године. Равнајући с тим местом, и Четворојеванђеље монаха Дионисија требало би датирати 1355. уместо 1356. годином, в. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 56–57.

³⁴⁴ Атрибуција – Катарина Мано-Зиси, в. К. Мано-Зиси, „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века“, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ур. П. Ивић, Београд 1995, 235–236; *иста*, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 389–390.

³⁴⁵ К. Мано-Зиси, „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века“, 235–236.

³⁴⁶ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 180; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 253; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 253.

³⁴⁷ О томе у глави *Скрипторијум монаха Јова*.

³⁴⁸ Ермолай, монах, *Каталог рукописей, старопечатных книг и архивных материалов, хранящихся в Библиотеке и Архиве Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне*, 35.

³⁴⁹ И. Шпадијер, „Српска књижевност у доба Царства и Силуанов културни круг“, у штампи. Захваљујемо срдечно професорки Ирени Шпадијер што је поделила с нама своје истраживање о исихастичком кругу књижевника.

Посебно се чини занимљивим то што је монашки зборник исихастичке оријентације, у коме је недавно откривен још један састав чувеног светогорског песника Силуана.³⁵⁰ Настојећи да укаже на једну генерацију светогорских монаха исихаста, Ирена Шпадијер је скренула пажњу на досад можда недовољно размотрене појединости. Наиме, монах по имену Дионисије се у Житију инока Исаије помиње као један од Исаијиних саподвижника у светопавловској испосници, а онда и у кругу пустињака на Какиплаци, где су „по повеленију“ Ромиловом, боравили Дионисије, Симон и Тома, под руководством старијег монаха, кир Теоктиста.³⁵¹ Према није немогуће да је реч о једном истом монаху и писару Дионисију, који је управо од краја шездесетих до почетка осамдесетих активно писао књиге, до неких нових истраживања и потврда према таквом мишљењу треба се односити с опрезом.

Радионица таха монаха Марка

У манастиру Хиландару, највероватније, духовно је стасавао и монах изразите писарске вештине по имену Марко. Овај хиландарски писар потписао се у две књиге – Јерусалимском типичу (Москва, ДБ, Збирка П. И. Севастијанова II, 27/М 1458) и Зборнику српских житија (НБС РС 17). На основу дуктуса и писмовне слике, таха Марку су приписана и два рукописа која се налазе у дечанској рукописној збирци – Четворојеванђеље (Дечани 9) и Апостол (Дечани 27).³⁵² У последњим истраживањима у вези с писаром таха-Марком, откривен је још један рукопис који је Марко исписао са сарадницима. Реч је о монашком зборнику – Словима ава Доротеја, чији се делови чувају у три рукописне збирке. Најпре су откривена четири листа некадашњег великог кодекса (Софија, Центар за словенско-византијска проучавања „Иван Дујчев“, Cod. D. Slavo 16),³⁵³ нешто касније још четрдесет осам листова истог кодекса (Тверк, Музей-заповедник, инв. 3062),³⁵⁴ а онда и преосталих седамдесет и седам листова (Софија, Национални књижевни музеј, 7446/87).³⁵⁵

Марко је сâм исписао дечанско четворојеванђеље, Зборник са житијима српских светих и Јерусалимски типик. Помоћ је имао на препису монашког зборника с поучним словима аве Доротеја. Када је реч о дечанском апостолу, није сасвим јасно да ли је посао поделио са сарадницима. Луција Цернић је поред Маркове руке, за коју је навела да припада главном писару, издвојила још четири различите писарске секције. Према анализи Љубице Штавланин-Ђорђевић, Марко је у целости исписао дечански апостол.³⁵⁶

Најстарија Маркова књига јесте дечански апостол, који је исписан на папиру из шесте деценије 14. века.³⁵⁷ Друга три рукописа написана су на хартији из осме деценије. Тексту Јерусалимског устава грешни монах Марко је придружио запис и пасхалне таблице. Према години којом почињу таблице рукопис је прецизније датиран у 1372. годину.³⁵⁸

³⁵⁰ Издање Силуановог састава: И. Шпадијер, *Слово монаха Силуана у рукопису манастира Светог Пантелејмона*, Fons Sapientiae Verbum Dei, Сборник научних статей в честь 80-летия профессора Анатолия Алексеевича Алексеева, отв. ред. А. В. Сизиков, Санкт-Петербург: Российская академия наук, Институт лингвистических исследований, 2022, 330–338.

³⁵¹ И. Шпадијер, „Српска књижевност у доба Царства и Силуанов културни круг“, у штамп.

³⁵² Дечански апостол Марку је приписала Љубица Штавланин-Ђорђевић. Није, међутим, познато ко је овом писару атрибуирао дечанско четворојеванђеље. В. Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 88, 28.

³⁵³ Атрибуција – Ирена Шпадијер, в. И. Шпадијер, „Софијски рукопис хиландарског писара таха Марка“, *ПКЖИФ* 1–4 (2001), 113–119.

³⁵⁴ Атрибуција – Анатолиј А. Турилов, в. А. А. Турилов, „К отождествлению частей некоторых фрагментированных сербских рукописей XIV века“, *АП* 26–27 (2004–2005), 132–133.

³⁵⁵ Атрибуција – Васја Велинова, в. В. Велинова, „Няколко бележки върху ръкописи от свирката на Националният Литературен музей в София“, у: *Пение мало Георгию*, ур. М. Йовчева, София 2010, 552–555.

³⁵⁶ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 88.

³⁵⁷ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 88.

³⁵⁸ Датација – Ирена Шпадијер, в. И. Шпадијер, „Софијски рукопис хиландарског писара таха Марка“, 114.

Типолошки преглед познатих Маркових књига показује да је хиландарски монах имао искуства у писању не само богослужбених књига, већ и црквених устава којима је уређиван живот у манастиру, али и књига намењених монашком читању. Садржина и различита намена књига одредила је, најзад, и њихов крајњи изглед.

Богато украшено иницијалима и заставицама (л. 14r, 142r, 145r, 234r) Четворојеванђеље јесте најраскошнији Марков рукопис.³⁵⁹ Почетак Зборника, у који су укључена највреднија дела старих српских писаца – Житије Светог Саве од Доментијана, Житије Светог Саве и Похвала Светом Симеону и Светом Сави од Теодосија, као и Хиландарски типик Светог Саве – није сачуван. У рукопису се проналази само једна заставица, и то на 284. листу, где почиње текст Хиландарског типика Светог Саве. Црквени устав, којим је уређиван живот у монашкој киновији, „красе префињена илуминација и педантно исцртане пасхалне таблице“.³⁶⁰ Одсуство украса у монашком зборнику оправдано је будући да се, како је то истакла И. Шпадијер, у таквом типу књиге развијени украси не очекују.³⁶¹

На основу сачуваних рукописа, преписивачка активност хиландарског монаха Марка одвијала се отприлике 15 година, од средине седме деценије до краја осме деценије 14. века. Маркови рукописи исписани су нормираним рашким правописом.³⁶² У погледу писмовне слике, његове књиге одликује специфичан писарев дуктус.³⁶³ Умешност у обликовању књиге, а онда и слова квадратног облика и уједначено уставно писмо сврставају тах монаха Марка сврставају међу највештије српске посленике писане речи.

3.1.4. Радионица монаха Јосифа-Дамјана и сарадника

У манастиру Хиландару или у његовој непосредној близини радио је врло плодотворан писар Јосиф-Дамјан. У његовој радионици исписан је велики број кодекса, а досад је идентификовано 11 рукописа који су настали његовим трудом.

Четворојеванђеље Јосифово. Рукопис је исписан на папиру из седме деценије 14. века, броји 264 листа. У препису је доследно спроведен рашки правопис.³⁶⁴ Рукопис је украшен заставицама и иницијалима и чува се под бројем 5 у збирци Дечанског манастира. На чак шест места у рукопису проналази се писарев потпис, дат у облику лигатуре или у форми писарског знака. Појава двоструког имена у потписима овог писара побудила је интересовање Луције Цернић. Пошавши од претпоставке да је реч о писару Дамјану, који се јављао и под именом Јосиф, она је навела да је једно име овај монах вероватно добио у малој, а друго у великој схими.³⁶⁵ Поред двоструког имена, овај писар пажњу побуђује у вези с још једном појединошћу. На неколико места у његовим рукописима уочен је знак, налик на монограм, који би могао бити тумачен и као ознака писарске радионице.³⁶⁶

Лествица. У дечанској збирци (бр. 73) налази се још један рукопис око којег се трудио Јосиф-Дамјан. Реч је о препису Лествице, који поред главног дела, писаног у седмој деценији 14. века, има и додатке с краја столећа. Главни део исписан је Дамјановом руком (л. 1r–326v). Истом руком је остављен и монограм на задњој страни 273. листа. Јосифово писмо је уставно а у књизи је доследно спроведен рашки правопис.³⁶⁷

³⁵⁹ Четворојеванђеље, Дечани 9.

³⁶⁰ И. Шпадијер, „Софијски рукопис хиландарског писара таха Марка“, 117.

³⁶¹ И. Шпадијер, „Софијски рукопис хиландарског писара таха Марка“, 117.

³⁶² И. Шпадијер, „Зборник српских житија и Хиландарски типик“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 297.

³⁶³ И. Шпадијер, „Софијски рукопис хиландарског писара таха Марка“, 115.

³⁶⁴ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 16.

³⁶⁵ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 16.

³⁶⁶ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 16.

³⁶⁷ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 272.

Октоих. Књижница манастира Хиландара чува већи део Октоиха (бр. 126), који је према писару назван – Дамјанов октоих. Одломак овог кодекса налази се у Библиотеци Руске академије (Дмитр. 12). Књига је исписана на 253 листа пергаментa, рашким правописом и уставним словима. На првом листу рукописа уочава се писарев потпис: дамјанъ авѣркинеъ ипѣргъ а синъ [...].³⁶⁸ У Октоих су укључени химнографски текстови, канони и стихире на празник хиландарског храма Ваведења, као и на дане прослављања манастирских ктитора. На основу тога је закључено да је рукопис писан за манастир Хиландар.³⁶⁹

У радионици монаха Дамјана преписан је и примерак зборника великопосних слова Јована Златоустог и других светих отаца. Препис је начињен на папиру из шесте деценије 14. века. Књига је писана уставним писмом и рашким правописом. Има једну заставицу на првом листу и четири иницијала.³⁷⁰ На претпоследњем, 355. листу, писар је оставио подужи запис, у коме се потписао и истакао да је књигу писао при хиландарском игуману Доротеју. Помен хиландарског игумана допушта претпоставку да је препис начињен, можда, у самом манастиру Хиландару.

Писар Дамјан се потписао на још једном рукопис. Реч је о зборнику који се налази у збирци словенских рукописа у Националној библиотеци у Бечу (Cod. slav. 24). Зборник је исписао на 311 листова папира, који потиче из треће четвртине 14. века.

Методом атрибуције корпусу књига писара Јосифа-Дамјана придружено је још четири рукописа: Четворојеванђеље (НБКМ 852) и три примерка октоиха, од којих се два налазе у манастиру Пантелејмону (бр. 5, 10), а један у Бугарској академији наука (бр. 34).

С Дамјаном је у скрипторијуму, изгледа, радио непознати сарадник, чије је писмо врло блиско Дамјановом. Његовим трудом исписане су две књиге – Псалтир (Дечани 46) и Слова светих отаца (Архив САНУ 19).³⁷¹ Дечански препис псалтира састоји се од 115 листова пергаментa. Рукопис је исписан рашким правописом и уставним писмом. Према Дамјановим књигама, посредно је, у седму деценију 14. века, датиран пергаментни дечански псалтир.³⁷²

Увидом у рукописе који су настали у скрипторијуму писара Јосифа-Дамјана може се закључити да је његова радионица у другој половини 14. столећа била једна од развијених на Светој Гори. Монах Јосиф-Дамјан је књиге писао сам, што баца додатно светло на његову писарску вештину и посвећеност занату. Извесно је, такође, да је с њим у скрипторијуму радио бар још један преписивач. У погледу илуминирања рукописа, писар Јосиф-Дамјан није показао развијенију сликарску вештину. Но, то га није спречило да своје књиге на неки начин додатно обележи, остављајући потпис у монограму, који би могао бити ознака његове радионице.

3.1.5. Скрипторијум монаха Јова и сарадника

Увидом у целокупно јужнословенско рукописно наслеђе испоставља се да је највећу рукописну продукцију на средњовековном Балкану остварио монах Јов. У скрипторијуму којим је он руководио преписане су чак 22 књиге.³⁷³ Монах Јов је препознат и као писар

³⁶⁸ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 89.

³⁶⁹ К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 389.

³⁷⁰ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 153.

³⁷¹ Атрибуција – Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 338, 351.

³⁷² Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 155

³⁷³ Највећа заслуга за утврђивање Јововог корпуса књига припада Луцији Цернић, в. Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 339, 352–354; *иста*, „Круг писара Јова“, *АП* 12 (1990), 129–180. Књижни корпус монаха Јова допуњен је открићем још једне његове књиге, в. И. Шпадијер, „Још једно дело хиландарског писара Јова“, *АП* 20 (1998), 55–66.

преписа једне повеље цара Душана.³⁷⁴ Половину преписа начинио је сām, док је посао на другим рукописима поделио са својим сарадницима.

Палеографским истраживањима Јовових књига, издвојено је преко 15 различитих писарских руку. Тај податак несумњиво упућује на то да је таха-монах Јов, како се, повремено, потписивао, радио у великом скрипторијуму. О његовим сарадницима се не зна готово ништа, будући да њихова имена, с неким изузецима, нису забележена на рукописима. Ипак, неколико трагова о околностима у којима су настале Јовове књиге допуштају да се оцрта културни и духовни круг у коме се кретао овај продуктивни средњовековни писар.

Из Јовове радионице изашла су три примерка псалтира – Хиландар 84, НБКМ 2, Хиландар 759/IV (фрагмент), и два минеја – Хиландар 143, Sin. Slave 28. Претпоставља се да је Јов преписао и Минеј за мај, од којег је данас познат само један његов лист који је, као 56. лист уметнут у грчки рукопис из 8–9. века (Ватикан, Ottob. gr. 424).³⁷⁵ У његовом скрипторијуму настали су преписи Октоиха петогласника (Хиландар 127) и Служабника (Берлин, ДБ, Wuk 19). Монах Јов је потврђен и као писар триода посног – АНБ, Cod. Slav. 45, Хиландар 258, и два пентикостара – Дечани 62, ЦИАМ 508. Преко хиљаду листова Златоуста за великопосни и пасхални циклус (Хиландар 392, 388, 389) исписала је рука монаха Јова.

Поред богослужбених књига, монах Јов је сам или уз помоћ сарадника преписао и две књиге слова Григорија Богослова – Новосибирск, Збирка Тихомиров, 17 и МСПЦ 49. Његовим трудом настала су и три зборника. У једном су сабрана слова светих отаца (Крка 5), у другом се налазе неки од најранијих преписа Теодосијевог Житија Светог Саве и Похвале Светом Симеону и Сави (АНБ, Cod. slav. 131), док трећи представља компилацију исихастичких и антилатинских састава (Хиландар 474). У Јововој радионици настао је и препис Синтагме Матије Властара са словима Григорија Паламе (УБ, Ћоровић 28), као и препис Хронике Георгија Амртола (Хиландар 381).

У науци је већ запажено да се Јов ретко потписивао на својим рукописима, те се тако његово име уочава у само осам књига. Његови потписи су већином кратки и у њима се не помињу друге личности, као ни време ни место рада. Једина књига у којој је забележен датум писања – 18. октобар 1362. или 1372. година, јесте књига Беседа Григорија Богослова, која се чува збирци Тихомирова, у Новосибирској (бр. 8).³⁷⁶

Форма и развијеност тих ретких записа уносе извесне разлике између Јовових књига. Садржински развијеније Јовове белешке уочене су на преписима које је израдио за хиландарске игумане и светогорског прота. Према поменима високих монашких лица може се успоставити додатна хронологија настанка његових преписа. Јовови записи, другим речима, јесу добар извор према којем је могуће пратити промене у руководству српског манастира, а према томе се може и ближе одредити време настанка појединих књига.

Монаха Јова је најпре ангажовао јеромонах Јован, игуман манастира Хиландара, чије је име забележено и у препису другог хиландарског писара.³⁷⁷ Према наруџбини игумана, Јов је преписао Хронику Георгија Амртола (Хиландар 381), а на самом крају књиге (л. 267r) оставио белешку која обимом и развијеношћу превазилази форму средњовековних записа. Поред уобичајених детаља о настанку преписа, Јов је на овом месту развио религијску слику посебне књижевне вредности. Она је јасан показатељ о каквом је писару реч.

³⁷⁴ Реч је о препису повеље цара Душана о оснивању Лесновске епископије 1347. године. Препис акта се чува у Архиву манастира Хиландара (бр. 148/150), исписан је на шест листова папира, седамдесетих година 14. века, в. Л. Цернић, „Круг писара Јова“, 136.

³⁷⁵ Л. Цернић, „Круг писара Јова“, 133.

³⁷⁶ Место на коме је остављена година је оштећено, те се не зна поуздано да ли је треба прочитати као 1362. или 1371. годину, в. Л. Цернић, „Круг писара Јова“, *АП* 12 (1990), 130.

³⁷⁷ Хиландарски игуман јеромонах Јован помиње се у запису једног другог, непознатог, хиландарског писара, чија је преписивачка активност посведочена у шестој деценији 14. века. Име хиландарског игумана сачувано је у запису Минеја за август (БАН 20), а писар овог рукописа се трудио и око настанка Зборника из синајске збирке (Sin. Slave 32), в. Л. Цернић, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, 22.

Препис Амартола монах Јов је начинио на хартији која је, према воденим знацима, произведена на самом почетку шесте деценије.³⁷⁸ На првом листу његовог преписа илуминиран је *Голготски (патријаршијски) крст*, чија је паралела уочена на почетку Рилског четворојевањђеља (НБКМ 31).³⁷⁹ Четворојевањђеље српске редакције исписао је, према запису, монах Симеон у дому Светог Јована Рилског.³⁸⁰ Премда илустрација *Голготског крста* није ретка, двојицу писара-монаха у непосредну везу доводе и други рукописи. Јовови препис Посног и Цветног триода (АНБ, Cod. slav. 45; Дечани 62), затим аутограф превода Слова Григорија Паламе (Дечани 88), препис Васпоминанија Петра Дамаскина (Хиландар 473) и Рилског четворојевањђеља (НБКМ 31) исписани су на врло сличној хартији.³⁸¹ Ионако сложену ситуацију додатно компликују записи Симеона и Јова у којима се наводе места њиховог рада. Симеон је, као што смо већ истакли, Четворојевањђеље исписао у манастиру Рили, док су Јовови триоди преписани у Карејској келији. При томе, треба имати на уму да Савина келија није била стално место Јововог рада, већ да су писари, према свему судећи, тамо писали књиге тек у изузетним приликама. То би даље значило да је материјал за писање, као и одговарајуће предлошке монах Јов понео са собом у Кареју, где би се онда посветио писању.

3.1.6. Скрипторијум анагноста Јована и сарадника

Света гора је била простор на коме је велику рукописну продукцију остварио и писар који је у науци именован као *анагност Јован*. Наиме, име Јован са звањем *анагноста*, уочено је међу поменима живима на крају основног дела дечанског служабника из девете деценије 14. века.³⁸² Од десет рукописа који су, методом атрибуције, приписани овом писару, овај дечански служабник јесте једина књига у којој се потенцијално налази писарево име.

Анагност Јован је у целини исписао Псалтир с последовањем (Оксфорд, Бодлејанска библиотека, Ms. e Mus. 184), Четворојевањђеље (Берлин, ДБ, Wuk 3), Месецослов са синаксаром (Пловдив, НБ „Иван Вазов“, 48), Повест о Варлааму и Јоасафу (АНБ, Cod. Slav. 35), Апостол (Пећ 21), Триод цветни (Пећ 111) и Служабник (Дечани 127). У писању Зборника аскетских и хагиографских састава (Хиландар 472), Предања православне вере Јована Дамаскина (Хиландар 393) и Триода посног (Дечани 62) имао је сараднике.³⁸³

Премда су се писари уобичајено потписивали у записима на крају књиге или на маргинама рукописа, у служабницима су се њихова имена могла наћи и на нешто другачијем месту. На крају сваког служабника налазе се посебни делови текста у којима се одвојено бележе имена живих и мртвих којима треба учинити јектеније – помен током литургије. Неки примерци служабника показали су да су у јектенијама за живе, у оквиру секције текста која је насловљена „Зде помени ихже хоштеши“, бележена имена наручиоца књиге. На том месту су се и писари потписивали. Илустративан је пример Служабника, који је данас део берлинске колекције (Wuk 19). Потпис монаха Јова се проналази на наведеном месту у Служабнику.

Помени живима чињени су и лицима који су имали важну улогу у тој монашкој заједници или су на неки начин били у вези с књигом у којој је забележено њихово име. Такав

³⁷⁸ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 150; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 1063; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 1063.

³⁷⁹ Е. Мусакова, „Рилското четиревангелије“, у: *Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries / Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима*, ур. М. Јоковић, Београд 2006, 94.

³⁸⁰ Рилско четворојевањђеље, НБКМ 31, л. 1v.

³⁸¹ М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањђељу из 1361. године и њихове паралеле“, *АП* 6–7 (1984), 157–172; В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 312.

³⁸² Служабник, Дечани 127, л. 30v.

³⁸³ Атрибуција – Катарина Мано-Зиси, в. К. Мано-Зиси, „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века“, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ур. П. Ивић, Београд 1995, 231–242.

је случај с преписом Служабника, у коме је име трновског патријарха Јефtimiја наведено међу јектенијама за живе. По њему је препис понео назив Јетимијев служабник (НБКМ 231). На истом листу, само на белини доње маргине уочава се једноставан потпис писара попа Герасима.³⁸⁴

У дечанском Служабнику (бр. 127) је поред анагноста Јована поменути и архиепископ Симон, али у јектенијама за мртве. Премда у рукопису нема других података о поменутом Симону, време настанка књиге, а онда збирка у којој је књига похрањена упућују да у поменутом архиепископу треба највероватније препознати истоименог липљанског (грачаничког) митрополита (архиепископа). Рукопис је, као што је већ наведено, настао у деветој деценији, а у првој половини исте декаде грачанички митрополит Сим(е)он подухватио се велике обнове грачаничке књижнице. С обзиром на то да је преминуо око 1388. године, биће да је рад на служабнику анагност Јован почео још за живота Симеоновог, а да је посао завршио недуго након његове смрти.³⁸⁵ У вези с поменом грачаничког митрополита излази на видело и да је књига у почетку била у саставу књижнице манастира Грачанице, а да се онда у неком тренутку нашла у библиотеци Дечана.

Помен анагноста Јована и архиепископа Симеона указује на могућу њихову сарадњу. Она би се дала објаснити тиме да је Јован био врстан писар, што потврђују његови преписи. Вођен тим побудама, сасвим је могуће да је анагност ради писања ангажовао липљански архиепископ. То би најзад значило да је уз друге писаре и анагност Јован такође учествовао у великом подухвату обнове грачаничке књижнице.

О Јовановој писарској умешности и угледу који је очито уживао међу преписивачима сведоче још две књиге. Ктиторски потписи патријарха Саве указују на то да су обе писане за њега. Издавањем писарских секција, дошло се до увида да је Јован, заједно с још тројицом сарадника, преписао Зборник исихастичке садржине (Хиландар 472). Анагност се трудио око малих делова текста, а цела књига преписан је у шестој деценији 14. века. Овај препис открива, међутим, нешто више о кругу писара, Јованових сарадника. У другом писару, који је исписао трећину текста, Катарина Мано-Зиси је идентификовала монаха и писара Дионисија, који је према свему судећи био врло близак кругу најугледнијих светогорских исихаста.³⁸⁶ Анагност Јован је био упуслен и око писања друге књиге патријарха Саве – Предања православне вере Јована Дамаскина (Хиландар 393). Овога пута њему је била поверена на писање чак трећина књиге.

Помени писара и дародаваца књига у јектенијама каткад могу да наведу на криви пут у размишљањима. У дечанској рукописној збирци се, уз поменути Служабник (бр. 127) чува још један, нешто млађи препис Служабника (бр. 119). Према воденим знацима, дечански рукопис бр. 119 је написан на хартији с краја 14. века.³⁸⁷ У јектенијама на крају рукописа наведено је име анагноста Јована, на основу чега је закључено да је и овај служабник исписао познати писар.³⁸⁸ Оно што се опирало таквом мишљењу јесте писмо млађег служабника (бр. 119), које је већ на први поглед указивало да рукопис није исписала рука анагноста Јована. У настојању да разумемо како је и због чега анагностово име исписано у јектенијама, заједно с колегиницом Мартом Рипаранте упоредили смо палеолошке и текстовне одлике два дечанска служабника (бр. 127, 119). Резултати палеолошке анализе потврдили су да анагност Јован није писар млађег преписа служабника, док је упоређивањем два текста служабника потврђено да старији, Јованов препис (бр. 127) није послужио као предложак писарима млађег преписа Служабника

³⁸⁴ Јефtimiјев служабник, НБКМ 231, л. 51v. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

³⁸⁵ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 446.

³⁸⁶ К. Мано-Зиси, „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века“, 235.

³⁸⁷ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 491.

³⁸⁸ Служабник, Дечани 119, л. 51v; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 491.

(бр. 119).³⁸⁹ То нас, међутим, још увек није довело до одговора на питање: откуд име анагноста Јована у јектенијама? Пажљивим разледањем рукописа, ближе ивици десне маргине, у равни реда где је исписано анагностово име, уочили смо један знак изведен брзим потезом. Мастило којим је изведен знак истоветно је оном којим је исписан основни текст књиге, што нас је навело на закључак да је знак настао кад и основни текст књиге. С обзиром на то да својим ликом знак подсећа на крст, то нас је навело на претпоставку да се њиме желело ставити до знања да анагност Јован више није међу живима. У домену претпоставке је и наше размишљање о побудама за таквим гестом. Иако млађи препис служабника није настао према старијем, Јовановом, извесно је да су писари дечанског рукописа бр. 119 познавали анагноста или макар били упознати с његовим писарским радом. У успомену, а вероватно и као знак поштовања према једном таквом писару, они су исписали његово име на одговарајућем месту у књизи.

3.1.7. Скрипторијум монаха Јакова и сарадника

Међу светогорским писарима у другој половини 14. века била је развијена активност монаха Јакова и круга његових сарадника. Име монаха Јакова проналази се на само једном месту, на крају рукописног Панагирика – Зборника слова светих отаца за празнике цветног циклуса. Према писму и илуминацији тога рукописа идентификовани су други Јаковљеви преписи. Применом атрибутивног метода откривено је, тако, још шест рукописа, чији су већи или мањи сегменти текста били поверени овом писару на писање.³⁹⁰ Поред Панагирика, у скрипторијуму монаха Јакова преписана су два псалтира – Хиландар 80, 612; Пантелејмон 84 и два зборника, од којих се један чува у манастиру Хиландару (бр. 471), а други у Санкт-Петербургу, у Библиотеци Руске академије наука (Збирка Тек. пост. 13).

Јаковљева рука уочена је у још два преписа, која су према досадашњим знањима настала у кругу других писара, с којима је очито монах Јаков сарађивао. То су преписи Четворојеванђеља (АНБ, Cod. Slav. 52) и средњовековног романа Варлаама и Јосафа (Хиландар 422).

Панагирик. Српски препис Зборника слова светих отаца за празнике од Ускрса до Педесетнице исписан је на папиру из седме деценије 14. столећа.³⁹¹ Према запису млађег датума, књига је, изгледа, једно време припадала књијници манастира Пантелејмона, одакле

³⁸⁹ M. Riparante, M. Davidović, “The Case Study of the Serbian Copyist Ioan: on the Development of a Scientific Method for South Slavonic Palaeography”, in *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage* 13 (2023), 127–136.

³⁹⁰ Утврђивање рукописног корпуса монаха Јакова заслуга је на првом месту Катарине Мано-Зиси, в. К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 395; иста, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, *X3* 11 (2004), 227–246. Атрибуција књига монаху Јакову и у: А. Г. Сергеев, „Атрибуция некоторых сербских рукописей XIV в. из собрания БАН“, у: *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона*, Москва 2008, 165–167; А. А. Турилов, „Сербские отрывки XIII— XIV вв. в собрании Русского Пантелеймонова монастыря на Афоне“, у: *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и Источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*, Москва 2012, 413–414.

³⁹¹ Рукопис је најпре погрешно датиран у 16. век, в. Р. Р. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne*, Vol. 1, 401. Новија филигранолошка анализа указала је на већу старину рукописа, в. Љ. Васильев, М. Гроздановић-Пајић, Б. Јовановић, „Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука“, 56.

Катарина Мано-Зиси је, омашком, навела да је рукопис настао седамдесетих година, в. К. Мано-Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, *X3* 11 (2004), 229.

је доспела у молдавски манастир Бистрицу.³⁹² Панагирик се данас чува у збирци словенских рукописа у Библиотеци Румунске академије (БРА, Cod. Slav. 299).³⁹³

У запису је сачувано име писара – слава съвршнтелю богоу о всемъ. помените же и троудившаго се Иакова (мон)ах(а).³⁹⁴ Премда се око преписа највише трудио монах Јаков, на појединим местима уочена је промена писма, што је указало на то да је главни писар посао поделио с бар још једним сарадником.³⁹⁵ Поређењем дуктуса и палеографском анализом карактеристичних слова (и, к, х, ѿ, ж), Катарина Мано-Зиси је у једном од писара ове књиге препознала монаха Григорија, заслужнога за препис Четворојеванђеља из хиландарске рукописне збирке (бр. 11). Издвајањем писарских секција у Панагирику, запажено је да је Григоријева рука исписала мање сегменте текста, од 1. до 3. реда на предњој страни 153. листа и од 5. до 11. реда на задњој страни 120. листа. Није, међутим, немогуће да се монах Григорије трудио око још неколиких делова ове књиге.³⁹⁶

Потпис монаха Григорија проналази се само у Четворојеванђељу, које се налази у рукописној збирци манастира Хиландара (бр. 11). Књига је сачињена од 279 листова пергамента, исписана је рашким правописом и уставним писмом.³⁹⁷ На почетку сваког јеванђеља илуминирана је заставица (л. 3r, 80r, 130r, 211r).³⁹⁸ Монах Григорије се потписао на предњој страни 278. листа, оставивши на истом месту податке о наручиоцу књиге и прилагању преписа библиотеци манастира Пантелејмона. Рукопис је код монаха Григорија наручио старац Исаија, у коме свакако препознати угледног светогорског монаха и блиског сарадника цара Стефана Душана. С обзиром на то да је исписан на пергаменту, кодекс је посредно, према палеографским особинама писма, датиран нешто шире, у трећу четвртину 14. века, што одговара времену делања старца Исаије на Светој Гори.³⁹⁹

Време Григоријевог рада на књизи могло би се можда прецизније одредити. Наручилац преписа, старац Исаија се, заједно са српским царом, уписао као ктитор обновљеног манастира Пантелејмона. О томе непосредно сведочи повеља коју је Стефан Душан даровао манастиру 12. јуна 1349. године.⁴⁰⁰ Уз прилоге у виду поседа и неопходних црквених сасуда, манастир је требало опремити и неопходним књигама. Формирање књижног фонда у обновљеној киновији свакако је пало у дужност првом игуману, иноку Исаији. Потребне књиге за редовни живот у манастиру старац Исаија могао је прибавити након што су грађевински радови на цркви завршени. Из тога даље следи да би наручени препис четворојеванђеља требало разматрати у

³⁹² P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne*, Vol. 1, 403.

³⁹³ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne*, Vol. 1, 401–403.

³⁹⁴ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne*, Vol. 1, 403. У загради смо додали (а), које се не чита у каталожном опису.

³⁹⁵ Другог писара у рукопису уочила је најпре Луција Цернић, в. К. Мано-Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 229.

³⁹⁶ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 229. Катарина Мано-Зиси је истраживање спровела на само неколико снимака рукописа Панагирика. Скренувши пажњу да није имала увид у целину рукописа, она је упозорила да се према изведеној атрибуцији треба односити с опрезом. У вези с тим, није згорег поменути да је монаху Григорију најпре атрибуирала седам редова на једној страници рукописа, а да је накнадним истраживањем истом писару приписала додатне сегменте текста, уп. К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 395; К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 229.

Будући да палеографска анализа рукописног Панагирика у целини тек предстоји, изнета претпоставка да је Григорије преписао, вероватно, још неке делове књиге није без основа.

³⁹⁷ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 57; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 143; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 143.

³⁹⁸ Четворојеванђеље, Хиландар 11, НБС мф. А 2744; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 57.

³⁹⁹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 57. Више о старцу Исаији у *Преводилачко-преписивачка радионица инока Исаије*.

⁴⁰⁰ *Законски споменици српских држава средњега века*, 506–508.

оквиру Исаијиног рада на обликовању манастирске библиотеке, на самом почетку шесте деценије 14. века.

Тип Четворојеванђеља, а затим и избор материјала на којем је Григорије преписао књигу заслужују, међутим, већу пажњу. На почетку Григоријевог преписа нема предговора охридског архиепископа Теофилакта, док се на његовом крају налази месецослов с поменом Саве и Симеона, затим упутства и указ гласова.⁴⁰¹ Таква структура опредељује Григоријев препис међу четворојеванђеља старијег типа. Светогорским књижицама у 14. веку упоредо су прилагани преписи четворојеванђеља старије и новије структуре. Старијег типа је, између осталих, Четворојеванђеље цара Стефана Душана (Хиландар 15), коме се могу придружити Четворојеванђеље монаха Григорија (Хиландар 11), као и Четворојеванђеље попа Никодима (Букурешт, НИМР, 131507). Поред тога што су истог типа, наведени преписи су одреда исписани на пергаменту, и то у време када је папир широко примењиван у писарским радионицама.⁴⁰² Ова три рукописа повезује и то што су то преписи које су приложили ктитори.

Зборник хагиографских и хомилетичких састава. Монах Григорије и његови сарадници су вештину писања сасвим сигурно усавршавали у скрипторијуму којим је руководио монах Јаков. Непосредна потврда томе јесте и препис хиландарског зборника житија и слова (бр. 471). Рукопис је исписан рашким правописом на 336 листова папира из 1360–1370. године. Украшен је само једном заставицом на првом листу.⁴⁰³ Поред руке главног писара – монаха Јакова, Катарина Мано-Зиси је у зборничком препису издвојила још три различите писмовне слике.⁴⁰⁴ Највећи део књиге преписали су монах Јаков и четврти, именован непознати писар. Трећи писар је преписао око тридесет листова, док је 17 листова (л. 186r–186v, 190r–190v, 192r–206r) рад другог сарадника.⁴⁰⁵ Писмовна слика сегмената текста које је исписао други писар указује на „типолошку сродност са Григоријевим писмом“.⁴⁰⁶ Близкост, односно сродност у морфологији слова монаха Георгија и једног од Јаковљевих сарадника говори у прилог томе да су двојица писара вештину писања усвојили у истој школи а свој занат даље усавршавали у радионици монаха Јакова.

Зборник аскетско-хомилетичког састава. Трудом монаха Јакова начињен је препис још једне зборничке целине (Санкт-Петербург, БРАН, Збирка Тек. пост. 13).⁴⁰⁷ Књига се састоји од 258 листова папира, на којима је уочен водени знак из 1360. године. Рукопис је исписан српском редакцијом и уставним словима. По садржини и времену настанка близак је српском Зборнику слова светих отаца, који се чува у рукописној збирци Народне библиотеке Србије (Рс 26).⁴⁰⁸

Из радионице монаха Јакова су у готово исто време (1360–1370) изашла и два псалтира. Потпун препис псалтира, с додацима, заведен је под бројем 80 у рукописној збирци манастира

⁴⁰¹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 57.

⁴⁰² Четворојеванђеље Стефана Душана и Серско четворојеванђеље су преписи из средине 14. века. Упркос томе што је настао пола века касније, рукопис попа Никодима се не супротставља изнетој тези, будући да је светогорску традицију свога времена Никодим пренео на тле Влашке почетком 15. столећа. Више о томе у *Радионица попа Никодима у Влашкој*.

⁴⁰³ Зборник хагиографских и хомилетичких састава, Хиландар 471, НБС мф. А 2773; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 180; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 779; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 779.

⁴⁰⁴ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 240, 244.

⁴⁰⁵ О издвојеним писарским секцијама, в. К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 240, 244.

⁴⁰⁶ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 240, нап. 35.

⁴⁰⁷ Атрибуција – А. Г. Сергеев, „Атрибуция некоторых сербских рукописей XIV в. из собрания БАН“, у: *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона*. Материалы международной научной конференции, Москва 2008, 165–167.

⁴⁰⁸ А. Г. Сергеев, *Описание бумажных рукописей XIV века Библиотеки Российской академии наук*, Москва – Санкт-Петербург, 2017, 127, 133, с литературом; Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 45–52.

Хиландара. Анализом писма и илуминације, Катарина Мано-Зиси је у рукопису уочила три различите руке. Главног писара који је исписао Давидове псалме, библијске песме, тропаре и похвални канон Богородице препознала је у монаху Јакову.⁴⁰⁹ Гледе величине преписаног текста, први сарадник био је трећи идентификовани писар, „близак Јакову по типу писма“.⁴¹⁰

Псалтир се састоји од 276 листова папира из 1360–1370. године, и исписан је рашким правописом и уставним писмом.⁴¹¹ Поред иницијала, који су изведени на почетку сваког псалма, рукопис је украшен и двома заставицама (л. 4r, 177v).⁴¹² Украси су, најзад, учинили да псалтир буде оцењен као „највише илуминиран од свих Јаковљевих рукописа“.⁴¹³ Указавши на исти тип илуминације који се среће у другим Јаковљевим рукописима, К. Мано-Зиси илуминатора Псалтира препознала у монаху Јакову, оценивши да му је „орнаментисање био секундарни, успутни посао у којем се он сналази боље као цртач него као сликар.“⁴¹⁴

Други препис псалтира, који је такође атрибуиран монаху Јакову, сачуван је само у одломцима. Део рукописа (л. 1–41) налази се у збирци манастира Хиландара (бр. 612), док се један лист, који према садржини долази након 33. листа у хиландарском одломку, чува у збирци манастира Пантелејмона (бр. 84).⁴¹⁵ Према воденим знацима на хартији хиландарског одломка (бр. 612), препис псалтира се у потпуности уклапа у време активности скрипторијума монаха Јакова. Одломак је исписан рашким правописом, уставним писменима и није илуминиран.⁴¹⁶

У оцени писарске и илуминаторске вештине монаха Јакова, најпре је истакнуто да Јаковљева „морфологија графема и писмовна слика у целини припадају, условно говорећи, категорији једног калиграфског типа“, који је највероватније негован у манастиру Хиландару.⁴¹⁷ Примећено је и да је Јаков велику пажњу поклањао компоновању странице – организацији и одељивању блокова текста, а затим и односу текста и украса, те да се више истакао у писању него осликавању рукописа.⁴¹⁸

Његова развијена писарска вештина била је, очито, позната и другим светогорским писарима, чему у прилог говори то да је Јаков учествовао у настајању неких од најлепших српских кодекса 14. века. Атрибутивним методом утврђено је, наиме, да су тзв. бечки препис

⁴⁰⁹ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 233.

⁴¹⁰ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 233.

⁴¹¹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 74; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 621; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 621.

⁴¹² Псалтир, Хиландар 80, НБС мф. А 3616; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 74; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 621; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 621.

⁴¹³ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 230.

⁴¹⁴ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 234.

⁴¹⁵ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 214–215; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 619, 622; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 619, 622; Ермолай, монах, *Каталог рукописей, старопечатных книг и архивных материалов, хранящихся в Библиотеке и Архиве Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне*, Св. гора Афон 2013, 64.

Лист који припада збирци манастира Пантелејмона Анатолиј А. Турилов је најпре атрибуирао монаху Јову, уместо монаху Јакову. Исправка атрибуције у: А. А. Турилов, „Сербские отрывки XIII—XIV вв. в собрании Русского Пантелеимонова монастыря на Афоне“, 414, с нап. 67. Исправку пређашње атрибуције А. А. Турилов је унео и у друго издање Каталога, в. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 619.

⁴¹⁶ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 214–215.

⁴¹⁷ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 229.

⁴¹⁸ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 234.

Четворојеванђеља (АНБ, Cod. Slav. 52) исписали монах Јаков и главни писар – један од сарадника у скрипторијуму монаха Теоктиста. Задржавши се посебно на деоницама које је Јаков исписао (1r– 5v, 199r–269v), Катарина Мано-Зиси је истакла да написани текст прати њему својствена илуминација, која додатно потврђује Јаковљево ауторство.⁴¹⁹ Поред тога што је исписао око трећину пергаментне књиге, Јаков је на последња два листа Четворојеванђеља (л. 269v–270r) оставио белешку о настанку кодекса. Последњи, 270. лист је изгубљен, те је познат само први део записа, с годином завршетка преписа – 6880. (1371/1372).⁴²⁰ Имајући у виду раскошност писма и илуминације, основаном се чини претпоставка да је књигу поручило и платило лице од нарочитог угледа и на високом положају.

Монах Јаков био је анагажован у писању још једног рукописа који се одликује изузетним писмом. Реч је о препису Повести о Варлааму и Јоасафу (Хиландар 422) који се састоји од 305 листова.⁴²¹ Уставним словима и рашким правописом, кодекс је исписан на папиру из седме деценије 14. века.⁴²² За настанак преписа заслужно је било чак пет писара, док се монах Јаков трудио само око предње стране првог листа и прва два реда на следећој страни.⁴²³ Свих пет писара који су радили на хиландарском препису одликује „искуство и вештина у уједначености и однегованости облика“, што је „доказ (..) њиховог високог професионализма и дара“.⁴²⁴

У односу на илуминацију бечког Четворојеванђеља, хиландарски препис Варлаама и Јоасафа јесте скромније уметничке опреме. Две заставице (л. 2r, 276r) и ретки једноставни иницијали чине орнаменту хиландарског рукописа. Скромнију декорацију у Повести о Варлааму и Јоасафу могуће је, међутим, унеколико објаснити типом књиге као и њеном наменом. Насупрот богослужбене књиге, какво је Четворојеванђеље, Повест о Варлааму и Јоасафу улази у круг текстова који су чинили монашку литературу. Различита намена претпоставила је не само разлику у избору материјала него и другачији однос према украсу књиге. Будући да је Четворојеванђеље било намењено читању у храму, у оквиру богослужења, оно је било репрезентативнијег писма и илуминације, за разлику од Повести о Варлааму и Јоасафу – књиге која је била читана у осами монашке келије. Изузетна писмовна слика хиландарског рукописа не искључује, међутим, могућност да је књига писана за монашко лице које је било врло цењено и/или на високом положају међу Светогорцима.

Сарадња монаха Јакова с калиграфима који су били непосредно везани за скрипторијум монаха Теоктиста побудила је размишљање о односима међу писарима а онда и различитим радионицама на Светој Гори. Будући да су преписивачи махом били именом непознати и да су о њима друга знања изостала, на основу сачуваних преписа посегнуло се за покушајима оцењивања угледа који су они уживали међу светогорским писарима свога времена. У таквим напорима, највише се ослањало на степен калиграфске и илуминаторске вештине појединачних писара, али и на величину текста који је сваком писару поверен на писање. Настојећи управо да осветли место које је монах Јаков имао међу светогорским

⁴¹⁹ Писарске секције у Четворојеванђељу издвојила је Ј. Проловић, в. Ј. Проловић, „Српски рукописи из XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар“, ХЗ 6 (1986), 192.

Идентификовање првог писара с монахом Јаковом у: К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 237.

⁴²⁰ ССЗН књ. I, бр. 140. Индикт је био 10.

⁴²¹ Повест о Варлааму и Јоасафу, Хиландар 422, НБС мф. А 4321.

⁴²² Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 163; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 560; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 560.

⁴²³ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“,

⁴²⁴ Повест о Варлааму и Јоасафу, Хиландар 422, НБС мф. А 4321; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 163; К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 242.

писарима, Катарина Мано-Зиси је дошла до закључка да „Јаков није био врхунски писар, али је био равноправни сарадник водећим калиграфима свога доба“.⁴²⁵

Рукописна продукција монаха Јакова и сарадника отворила је питање о простору где су књиге настале. Имајући у виду чињеницу да записи, од којих је један познат само делом, не доносе податак о месту рада монаха Јакова и његових сарадника, посредно се дошло до закључка да су монах Јаков и сарадници радили у скрипторијуму манастира Хиландара.⁴²⁶ Таква претпоставка изведена је на основу неколико појединости. На првом месту, језичке одлике тих преписа, који су сви одреда исписани рашким правописом, указују на то да су писари, који су већином били монаси, припадали српској киновизи на Светој Гори. Најбројнија српска монашка заједница средином и у другој половини 14. века била је, свакако, у манастиру Хиландару, премда не треба пренебрегнути ни чињеницу да је српских монаха било и у другим духовним средиштима на Светој Гори, попут Пантелејмона, а онда и Светог Павла, као и у светогорским испосницама, међу којима је најзначајнија била Савина исихастирија у Кареји. На манастир Хиландар, као место рада монаха Јакова и сарадника, посредно, упућује и то да се већина преписа насталих њиховим трудом и данас налази у хиландарској рукописној збирци. Премда се путем записа може пратити премештање појединачних рукописа у простору, чињеница је да књиге, ипак, нису тако често ношене из једног центра у други.

Поводом питања о месту рада монаха Јакова и сарадника није згорег подсетити се Четворојеванђеља монаха Григорија које је наручио инок Исаија, тадашњи игуман манастира Пантелејмона. Околност да је препис четворојеванђеља приложен књијници тога манастира навела је Димитрија Богдановића на мишљење да је монах Григорије рукопис исписао управо у том храму.⁴²⁷ Премда знања о монаху Григорију изостају, није могуће с поуздањем размишљати о братству коме је припадао. Друге га околности, међутим, везују за хиландарски културни круг. На првом месту, резултати спроведене атрибуције потврдили су да је монах Григорије радио у непосредној близини монаха Јакова. У исто време, Григорије је био познат и иноку Исаји, који је на измаку прве половине 14. века боравио у Хиландару и био у живом контакту с хиландарским монасима. Познанство Исаије и Григорија је готово сигурно предодредило да нови ктитор Пантелејмона управо код Григорија наручи четворојеванђеље. Григоријев препис је, као што смо већ скренули пажњу, четворојеванђеље старијег типа, а како је хиландарска ризница располагала читавим скупом таквих преписа, очекивано је да је писар предлошак пронашао управо у Хиландару. Најзад, није много вероватно да је преписивачка активност била развијена недуго након што је обновљен монашки живот у Пантелејмону. Стога се може сматрати да је Четворојеванђеље монаха Григорија настало у оквиру традиције писмености која је највероватније била негована у манастиру Хиландару, док питање физичког простора Григоријевог рада, у Хиландару или у Пантелејмону, није од великог значаја.⁴²⁸

Скрипторијум манастира Хиландара је у научним круговима посматран као јединствен простор писмености у коме је неговано писмо, које је по палеографским особинама, било карактеристично за светогорску писменост шездесетих и седамдесетих година 14. века.⁴²⁹ Чињеница је, међутим, да се унутар великог хиландарског скрипторијума, према умећу вештине писања диференцирало неколико радионица хиландарских писара. Величина тих радионица, која се мери рукописном продукцијом, указује да би свака од њих могла бити

⁴²⁵ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 243.

⁴²⁶ Ј. Проловић, „Српски рукописи из XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар“, 192; К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 227–228, 229.

⁴²⁷ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 57.

⁴²⁸ К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, 393.

⁴²⁹ К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 229.

сматрана засебним скрипторијумом. Јованка Проловић је бранила мишљење да се за манастир Хиландар везује једна иста калиграфска струја којој су припадали писари различите умешности писања.⁴³⁰ Могло би се рећи да је у једном културном кругу, највероватније манастира Хиландара, била развијена калиграфска школа, која је за циљ имала да однегује писаре изразитог калиграфског потенцијала. На самом врху тако обучених писара се, према сачуваном рукописном наслеђу, налазио монах Теоктист и круг његових најближих сарадника. Њих по степену калиграфске вештине следе монах Јаков и његови сарадници. Када је, међутим, реч о уметничкој опреми књига које су потекле из ових радионица, ситуација је сложенија. Анализом украсних елемената књига које су настале у радионици монаха Јакова утврђено је да је Јаков био не само писар него и илуминатор рукописа.⁴³¹ Луксузне кодексе, пак, исписали су писари-калиграфи у скрипторијуму монаха Теоктиста, а илуминирали сликари грчког порекла.⁴³²

3.1.8. Преводилачко-преписивачка радионица инока Исаије

Пореклом из средњовековне српске области Косова, иннок/старац Исаија био је врло важна и угледна личност средином и у трећој четвртини 14. столећа. Већи део живота провео је на Светој Гори, а о његовом животу и делању међу Светогорцима дознаје се највише из житија које је саставио његов непознати ученик.⁴³³ Велико занимање за књиге он је показао још као дете и „од малих ногу љубљаше Бога свим срцем и свом душом“.⁴³⁴ Живот је управљао према јеванђељској речи, те се врло млад повукао у манастир Светог Јоакима Сарандапорског, где је примио анђеоски образ.⁴³⁵ У житију се не казује колико дуго је био сабрат тога манастира, али се зна да се већ средином 14. столећа нашао на Светој Гори, где се духовно усавршавао у Хиландару.⁴³⁶

Поверење и углед међу Светогорцима Исаија је стекао још као млад монах. О његовом духовном усавршавању посебно се старао велики старац и хиландарски игуман Арсеније. У прилог дубоког узајамног поштовања учитеља и ученика говори околност да је на измаку живота светогорски старац свог духовног сина препоручио српском владару:

И кад дође благочастиви цар наш Стефан у Свету Гору, дође к старцу великом Арсенију те су много разговарали и наслађивали се душекорисним причама. Узевши свети старац за руку оца нашег Исаију рече: – Благочастиви царе и христољубиви, време је одласка мојега дошло! И ево, идем на пут отаца мојих и више ме у телу нећеш видети. И ево теби сина мојега духовног Исаије па га имај уместо мене за свако исправљање и утешење у твојим духовним подвизима.

⁴³⁰ Ј. Проловић, „Српски рукописи из XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар“, 192.

⁴³¹ Ј. Проловић, „Српски рукописи из XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар“, 192–193; К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, 230, 233–234, 238, 240.

⁴³² О скрипторијуму монаха Теоктиста детаљно у: Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, Београд 2019.

⁴³³ Исаијин ученик, „Житије старца Исаије“, у: Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац иннок Исаија*, Крушевац 1980, 67–77; Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, у: *Шест писаца XIV века*, пр. Д. Богдановић, Београд 1986, 91–97.

⁴³⁴ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 91.

⁴³⁵ Реч је о манастиру Светог Јоакима Осоговског, који се налази недалеко од Криве Паланке, у Северној Македонији. Манастир је подигнут на месту некадашње пећине у којој се у другој половини 11. века подвизавао хришћански испосник Јоаким.

⁴³⁶ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 92; И. Шпадијер, „Инок Исаија“, у: *Светогорска баштина*, 112.

И од тог времена толико велику показа благочастиви цар Стефан веру и љубав и почаст према блаженом оцу нашем Исаји, да то не удем ни да опишем.⁴³⁷

Пред налетом „црне смрти“, у зиму 1347–1348, српска царска породица се склонила на Свету Гору. Тада већ у позним годинама, старац Арсеније се кратко задржао на месту светогорског прота.⁴³⁸ Након његове смрти, Исаија се заједно с учеником Силвестром повукао у безмолвије, у Пустињу Светог Павла.⁴³⁹ Ту је, како наводи његов ученик и животописац, довољно времена провео у многим борбама и подвизима, имајући као саветника и саподвижника пустињака Дионисија.⁴⁴⁰

Добро упућен у активност свога учитеља, непознати животописац даље казује да је из Пустиње Светог Павла Исаија пришао обитељи светог и славног великомученика Пантелејмона. Исаијине везе с руским манастиром биле су још раније развијене, будући да је Исаија „и пре тога свето то место много помагао и поткрепљивао“.⁴⁴¹ Обнова и поновни процват старог Русика омогућени су делањем инока Исаије, али и захваљујући знатној материјалној помоћи српског владара. То није било први пут да је Стефан Душан помогао манастир Пантелејмон. Јануара 1348. он му је даровао села и повластице.⁴⁴² Недуго затим, по савету и с благословом светогорских отаца, царском двору се изнова за помоћ обратио старац Исаија, обавестивши цара и царицу о лошем стању манастира. Исаијина посета српском двору учинила је да цар Душан буде и ктитор тога светог места, што је потврђено манастирском повељом од 12. јуна 1349.⁴⁴³ Обнова старог руског манастира значајна је посебно поводом размишљања о градитељској активности монаха Исаије. Послове око организовања и надгледање радова током обнове манастирске цркве српски цар поверио је лично Исаји:

Отац пак наш Исаија дође од благочастивих царева у манастир с радошћу многим. И тако од самог темеља подиже цркву прекрасну и трпезарију и дохије и све што је манастиру потребно и монасима за покој, цркве красно велике, пиргове, метохије са хрисовулама царским.⁴⁴⁴

Изграђена по угледу на старије светогорске споменике, обновљена црква била је „грађевина триконхалног плана развијеног типа“.⁴⁴⁵ У обнављању манастирске цркве, Исаија је, према свему судећи, показао нарочиту вештину у сређивању плана грађевине. Премда о тим активностима старца Исаије има тек неколико назнака у житију, непознати Светогорац био је изричит да се, након што је оклеветан, Исаија с Никандром и другим ученицима склонио „у западну земљу“, и тамо „многе цркве сатвори, општежића сакупи, велико мноштво људи приведе к благоразумију“.⁴⁴⁶ У настојању да се утврди простор где је Исаија оставио градитељског трага, наведено место у житију тумачено је заједно с топосом „западних земаља“ које су, како Исаија извештава у запису превода Дионисија Ареопагита, пустошили Турци након битке на реци Марици.⁴⁴⁷ Највероватнијим се чини да је с групом својих најближих

⁴³⁷ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 93.

⁴³⁸ М. Ал. Пурковић, „Итинерар краља и цара Стефана Душана“, *ГСНД* 19 (1938), 240.

⁴³⁹ И. Шпадијер, „Инок Исаија“, 113.

⁴⁴⁰ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 93–94.

⁴⁴¹ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 94.

⁴⁴² *Законски споменици српских држава средњег века*, 504–506; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 113, с нап. 36; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 10.

⁴⁴³ *Законски споменици српских држава средњег века*, 506–508.

⁴⁴⁴ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 94.

⁴⁴⁵ Ђ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, *ЗРВИ* III (1955), 224–225.

⁴⁴⁶ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 95.

⁴⁴⁷ Ђ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, 226–227.

сарадника Исаија неко време боравио „у областима Македоније све до јужног Косова“,⁴⁴⁸ где је, између осталог, био и његов родни крај. Изнета је претпоставка да су његовим градитељским подухватима на тај простор пренете особине тадашње светогорске архитектуре.⁴⁴⁹

Житије састављено трудом непознатог Светогорца путоказ је у мапирању духовних средишта у којима је старац Исаија делао и где је оставио књижевног трага. Везе с Хиландаром, где се најпре обрео по доласку на Свету Гору, Исаија је одржавао све до смрти. На месту игумана Пантелејмона, он је у манастиру обновио монашки живот и поставио основе манастирске књижице.⁴⁵⁰ У складу с распрострањеном ктиторском праксом, Исаија је обновљеном храму Христа Пантократора приложио и Четворојеванђеље (Хиландар 11), које је по његовој наруџбини преписао хиландарски монах и писар Григорије.⁴⁵¹ Премда су манастир наставили да насељавају руски монаси,⁴⁵² није без основа мишљење да је након обнове у Пантелејмону било и српских монаха. Томе у прилог говориле би две околности, прва, да су нови ктитори манастира били српски владар и инок Исаија, и друга, да је приложено Четворојеванђеље исписано српском редакцијом и рашким правописом. На основу тога би се могло помишљати да се у обновљеној манастирској цркви вероватно служило (и) на српскословенском језику.⁴⁵³

Уз Велику Лавру, Ватопед и Хиландар, обновљени Пантелејмон је, с иноком Исаијом на челу, постао још једно духовно и културно средиште у којем се, сасвим сигурно, сабирала светогорска интелектуална елита тога времена. Исаија је на Свету Гору дошао у часу када је књижевна и преписивачка делатност биле у полету а грчки списи, посебно они који су надахњивали исихастичко учење, били живо и без закашњења превођени на словенски језик.⁴⁵⁴ О духовном и културном амбијенту у којем се Исаија кретао и у чијем је обликовању и сâм учествовао, да се наслутити, између осталог, на основу казивања непознатог настављача архиепископа Данила. У саставу о постављењу патријарха Саве, наводи се да Исаија „веома беше вазљубљен патријарху“.⁴⁵⁵ Блиских година, Исаија и Филотеј Кокин били су не само савременици него и непосредно упућени у духовни развој и књижевни рад један другог. Пре него што је постављен за поглавара Васељенске патријаршије, Филотеј се подвизавао на Светој Гори, где је боравио у Ватопеду и Великој Лаври, да би га пут потом довео најпре у Солун, а затим у Тракију, где је био митрополит Хераклеје.⁴⁵⁶ У манастирима на Атосу он се могао срести с исихастички надахнутим Исаијом. Поред тога што су обојица били у близини Григорија Паламе, Исаија и Филотеј су делили и занимање за књижевно стварање и превођење. Подстакнут познатим ромејским ретором и песником Томом Магистром (монахом Теодулом Тикаром), Филотеј се „исказао као даровити писац молитви и химни црквеним празницима,

⁴⁴⁸ Ђ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, 227, с нап. 34 и 36.

⁴⁴⁹ О могућем увођењу трихоконхалне основе у моравску архитектонску школу, као и о споменицима – храмовима, око којих се старао старац Исаије, в. Ђ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, 227–231.

⁴⁵⁰ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 27.

⁴⁵¹ Четворојеванђеље, Хиландар 11, НБС мф. А 2744. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 57; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 143; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 143.

Више о писару монаху Григорију у глави *Скрипторијум монаха Јакова и сарадника*.

⁴⁵² Н. Гагова, „Славянските преводи от гръцки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, у: *Święta Góra Athos w kulturze Europy, Europa w kulturze Athosu*, ур. М. Kuczyńskiej, Gniezno 2009, 82. Након што су ктиторска права над манастиром прешла у руке српског владара, промена у управи је била праћена проблемима, о којима се, према мишљењу Нине Гагове, наслућује у Житију, и то баш на оном месту где се казује да су неки монаси Пантелејмона, гоњени зависношћу, оклеветали старца Исаију.

⁴⁵³ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 27.

⁴⁵⁴ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 26.

⁴⁵⁵ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 291.

⁴⁵⁶ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 47.

светитељима и разним невољама“.⁴⁵⁷ Црквена поезија Филотеја Кокина је, још за његова живота, преведена на српски у једном од светогорских скрипторијума, вероватно у Ватопеду или пак у Великој Лаври.

Лавра Светог Атанасија и Ватопед јесу средишта која се доводе и у непосредну везу с духовном и књижевном активношћу Григорија Паламе. Предводник исихастичког покрета на Светој Гори, Палама је најпре био монах у Ватопеду (1317–1320)⁴⁵⁸, затим игуман Есфигмена (1335–1336)⁴⁵⁹, да би се након десет година нашао у Великој Лаври, где је боравио у два наврата (1331–1335; 1336–1341).⁴⁶⁰ У науци је раширено мишљење да је на својим теолошким списима радио у Лаври, те да су се најраније верзије његових слова, на изворном грчком, налазиле у том средишту, или пак у Ватопеду.⁴⁶¹

Под бројем 88, у збирци Дечанског манастира налази се један од ретких сачуваних словенских аутографа.⁴⁶² Реч је о преводу полемичких списа Григорија Паламе и Варлаама Калабријског. Основни, већи део књиге настао је у седмој деценији 14. века, непосредно након што је исихастичка контроверза разрешена у корист паламитског учења.⁴⁶³ Поводом преговора о унији с Римокатоличком црквом (1333–1334), покренута је, наиме, теолошка расправа која се у основи водила око домета богоспознања.⁴⁶⁴ Српски превод расправе се текстолошки налази у самом средишту исихастичке контроверзе и значајан је у погледу традиције текста која је у њему сачувана.⁴⁶⁵ Пажљивом анализом превода, Јоанис Какридис је установио да су у дечанском рукопису дати преводи раних верзија Паламиних слова о исхођењу Светог Духа, које је предводник исихастичког учења саставио највероватније 1334/1335. и 1336. године.⁴⁶⁶ Након увида у трактате свога опонента, Григорије Палама је те ране верзије „средином шесте деценије прерадио у духу свог у међувремену разрађеног учења“.⁴⁶⁷ До Какридисовог истраживања, у науци је према једној штампаној и једној рукописној грчкој књизи била позната само ревидирана верзија, за коју се дуго сматрало да представља првобитни Паламин текст.⁴⁶⁸ Чувар традиције текста Паламиних слова, дечански рукопис је утолико значајан што се у њему налази и „једини познати словенски препис првог антилатинског слова Варлаама Калабријског“.⁴⁶⁹ У науци, међутим, још увек нису осветљени разлози због којих се

⁴⁵⁷ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 47. Химнографски састави Филотеја Кокина почела су да се преводу врло рано, још за његова живота. Најранији препис српског превода Филотејевих молитви проналази се на пергаментном свитку (Хиландар 3/1).

⁴⁵⁸ С. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1480 to 1600*, Sofia 2006, 25; Н. Гагова, „Славјанските преводи от грчки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, 83.

⁴⁵⁹ В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 314.

⁴⁶⁰ Н. Гагова, „Славјанските преводи от грчки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, 83.

⁴⁶¹ Н. Гагова, „Славјанските преводи от грчки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, 83.

⁴⁶² Зборник слова Григорија Паламе, Дечани 88. I. Kakridis, *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*. München 1988, 357; В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 295.

⁴⁶³ В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 294–295.

⁴⁶⁴ В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295.

⁴⁶⁵ В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295.

⁴⁶⁶ В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295.

⁴⁶⁷ В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, *АП 33* (2011), 305, с нап. 8; Исти, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295, с литературом.

⁴⁶⁸ Проналажењем тзв. Бечких фрагмената потврђено је постојање две варијанте Паламиних слова, в. В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295.

⁴⁶⁹ В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295.

преводиолац одлучио да преведе рану верзију Паламиних слова, и то у време када су увелико постојале прерађене варијанте његових полемика.⁴⁷⁰

Главни део зборничке целине исписан је рашким правописом и полууставним писмом, с приметним елементима брзописа.⁴⁷¹ Неколико листова књиге се, у међувремену, оштетило и изгубило, те је у 16. веку рукопис допуњен новим, и то највероватније у скрипторијуму манастира Хиландара.⁴⁷² Науштрб уметничке опреме, која је више него скромна, дечанска књига непосредно пружа увид у радионицу светогорског преводиоца.⁴⁷³ Метод марљивог учењака распознаје се у бројним белешкама, исписаним у простору између редова, с циљем да се што верније и прецизније пренесе значење сложених мисли и апстрактних грчких појмова.⁴⁷⁴

Идентитет преводиоца полемичких састана није познат, премда су изречена мишљења да би то могао бити сâм монах Исаија.⁴⁷⁵ Изнета теза није, међутим, без основа. Дечански аутограф могао би уистину бити један од ранијих Исајиних преводилачких радова, о којима он кратко казује у запису на крају превода Ареопагитових списа.⁴⁷⁶ У вези с тим, поставило се питање места настанка превода. Иако је данас део рукописне колекције Дечанског манастира, аутограф превода је највероватније настао изван српске матице. Зборник с полемичким словима исписан је на папиру, што је омогућило да се на основу водених знакова, а онда и праћењем средњовековних трговачких путева, ближе одреди место настанка српског превода. Упоредном филигранолошком анализом, установљено је да је хартија дечанског рукописа најсличнија оној која је коришћена у радионици монаха Јова (Триод посни, АНБ, Cod. Slav 45; Триод цветни, Дечани 62), затим хартији хиландарских Васпоминанија Петра Дамаскина (Хиландар 473), као и Рилског четворојевањџеља (НБКМ 31).⁴⁷⁷ Не треба, међутим, занемарити записе који се проналазе у два од четири наведена кодекса. Триод посни монах Јов је преписао у Карејском пиргу, док је Рилско четворојевањџеље настало трудом монаха Симеона у манастиру Рили. Даље, сличне варијанте изузетно ретког воденог знака *бадема* уочене су на хартији у дубровачким нотарским књигама између 1364. и 1366. године, али не и на листовима Јовових рукописа.⁴⁷⁸ Писаре Јова и Симеона у непосредну везу изнова доводи варијанта *Голготског (патријаршијског) крста*, који је илуминиран на почетку Хронике Георгија Амартола (Хиландар 381) и Рилског четворојевањџеља.⁴⁷⁹ Ситуација се додатно усложњава проналаском сличне хартије у манастиру Светог Јована Претече на Меникејској гори и у Духовном суду у Серској митрополији.⁴⁸⁰ Премда не располажемо никаквим знањима о

⁴⁷⁰ В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 316.

⁴⁷¹ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 353.

⁴⁷² Атрибуција – Луција Цернић, в. Љ. Штављанин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. прва*, 80–81. Раширено је мишељење да се пре Дечана Зборник налазио у манастиру Хиландару.

⁴⁷³ У вези с тим, Владан Тријић је подсетио да Дечани 88 јесте радна верзија аутографа превода, „што подразумева максималну посвећеност писара садржају, а не лепоти и уједначености писма, као ни естетици текста уопште“, в. В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 312, нап. 23.

⁴⁷⁴ В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, 295.

⁴⁷⁵ I. Kakridis, *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*, 272; Н. Гагова, „Славјанските преводи от гръцки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, 83, с нап. 22.

⁴⁷⁶ „Запис инока Исаије“, у: Ђ. Трифуновић, *Писац и преводиолац инок Исаија*, 85.

⁴⁷⁷ В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 312.

⁴⁷⁸ М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањџељу из 1361. године и њихове паралеле“, 161, 162; В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 310–311.

⁴⁷⁹ Више о томе у *Скрипторијум монаха Јова*.

⁴⁸⁰ Владан Тријић је скренуо пажњу на грчки препис Минеја за децембар, који порекло води из манастира Светог Јована Претече на Меникејској гори, а данас се налази у Центру за словенско-византијска проучавања „Иван Дујчев“ у Софији (D. Gr. 234), као и на судски акт од новембра 1360. године, који се данас чува у Архиву

дистрибуцији папира између атонских центара, не треба искључити могућност да је иста хартија била расподељена у различитим средиштима. То би значило да се након што је била допремљена у Солун иста хартија могла наћи у Серу, односно манастиру на Меникејској гори, али и у Хиландару и у Пантелејмону, где је у време настанка преводилачког аутографа формиран нов духовни и културни центар.⁴⁸¹

Највећи и свакако најважнији подухват старца Исаије јесте превод с грчког на српски списа Псеудо-Дионисија Ареопагита, с тумачењима Максима Исповедника. Начињен у годинама Исаијине књижевне и културне зрелости, српски превод Ареопагитових списа јесте сведочанство првог реда о стању српског језика, али и „о културној епоси, духовним потребама средине, али и зрелости српске и светогорске словенске интелектуалне елите као реципијента једног тако захтевног подухвата“.⁴⁸² То „темељно дело византијског богословља и филозофије и основе средњовековне теорије уметности“ је Исаијиним трудом добило свој први словенски превод, и то у српској редакцији.⁴⁸³

„Принуђен“ да преведе тако захтевно дело, Исаија је послу приступио на подстицај кир Теодосија, последњег Србина који је управљао митрополијом у Серу.⁴⁸⁴ Занимање за кључни извор исихастичког учења на Светој Гори и Серу не треба да чуди будући да је у тим областима било жариште исихастичког учења. Боравећи у близини Григорија Паламе (1296–1359), који је највише времена провео у Ватопеду и Великој Лаври, Исаија је стасао у истакнутог тиховатеља који је добро познавао теоријске основе исихастичког учења.⁴⁸⁵

Исаијиним преводом Ареопагитовог корпуса обухваћене су четири расправе – „О небеској хијерархији“, „О црквеној хијерархији“, „О божанским именима“ и „О мистичном богословљу“ и десет посланица.⁴⁸⁶ Након што је посао привео крају, преводилац се потписао, „саопштивши“ своје име у форми рачунске загонетке.⁴⁸⁷ Преводилачки рад инок је заокружио опсежним записом који је „јединством једноставности и сликовите драматичности прешао оквири свога дела и жанра, те је као целовито и независно књижевно дело надахњавао словенске писце“.⁴⁸⁸

У композиционој схеми Исаијиног записа издвајају се два тематски различита дела, један – филолошки, и други – историјски.⁴⁸⁹ Следећи традиционални образац средњовековних записа, преводилац је белешку отпочео размишљањима о грчком и словенском језику, призивајући у сећање „вишевековно искуство превођења грчких књига међу Словенима и одавањем поште *веома вредном* јелинском језику“.⁴⁹⁰ Стасавајући у непосредној близини најистакнутијих ромејских интелектуалаца свога времена, Исаија је добро разумевао колики су значај за средњовековно словенско друштво на Балкану имали грчки језик и култура, схваћена у најширем смислу. Исаијин исказ о вредности грчког језика, Ирена Шпадијер је стога оценила тако да се он „уклапа у једно схватање и у један свет дубоког прихватања и

манастира Хиландара (Хиландар, Г 146), в. В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 311; *Исти*, „Зборник слова Григорија Паламе“, 297.

⁴⁸¹ У вези с тим, Нина Гагова је подсетила на истраживање Анатолија А. Турилова о фрагментима хиландарских рукописа који су пронађени у кодексима манастира Пантелејмона, в. А. А. Турилов, „Сербские отрывки XIII–XVI вв. в собраниях русского Пантелеймонова монастыря на Афоне (ч. I: Рукописи XIII–XIV вв.)“, *АП* 28 (2007), 53–104; Н. Гагова, „Славянските преводи от гръцки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, 82–83, с нап. 21.

⁴⁸² И. Шпадијер, „Инок Исаија“, у: *Светогорска баштина*, 114. Вид. такође и Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 29.

⁴⁸³ И. Шпадијер, „Инок Исаија“, 114.

⁴⁸⁴ „Запис инока Исаије“, у: Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 84–85.

⁴⁸⁵ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 53.

⁴⁸⁶ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 51.

⁴⁸⁷ Д. Костић, „Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима“, *Глас СКА*, књ. ХСII, други разред, 54 (1913), 35, 41.

⁴⁸⁸ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 49.

⁴⁸⁹ И. Шпадијер, „Инок Исаија“, 116–117.

⁴⁹⁰ И. Шпадијер, „Инок Исаија“, 116.

истинског византијско-словенског заједништа у којем се тачно знају и уважавају хијерархијске вредности византијске цивилизације“.⁴⁹¹

Упркос очекивању, о грчком изводу, односно предлошку, као и о методу примењеном приликом рада у Исајином запису нема никаквих напомена.⁴⁹² Преводиочев метод „реч за реч“ „откривен је“ непосредним поређењем грчког текста и српског превода. Спроведена текстовна анализа утолико је значајна што је осветлела дотад недовољно познату лексичку умешност старца Исаије.⁴⁹³

У складу с праксом средњовековних преводилаца и писара, Исаија је забележио и неколико мисли о наручиоцу превода – митрополиту Теодосију. Блискост двојице исихаста и размере њиховог дубоко узајамног уважавања наслућују се у Исајиној слици Теодосија као човека књиге и науке. На самом крају мале похвале митрополиту, Исаија је оставио податак о томе када је превод завршио, одредивши хронологију рада према сувременим владарима и важним историјским догађајима.

Други, историјски део записа јесте сликовити опис Маричке битке, догађаја који се одвио готово пред Исајиним очима. Није познато када је Исаија почео преводити Ареопагитове списе, али је сасвим сигурно да је рад на тако захтевном делу изискивао доста труда, посвећености и времена. С доста сигурности се, ипак, може сматрати да је превод завршио „вероватно који месец после Маричке битке“.⁴⁹⁴

Преводилачки аутограф није сачуван, па упркос томе, о Исајином радионици дознаје се из најстаријег, српског преписа, који је настао непосредно након што је превод завршен.⁴⁹⁵ Архангелски рукопис, како се у науци најчешће назива, данас се налази у Руској националној библиотеци у Санкт-Петербургу, где се под бројем 46 чува у рукописној збирци Александра Ф. Гиљфердинга.⁴⁹⁶ Према данашњем стању, књига броји 329 листова и исписана је уређеним рашким правописом.⁴⁹⁷ Рукопису, међутим, недостају цела прва свешчица и прва три листа наредне, као и неколико листова на крају. У организацији текста нарочито се водило рачуна о односу основног Ареопагитовог текста, исписаног крупнијим словима до средине листа, и текста тумачења Максима Исповедника, који је забележен ситнијим писмом на широким маргиналним белинама. Таква графичка организација текста обезбедила је књизи складан утисак о њеном писмовном и визуелном обликовању.⁴⁹⁸

Поводом питања о броју писара који су радили на Архангелском препису у науци још увек није постигнута сагласност. Уочивши два писарске руке у основном делу текста, при чему је други писар „могао да пише сва тумачења, уколико то није радила и трећа рука“,⁴⁹⁹ Ђорђе Трифуновић је оспорио тезу да је реч о Исајином аутографу.⁵⁰⁰ Иако, према његовом

⁴⁹¹ И. Шпадијер, „Инок Исаија“, 116.

⁴⁹² Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 55.

⁴⁹³ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 55, 56.

⁴⁹⁴ И. Шпадијер, „Инок Исаија“, 118.

Вреди подсетити да се Битка код Черномена (Маричка битка) одиграла 26. септембра 1371. У летописној белешци о Маричкој бици Данилац Левооки прецизније наводи годину 6880. О години Маричке битке у Исајином запису (6879) в.: И. Руварац, „Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша“, *ГНЧ* III (1879), 214–226; Љ. Ковачевић, „Неколико хронолошких исправака у српској историји“, *ГНЧ* III (1879), 402–404; Р. Михалчић, *Крај Српског царства*, Београд 1989, 192.

Пријатељски захваљујем Милошу Ивановићу на разговорима поводом године забележене у Исајином запису.

⁴⁹⁵ V. Mošin, „О periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza“, *Slovo* 11/12 (1962), 104.

⁴⁹⁶ Књига је понела назив по манастиру Светих Архангела крај Колашина, где ју је пронашао и потом однео у Русију тадашњи конзул у Босни, Александар Ф. Гиљфердинг.

Дионисије Ареопагит, РНБ, Гиљф. 46. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

⁴⁹⁷ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 38; Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописания Российской национальной библиотеки. Каталог*, 56–57.

⁴⁹⁸ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 38.

⁴⁹⁹ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 39.

⁵⁰⁰ Теза да је реч о Исајином аутографу изнета у: V. Mošin, „О periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza“, 104; I. Kakridis, *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*, 272; Г. Прохоров, „Аутограф старца Исаија“, у: *Преводите през XIV столетие на Балканите*, ур. Л. Тасева и др., София 2004, 309–314.

мишљењу, није могуће говорити о аутографу, он ипак није искључио могућност да је једна од писарских руку била управо Исаијина. У правцу таквог закључка водили су га живи трагови Исаијиног преводилачко-редакторског рада примећени на маргинама Архангелског преписа.⁵⁰¹

У размишљањима о преводилачкој радионици старца Исаије, наметнуло се и питање где је на српски преведен Ареопагитов корпус, а с тим у вези и утврђивање грчког предлошка према којем је начињен српски превод. Гледе тих питања, Красимир Станчев је утврдио да је Архангелском препису најприближнији грчки рукопис који се местом настанка везује за манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори.⁵⁰² Имајући на уму методолошки приступ који су словенски преводиоци 14. и 15. века примењивали у преводима са грчког језика, Нина Гагова је скренула пажњу да је грчки препис с Меникејске горе могао бити предлогак према којем је Исаија начинио српски превод или је пак послужио за срањавање превода и изворника, након што је превод привео крају.⁵⁰³ Премда је готово извесно да је грчки рукопис прибавио наручилац превода – серски митрополит Теодосије, то опет не указује, или макар не указује довољно, на место Исаијиног рада. С тим у вези, треба скренути пажњу на још један детаљ. На дну претпоследњег листа Архангелског рукописа уочен је наслов кратког описа Теодора Педијасима, интелектуалца који је потицао из угледне серске породице.⁵⁰⁴ Наместо очекиваног текста Теодоровог списка, наредни 329. лист јесте лист из Посланице Титу и накнадно је залепљен у Архангелском препису.⁵⁰⁵ Митрополит Теодосије је имао одсудну улогу у настанку првог српског превода Ареопагитових списка, али и у коначном изгледу књиге, у којој се морао наћи и серски спис.⁵⁰⁶ Најзад, у размишљањима о месту настанка Исаијиног превода неопходно је, поред Сера, већу пажњу посветити и манастиру на Меникејској гори, чија улога у словенској писменост досад није довољно осветљена.

Током духовног стасавања на Светој Гори, старац Исаија се бавио и преписивачким радом. О преписима који су настали у његовој радионици, дознаје се, међутим, посредно. Исписи новијег датума указују на то да је он, изгледа, начинио препис пергаментног Служабника, коме се у међувремену изгубио сваки траг.⁵⁰⁷ С више извесности о његовом преписивачком раду говори један други извор – запис на последњем листу Сарајевске крмчије (Сарајево, Стара црква 222).⁵⁰⁸ Напоако остављен запис не односи се, међутим, на препис Номоканона већ на данас изгубљени примерак Псалтира. Белешку, која је ништа друго до посвета деспотици Јелени, старац Исаија је, у исихастичком духу, извео тајнописом.⁵⁰⁹ На самом почетку наведено је да је преписана књига песнивец (псалтир), затим да је посвећена

⁵⁰¹ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 39, 40.

⁵⁰² Реч је о грчком рукопису који се, под бројем 2636, данас чува у збирци Националне библиотеке у Атини, в. К. Станчев, А. Джурова, „Археографски бележки от Националната библиотека в Атина“, *Старобългарска литература* 9 (1981), 52–53; Н. Гагова, „Славянските преводи от грчки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хилендар и Пантелеймон в XIV-нач. на XV век“, 83, с нап. 27.

⁵⁰³ „(...) да е бил поставен в основата на превода, предназначен за Серския митрополит, или да е използван за сравняване“, в. Н. Гагова, „Славянските преводи от грчки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хилендар и Пантелеймон в XIV-нач. на XV век“, 83.

⁵⁰⁴ Више о породици Педијасим у *Вириличка писменост у Серу у време српске управе (1345–1371)*.

⁵⁰⁵ Дионисије Ареопагит, РНБ, Гилф. 46, л. 328v; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 27

⁵⁰⁶ С обзиром на сувременост Архангелског преписа и Исаијиног аутографа, не треба сумњати да се на крају Исаијиног превода налазио и спис Теодора Педијасима.

⁵⁰⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „Исаија из XIV века, преписивач Служабника на пергаменту“, *ЗФЛ* VII (1964), 160; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 27.

⁵⁰⁸ *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека* (фототипија), пр. С. Стјепановић, јер. Серафим (Глигић), Добрун 2013; V. Mošin, M. S. Traljić, „Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini“, *Naše starine* VI (1959), 77.

⁵⁰⁹ Тајнопису старца Исаије пажњу су посветили многи истраживачи, а трудом Светлане Томин и Наташе Драгин он је пажљиво, изнова, донет, дешифрован, транскрибован и преведен, в. С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, пр. С. Томин, Н. Половина, Нови Сад 2022, 105–123, с прегледом литературе. Истраживање Светлане Томин и Наташе Драгин најпре је објављено у *Годишњаку Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима за школску 2016/2017. годину* XII (2017), 25–42.

„благочастивој и христољубивој и превисокој госпођи деспотици кира Јелени“, а на самом крају забележена је година писања – 6879 (1370/1371).⁵¹⁰ У скривеној форми, помоћу слова І, Ѡ, Ф, В, Ф, постављених у облику крста, он је испод записа оставио, у науци дуго непримећени, потпис.⁵¹¹ Уобличени тајним писмом, потписи инока Исаије постали су тако писарски манир којим је, разуме се, давао лични печат преводима и преписима који су излазили из његове радионице.

Исаијина посвета изазвала је различита мишљења поводом питања коју историјску личност треба препознати у деспотици Јелени.⁵¹² Први који је претпоставио да у Јелени треба видети супругу деспота Угљеше – потоњу монахињу Јефимију, био је Ђорђе Сп. Радојичић.⁵¹³ Слика о културном амбијенту који је творен у Серу у време управе деспота Јована Угљеше постала је јаснија таквом идентификацијом. Блискост коју је Исаија неговао с члановима царске породице наставио је, очито, даље развијати и с породицом деспота Угљеше. На линији његове сарадње са српским двором у Серу свакако је важно место припадало и тадашњем серском митрополиту Теодосију.

Осим записа инока Исаије, о деспотичином псалтиру данас нема никаквих знања. Тајнопис на препису Законоправила подстакао је, међутим, на размишљање о односу између Јеленине књиге и Сарајевског рукописа. Премда су се у неком тренутку препис Законоправила и, вероватно цео, препис Псалтира нашли у непосредној близини, остаје, ипак, отворено питање да ли је запис на последњем листу Сарајевске крмчије оригинални Исаијин концепт или пак каснији испис с деспотичине књиге.⁵¹⁴ Номоканон је рашким правописом исписан на 367 листова пергаментa, највероватније у првој половини 14. века.⁵¹⁵ Текст је, типично за српске рукописе, организован у два ступца, а исписале су га најмање две руке. На белини горње маргине 192. листа, првог у 26. свешчици, црвеним мастилом је остављен запис: † ѿ(ѿ)селѣ пнса грѣшны мирѡславъ.⁵¹⁶ У потписаном Мирославу препознат је други писар Законоправила, док његово световно, некалендарско име допушта могућност да се место настанка преписа потражи и ван Свете Горе.⁵¹⁷

Углед и поштовање које је на Светој Гори уживао инок Исаија најбоље потврђује то што се налазио на челу делегације која је била послата у мисију у Цариград, ради поновног успостављања мира између Српске и Цариградске цркве. Српски цар, патријарх и архијереји Српске цркве изопштени су из Васељенске цркве, највероватније, у јесен 1350.⁵¹⁸ Оштро иступање цариградског патријарха Калиста против српског цара и његове Цркве одвијало се, према уверењу Георгија Острогорског, у време првог Калистовог патријарховања. Окасна реакција цариградског патријарха на проглашење српског владара за цара и уздизање српског архиепископа у патријарха тумачена је као чин подршке војној акцији Јована Кантакузина у Македонији.⁵¹⁹ Премда се иницијатива за превазилажење спора јавила непосредно након сабора у Скопљу (1346), цркве су се измириле готово тридесет година касније (1375), заслугама делегата које је окупио инок Исаија.

⁵¹⁰ Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека (фототипија), л. 366в.

⁵¹¹ С. Стјепановић, „Однос Милешевског преписа Законоправила Светог Саве и Сарајевског преписа Законоправила“, *Годишњак ПБФСВО* 11 (2012), 160.

⁵¹² Прегледно о овоме у: С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, 105–123, с прегледом литературе.

⁵¹³ Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*, Београд 1942, 16–17.

⁵¹⁴ С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, 109–110.

⁵¹⁵ V. Mošin, M. S. Traljić, „Cirilski spomenici u Bosni i Hercegovini“, *Naše starine* VI (1959), 77.

⁵¹⁶ Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека (фототипија), л. 192г.

⁵¹⁷ С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, 108–109, с нап. 12.

⁵¹⁸ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 129.

⁵¹⁹ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 129.

Извори о подузимању иницијативе, а онда и о току самих преговора, врло су сведени. То су, у првом реду, три хагиографска састава – Житије старца Исаије, од непознатог Исајиног ученика, затим Житије монаха Јефрема, написано трудом пећког епископа Марка, и Житије деспота Стефана Лазаревића, од Константина Филозофа. Овим изворима треба придружити и два кратка састава о постављењу Саве, а затим и Јефрема на место српског патријарха, која је сачинио непознати настављач архиепископа Данила II. Међу изворима о мирењу две цркве јесу и две повеле, деспота Угљеше из 1368. и патријарха Филотеја из 1371. године, које је Димитрије Богдановић означио као „аутентична документа измирења Серске области са Цариградом“.⁵²⁰ Као правни акти, повеле су извори веће поузданости, међутим, у овом случају житијни састави с много више детаља извештавају о околностима покретања коначне иницијативе за измирење, па и самог исхода цариградских преговора.

Између наведених хагиографских састава има, међутим, извесних разлика у извештавању о поменутом догађају. Оне се објашњавају композиционим захтевима житија и условљене су типом личности чији се живот у хагиографском саставу прославља. У кратком саставу о постављењу патријарха Јефрема на престо у Пећи, 3. октобра 6884. (1375) године, о измирењу две цркве казује се да чим је Јефрем постављен за патријарха „одмах се утиша бора за цркву и разреши се свака веза, и била је патријаршија Константинова града са српском патријаршијом у љубави и измирењу и у јединству (...)“.⁵²¹

Постигнуто измирење у Цариграду се у владарском житију деспота Стефана Лазаревића помиње у оквиру епизоде о кнезу Лазару. У складу са композиционим захтевима владарског житија, приповедни сегмент о кнезу Лазару уведен је након казивања о генеологији немањићке династије, чиме се, и на ширем и на ужем плану, настојало прославити благородно порекло српског деспота Стефана Лазаревића. Управо стога што је хагиографова пажња била на казивању о пореклу српског деспота, казивање о измирењу цркава је у наративном делу о деспотовом оцу, кнезу Лазару, морало бити тако уобличено да у првом плану буду истакнуте кнежеве заслуге у превазилажењу вишегодишњег црквеног спора:

Прва брига њему (Лазару) беше да је тачно оно што се тиче неба, (брига) за црквени мир и устројство, јер виде њезино (тј. црквено) расцепљење и да је ствар незгодна. Као велики мудрац, узима славу у самим стварима; и где је потребан несавладив подвиг сам узима ствар у руке; и где је потребно домишљати се, није пренебрегнуо ниједну ствар и одмах устроји да обе сестре (цркве) буду другарице себи, које су већ много времена раздвојене једна од друге плакале.⁵²²

Улога старца Исаије у преговорима који су се водили између представника две цркве у Цариграду потврђена је у три хагиографска састава – Житију старца Исаије, Житију светог патријарха Јефрема и у кратком саставу о постављењу Саве, другог српског патријарха. Само у хагиографском делу Исајиног ученика нема помена о учешћу кнеза Лазара у решавању црквеног раскола, док друга два текста, с извесним разликама, извештавају о кнежевој улози у поменутом догађају.

Изостанак помена кнеза Лазара и државног сабора у житију које је саставио непознати ученик инока Исаије, у складу је с идејом о прослављању живота угледног светогорског монаха. Казујући похвално о делима свог учитеља, именом незнани ученик је иницијативу за решавање црквеног спора и превазилажење раскола и несугласица између Грка и Срба у потпуности приписао старцу Исаји. Блажени отац Исаија је, „да се не умножи зло, покренут Духом Светим“, окупио делегате, обдарене врлинама и способностима које су биле неопходне у предстојећим преговорима у Цариграду.⁵²³ Врло детаљно казивање Исајиног ученика о

⁵²⁰ Д. Богдановић, „Измирење српске и византијске цркве“, у: *О кнезу Лазару*, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 81.

⁵²¹ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 293.

⁵²² Константин Филозоф, „Житије деспота Стефана Лазаревића“, у: *Стара српска књижевност III*, пр. Д. Павловић, Београд – Нови Сад, 1970, 193.

⁵²³ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96.

саставу цариградског посланства посебно је важно у вези с разумевањем духовног и културног амбијента у коме је делао старац Исаија у трећој четвртини 14. столећа. Према житијном тексту, посланство су заједно с Исаијом чинила још четворица истакнутих Светогораца: бивши светогорски прот Теофан, затим монах Никодим (Грчић), и двојица Исаијиних ученика, Никандар и Силвестер.⁵²⁴ Теофана, који је много година провео на Светој Гори, где је и дочекао старост, Исаија необично поштовао. Светогорски прот беше „чудесним обичајем и дивним украшен, благ, кротак, смерноуман, гостољубац, милостив, сладак речима, још слажи у разговору и у сваком савету добром, некаквом складном и светом једноставношћу угодан свакој људској нарави“.⁵²⁵ Према опису протових врлина може се закључити да је Теофан имао необичну способност да благом речју угоди различитим људским природама, што је Исаија врло вредновао и сматрао изнимним у преговорима с ромејском страном. Сва три горе наведена састава као члана Исаијине делегације помињу Светогорца, попа Никодима, који је по свој прилици био грчког порекла.⁵²⁶ Исаијин животописац казује да је Никодим био „силан у књигама, и још силнији у знању и говору и одговору“, епископ Марко додаје да је био сапосник старца Исаије, док непознати настављач архиепископа Данила II наводи да је био тумач речи.⁵²⁷ У Житију старца Исаије и саставу о постављењу патријарха Саве, као посланици наведени су и благоразумни и у свакој духовној добродетељи искусни светогорски мужеви, Исаијини ученици – Силвестер и Никандар/Нифон.⁵²⁸

Пут Цариграда светогорски монаси су кренули, према свему судећи, крајем априла или почетком маја 1375. Није, међутим, сасвим јасно да ли је мисија отпочела за живота патријарха Саве или мало након његове смрти (29. априла 1375), будући да се у житијним саставима различито извештава о томе. Пећки епископ Марко изриком наводи да је иницијатива за мирење две цркве потекла од кнеза Лазара, који је, након смрти патријарха Саве, проблем изнео на државни сабор, где се саветовао с властелом и Светогорцима.⁵²⁹ Према непознатом Даниловом настављачу, иницијатор је био Исаија, који је с предлогом упознао најпре српског кнеза, који га је упутио на саветовање код патријарха Саве: „Посла старца Исаију ка патријарху српском Сави, и дошавши једва га умоли за ово разрешење. А он се преклони и замоли старца Исаију да пође у Цариград, да затражи разрешење о овом.“⁵³⁰ Оба извора се, међутим, слажу да у време повратка посланства из Цариграда патријарх Сава није био жив. У саставу Даниловог настављача има, међутим, индиције да је вест о сједињавању две цркве, коју су из Цариграда донели свештеноиноци Матеј и Мојсеј, затекла другог српског патријарха у животу, док је измирење званично проглашено у Призрену.⁵³¹ Делегација старца Исаије је на преговоре у Цариград кренула с даровима, а у српску матицу се вратила са синђелијом о постигнутом миру и даровима васељенског поглавара.

⁵²⁴ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96.

⁵²⁵ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96. Часног у врлинама светогорског прота Теофана као члана Исаијиног посланства помиње и непознати настављач архиепископа Данила II, в. Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 290. Пећки епископ Марко не помиње, међутим, светогорског прота међу члановима Исаијине делегације.

⁵²⁶ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96. О Никодиму Грчићу, в. у глави *Радионица попа Никодима у Влашкој*.

⁵²⁷ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96; Марко Пећки, „Житије светога патријарха Јефрема“, у: *Шест писаца XIV века*, пр. Д. Богдановић, Београд 1986, 167; Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 290.

⁵²⁸ Исаијин животописац наводи да се један од ученика зове Никандар, док непознати настављач архиепископа Данила Другог наводи име Нифон, в. Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96; Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 290.

⁵²⁹ Марко Пећки, „Житије светога патријарха Јефрема“, 167.

⁵³⁰ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 290.

⁵³¹ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 291.

3.2. Сиринићки скрипторијум

Сређином 14. столећа Сиринић (Сиринићка жупа) је у неколиким изворима потврђен као место развијене преписивачке активности. Осим у записима књига које су настале трудом Равуле, односно јеромонаха Данила, Сиринић је поменут и у повељи краља Стефана Душана издатој Хрусијском пиргу.⁵³² У најстаријој од три повеље, колико их је краљ Душан издао овом светилишту, Спасовој ћелији је, након Богородичине цркве и трга у Липљану, те села Словиња, као владарев прилог потврђена и планина Млечни, што се налази више Сиринића – и планиноу Млѣчны отъ выше Сириниць.⁵³³ Душаново даривање Хрусијског пирга се, по свој прилици, догодило између 1336. и краја 1344. године,⁵³⁴ из чега следи да је помен Сиринића у Хрусијској повељи старији од оног сачуваног у запису у Октоиху (1352–1353), оставимо ли по страни недатирано, пергаментно париско четворојеванђеље.⁵³⁵

Париско четворојеванђеље. Када је реч о скрипторијуму развијеном на простору Сиринића у назначеном периоду, рукописна продукција преписивача Равуле заузима средишње место.⁵³⁶ Равулин потпис забележен је, међутим, само у једном његовом рукопису – тзв. париском четворојеванђељу (НБФ, Cod. Slave 25). Нецеловито четворојеванђеље данас броји 165 пергаментних листова и исписано је полууставним писмом у два ступца. Књига је украшена већом заставицом на задњој страни првог листа и двома скромнијим заставицама на листовима 68v и 147r.⁵³⁷

На доњим и бочним маргинама јеванђељских листова сачувано је више записа (л. 22v, 41r, 65v, 79r, 82r, 91v, 124v) на основу којих је могуће доста прецизно утврдити колико је дуго књига писана, затим разумети средину у којој је препис настао и, најзад, открити нешто више о самом преписивачу.⁵³⁸ Своје име Равула је забележио на три места у Четворојеванђељу (л.

⁵³² Д. Војводић, „О времену издавања повеља којима краљ Душан потврђује Хиландару даривање манастира Светог Ђорђа и села Уложишта, а Хрусијском пиргу поклања цркву у Липљану“, у: *Зборник у част Мирјане Живојиновић*, ур. Б. Миљковић, Д. Целебџић, Београд 2015, 251–258, с литературом.

⁵³³ *Законски споменици српских држава средњег века*, 486.

⁵³⁴ Д. Војводић, „О времену издавања повеља којима краљ Душан потврђује Хиландару даривање манастира Светог Ђорђа и села Уложишта, а Хрусијском пиргу поклања цркву у Липљану“, 255.

⁵³⁵ Пергаментно четворојеванђеље преписивача Равуле дуго је сматрано рукописом 13. века. Датација Равулине књиге, као и време рада овог преписивача кориговани су након значајног открића у синајском манастиру Свете Катарине. Више о томе у наставку.

⁵³⁶ У потписима преписивача Париског четворојеванђеља уочава се извесно колебање у правцу деклинарања властитог имена. Наиме, на белини доње маргине листа 79r, сиринићки преписивач потписао се обликом (номинатива једине) – ραβουϙ. Имајући у виду одлике српске редакције сређином 14. века, скраћеницом забележено име требало би разрешити – ραβουϙ(α). Таквом читању супротставља се, међутим, акузативни облик – ραββαα, забележен на бочној маргини листа 124v. Према истакнутим примерима, недоумица је да ли преписивачево име треба прочитати као именицу прве врсте – Равул, или треће – Равула.

Према нескраћеном, акузативном облику ραββαα, предлажемо, ипак, читање Равула уместо Равул, односно Раул, како га је прочитао Томислав Јовановић, в. Т. Јовановић, „Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу“, *АП* 3 (1981), 301.

Облик Равула предложено је и у: Л. Цернић, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, *АП* 4 (1982), 21–22; М. Убипарип, „О рукописном октоиху (1353. г.) из старе збирке Народне библиотеке у Београду“, *АП* 29–30 (2007–2008), 55–70; В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синаксара’ у два синајска рукописа“, *ЗРВИ* LIII (2016), 219–221.

У новијој студији о рукописној књизи сиринићког преписивача, Миланка Убипарип је изнела претпоставку да „име писара може гласити ‘Равул’ или ‘Равула’ према грчком Ραβουλᾱς или Ραβου, преподобном, који се упокојио у Цариграду, 529. године (‘пада’ 19. фебруара)“, в. М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, *ПКЛИФ* 79 (2013), 105, нап. бр. 7.

⁵³⁷ Т. Јовановић, „Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу“, 300–301.

⁵³⁸ На поетичност Равулиних записа скренута је пажња у: Ђ. Сп. Радојичић, „Тужица гладног средњовековног Србина“, у: *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 123–124.

22v, 79r, 124v) а врло је вероватно да његово име треба прочитати и на задњој страни 65. листа.⁵³⁹ Уз име, навео је и препознатљиви средњовековни топос унижења – „грешни“.

Упркос томе што година писања није позната, могуће је, ипак, утврдити колико је дуго преписивач био упуслен на овој књизи. Извесно је да је 20. лист Равула писао 12. маја, 79. лист 22. јула, а да је већ наредног дана – 23. јула, исписивао 82. лист. Уколико преписивање није морао често прекидати и на дуже време обустављати, препис је могао завршити најдаље до средине октобра. Цела књига је, према томе, могла бити завршена за, отприлике, пет месеци.

Записи у париском четворојеванђељу посебно су занимљиви са становишта разумевања личности преписивача. Остављени готово у дневничкој форми, они откривају Равулину склоност ка помном бележењу догађаја из обичног живота, о смрти и тешкоћама које су једнако део његове свакодневице.⁵⁴⁰ Таквој скупини записа припада његова белешка о ковачевој смрти:

м(е)с(е)ц(ь) нјул(ь) .кѣ. вспе ковелнца кга(!) снѣ пишах(ь) :-⁵⁴¹

Месеца јула 23. умре ковач док ја ово писах.

На задњој страни 41. листа, он, затим, открива и сву тескобу живљења и патње у условима глади, те оскудице у просу и пшеници у Сиринићу:

колика ми је тужница проса немамо. а за пшеницѣ не говорѣ⁵⁴²

Колика ми је тужница, проса немам, а за пшеницу да не говорим.

ЖУ исповедном тону, на листу 21v, Равула, најзад, бележи понешто и о себи и главобољи која га омета у писању:

† ѿ манко моа што не могу ѿ главницѣ:⁵⁴³

О мајко моја што не могу од главице/главоболје.

Место и околности преписивачевог рада чине се, ипак, највише занимљивим. На предњој страни 79. листа, Равула је оставио запис што осветљава средину у којој је радио:

† равол(а). м(е)с(е)ца нјул(ни) .кѣ. кга взѣ крал(ь) табанѣ ѡвце а него свезда. аз пишахъ к(ь)

сирин(н)кнх(ь) [вѣ] лаг(а)торѣ⁵⁴⁴

Равула. Месеца јула, 22, када узѣ краљ Табану ѡвце а њѣга свезда. Писах у Сиринићу [у] лагатору.

⁵³⁹ Ђорђе Сп. Радојичић је омашком навео да је запис остављен на задњој страни 56. листа, в. Ђ. Сп. Радојичић, „Белешке грешнога Равула из времена краља Вукашина (1365–1371)“, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 143. Рад је прво објављен у: Ђ. Сп. Радојичић, „Белешки на грешниот Равул од времето на крал Вукашин (1365–1371)“, *Гласник за институтот за национална историја* 1 (1966), 165–170.

Запис на задњој страни 65. листа уочио је најпре Томислав Јовановић током прегледања рукописа у Паризу, в. Т. Јовановић, „Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу“, 301. Ми смо рукопис прегледали на микрофилму.

⁵⁴⁰ Н. Половина, „Аутобиографски фрагменти у српским списима XIV века“, докторска дисертација, одбрањена 2014. год. на Филозофском факултету у Новом Саду, 337–338.

⁵⁴¹ Четворојеванђеље, Cod. Slave 25, НБС, мф. А 1859; *ССЗН* књ. II, бр. 4171.

⁵⁴² Четворојеванђеље, Cod. Slave 25, НБС, мф. А 1859; *ССЗН* књ. II, бр. 4168.

⁵⁴³ Четворојеванђеље, Cod. Slave 25, НБС, мф. А 1859.

⁵⁴⁴ Четворојеванђеље, Cod. Slave 25, НБС, мф. А 1859; *ССЗН* књ. II, бр. 4170.

На основу тог записа, извесно је да је Равула књигу преписао у Сиринићкој жупи. Додатно интересовање побуђује, међутим, лексема лагатор, која се среће у још једном запису, на задњој страни 65. листа: † г(оспо)д(н)нв краљу од[ѣ] лагатора[. ра]вајула.⁵⁴⁵ Различита тумачења онима лагатор довела су до посве различитих закључака о околностима настанка књиге, чиме је унета забуна у разумевању преписивача, наручиоца и места писања књиге.

Оним лагатор данас се среће у називу насеља врло удаљених једних од других. Један део Лозничког Поља назива се Лагатор, затим, бихорско село на старом путу од Берана према Рожајима понело је име Лагатор, а исти топоним уочен је и у називу крша у селу Угњи недалеко од Цетиња. Претпоставка је да се назив Лагаторског крша у селу Угњи пренео и на читав један род који се ту настанио поневши презиме Лагатор.⁵⁴⁶ Према сведочењу преписивача париског четворојевањџеља, лагатор је, очито, постојао и у Сиринићкој жупи.

Порекло тога онима тражено је, најпре, у грчком и латинском језику, што је навело проучаваоце на закључак да су лагатором означавани весници, старешине гласоноша које су, као краљеви чиновници, уживали привилеговани статус. Усвојивши такво тумачење, Ђорђе Сп. Радојичић је, изгледа, погрешно прочитао записе у париском четворојевањџељу. Белешку на листу 65v он је прочитао: „господину краљу од лагатора Бајула“.⁵⁴⁷ Уверење да је у Сиринићкој жупи Равула преписао четворојевањџеље за краљевог лагатора, тј. за краљевог гласоношу по имену Бајул, он је потврдио још једном, приликом читања записа на предњој страни 79. листа.⁵⁴⁸

Сергеј Ј. Темчин, коме пада у заслугу откриће рукописног октоиха из Сиринићке жупе,⁵⁴⁹ сматра да у лагатору треба препознати царског гласоношу или војног команданта.⁵⁵⁰ Осврнувши се на Равулин запис о Табановом удесу (л. 79г), он је закључио да је Равула био у *затегнутим односима* с краљем (Вукашином) који је управљао Сиринићем, те да се поводом догађаја у вези с Табаном Равула *жалио* лагатору – царском гласоноши или, још вероватније, војном команданту. То га је, најзад, довело до закључка да Равула није био присталица јаког локалног владара, већ централне (царске), уистину слабе, власти.⁵⁵¹

Понуђену интерпретацију Равулиних записа неопходно је прокоментарисати, с посебним освртом на поетички оквир средњовековних записа. У Равулиној белешци о Табану нема текстуалних маркера који откривају преписивачев однос према забележеном догађају. Белешка је, наиме, дата у форми прецизне вести, која је, једнако као и ковачева смрт, оставила снажан утисак на писара. Могло би се закључити да је Равула сведочио везивању Табана или да је о том догађају био добро обавештен. Тужење (жаљење) Равулино, и то над сопственим удесом, дато је у оквиру поетичких оквира старих српских записа и уочава се на два места – у

⁵⁴⁵ Четворојевањџеље, Cod. Slave 25, НБС, мф. А 1859; *ССЗН* књ. II, бр. 4169.

Између речи лагатора и [. ра]вајула нема тачке, интерпункцијског знака забележеног на средини реда у другим Равулиним записима. Тачка је, изгледа, испуштена заједно са слогом *ра-*. О томе више видети ниже.

⁵⁴⁶ М. Барјактаровић, „Шта значи име Лагатор у селу Угње код Цетиња (поводом једног места из Ердџановићеве књиге *Стара Црна Гора*)“, *Старине Црне Горе* 3–4 (1965–1966), 143; М. Барјактаровић, „Откуда једном бихорском селу име Лагатори“, *Токови: часопис за науку, књижевна и друштвена питања* 2–3 (1994), 172.

⁵⁴⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „Белешке *грешнога* Равула из времена краља Вукашина (1365–1371)“, 143.

⁵⁴⁸ Ђ. Сп. Радојичић, „Белешке *грешнога* Равула из времена краља Вукашина (1365–1371)“, 143.

⁵⁴⁹ С. Јурьевич Темчин, „Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки (сербский октоих 1353 года, No 213) в Гарварде“, *Slavistica Vilnensis 2003 (Kalbotyra 52(2))*, 197–204. Рад је први пут објављен у: С. Јурьевич Темчин, „Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки (сербский октоих 1353 года, No 213) в Гарварде“, *АП* 29–30 (2007–2008), 47–54.

⁵⁵⁰ С. Јурьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, *Slavistica Vilnensis 2003 (Kalbotyra, 52(2))*, 142.

⁵⁵¹ „Запись на Равулином четвероевангелии (л. 79) сообщает нам, что Равула был в натянутых отношениях с владевшим Сириничами королем (по определению Д.С. Радоичича – Вукашином), который 22 июля отнял у некоего Табана овец, а его самого связал, по поводу чего Равула и жаловался лагатору (начальнику царских гонцов либо, что более вероятно, военному коменданту [Рајковић 1999]). Из этой жалобы следует, что Равула был сторонником не сильного местного правителя (короля), а, хотя и слабой, но все же центральной (царской) власти“, в. С. Јурьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 142.

белешкама о глади и главобољи, којима је био морен. На основу свега би се, најзад, могло закључити да се рад на четворојеванђељу одвијао у средини која је оскудевала храном, а да је преписивању, по правилу плаћеном послу, Равула приступио побуђен управо основним животним потребама.

Прве смернице другачијем тумачењу проблематизоване лексеме *лагатор* дао је лингвиста Петар Скок. Он је, наиме, указао да је наставак *-ator* у ониму лагатор (*lagator*) типичан за румунске глаголе кретања, те да упућује на „топономастичке остатке кретања Старих Влаха“.⁵⁵² Имајући у виду романизирано „рухо“ лексеме и будући чврстог уверења да у њеној семантичкој основи мора бити глагол грчког порекла и сличног гласовног склопа, Радојица Јовићевић је установио апелативно, топонимијско и антропонимијско значење проблематизоване лексеме.⁵⁵³ Осврнувши се изнова на запис о удесу Табана, коме је краљ узео овце, а њега свезао, он је закључио да се оним лагатор мора односити на место у Сиринићу (Сиринићкој жупи) „где је извршена `егзекуција` и конфискација Табановог стада“.⁵⁵⁴ Лагатор је, по његовом уверењу, био „војно-економски пункт краљевске власти у Сиринићима“,⁵⁵⁵ у чијој је непосредној близини четворојеванђеље преписивао Равула.

Да у ониму лагатор у преписивачевом запису треба прочитати место трговинске размене у Сиринићкој жупи, а не гласничку службу извесног Бајула, за кога је књига писана, сведоче још неке важне синтаксичке и фонетске одлике записа. Конструкција предлог „од“ уз генитивни облик именице у белешкама уобичајено се употребљавала да укаже на порекло или завичај неког лица, или пак на место рада или потицања преписивача или неког лица.⁵⁵⁶ Према томе, истакнута предлошко-падежна конструкција у запису париског четворојеванђеља не садржи податак о служби евентуалног наручиоца преписа, већ се односи на место где Равула рукопис пише и где у исто време, по свој прилици, борави краљ. С тим у вези, и прочитано име „Бајул“ захтева да се изнова размотри, па и ревидира. Читање првог слова требало би, свакако, кориговати, те уместо *б* требало би прочитати *в*, док је у писању две последње речи – генитивног облика, лагатора, и номинатива Равула, по свему судећи, дошло до случајног испуштања слога *-ра* или *Ра-*. Изгледа да је Равула испустио да напише последњи слог *-ра* у облику *лагатора* или је, збунивши се, пропустио да испише прва два слова свога имена *Равула*. Узимајући у обзир очигледно испуштање не само слога већ и на том месту очекиваног интерпункцијског знака тачке, цео запис би, заправо, требало прочитати: Господину краљу од лагатора[. *Ра*]вула.⁵⁵⁷ Тако рашчитан запис наводи, даље, на закључак да Равула није писао књигу за царског гласоношу (или војног команданта), већ за неименованог краља *из лагатора*.

Идентитет краља поменутог у запису париског четворојеванђеља оправдано је побуђивао пажњу научника будући да је он тесно повезан с временом настанка рукописа. С обзиром на то да је реч о пергаментном кодексу, на коме година писања књиге није сачувана, датирање париског четворојеванђеља изведено је према резултатима палеографске анализе. Време настанка париског четворојеванђеља Томислав Јовановић је тако поставио широко у 13.

⁵⁵² P. Skok, „Lagator“, u: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ur. M. Deanović, Lj. Jonke, knj. II, K–poni’, Zagreb 1972, 260.

⁵⁵³ P. Јовићевић, „О ониму Лагатор“, *Српски језик: студије српске и словенске* 1–2 (2003), 114.

⁵⁵⁴ P. Јовићевић, „О ониму Лагатор“, 114.

⁵⁵⁵ P. Јовићевић, „О ониму Лагатор“, 114.

⁵⁵⁶ Примера ради, преписивач Минеја за јули и август (Дечани 32) потписао се: *Ј писа волнкѣръ хот прилепа родоцѣ...*

⁵⁵⁷ На делу је, изгледа, преписивачева немарност, која се уочава и на другим местима у записима. Грешке у писању могле би се објаснити глађу и главобољом којима је, како је посведочено у записима, Равула био морен током свог рада.

Другачијег типа су Равулина недоследност, те варијабилност у писању вокала *ю* наместо *оу* у личном имену. Мешање *ю* и *оу* јесте преписивачева црта, која је уочена и у другим његовим рукописима, попут даблинског преписа, в. В. Мошин, „Рукописи бивше Београдске Народне библиотеке у Даблину и у Загребу“, *Библиотекар* 5 (1968), 353.

Равула је чинио и грешке другог типа, попут писања именице *ковѣл[н]ица*, са значењем „ковачница“, уместо *коваль*, са значењем „ковач“, на предњој страни 82. листа. Оне би се могле објаснити његовим недовољним знањем лексике, односно морфологије старог српског језика.

век, док је Луција Цернић сматрала да Равула припада једној конзервативно оријентисаној струји, која је била развијена на тлу Србије у 13. столећу.⁵⁵⁸

У прилог старине Равулиног преписа сведоче и друге одлике рукописа. У париском четворојеванђељу нема предговора охридског архиепископа Теофилакта, те тако Равулина књига припада кругу четворојеванђеља старијег типа. „Старина“ Равулине књиге потврђена је и у црквеном календару (синаксару, месецослову), датом на крају рукописа (л.147r–165r). Међу светима који се прослављају нема ни српских ни светогорских, већ само старих словенских светитеља. Под 14. фебруаром (л. 162r) поменуто је Ћирило Филозоф, под 25. новембром (л. 160r) Свети Климент а под 15. мајем (л. 163r) епископ Ахилије [Лариски]. Значајно је указати и на прослављање ранохришћанских мученика Флора и Лавра 18. августа (л. 165r). С једне стране, прослављање светих неимара и каменорезаца који су пострадали у римском и византијском граду Улпијани сведочи о раширености њиховог култа и у крајевима јужно од Липљана – на простору Сиринића.⁵⁵⁹ С друге пак, помен епископа Ахилија (Лариског), чији је култ настао и био врло развијен на подручју Мале Преспе, треба посматрати не само у односу на Студеницу и Милешеву, те манастир Ариље – седиште Ахилијевог култа међу Србима, већ и спрам иконографских представа овог светитеља у циклусу календара под 15. мајем у Грачаници (око 1320) и у Дечанима (средином 14. века).⁵⁶⁰ Архаичне структуре, пергаментно париско четворојеванђеље се, према томе, потврђује и као чувар локалних црта средине у којој је настало.

Време рада (и живота) преписивача Равуле је, с много више поузданости, било могуће одредити захваљујући другим његовим сачуваним књигама. Атрибутивним методом преписивачу париског четворојеванђеља приписана су још два рукописа – Богослужбени зборник (Sin. Slave 2/O, Sin. Slave 32/N) и Столпни апракос (Даблин, Библиотека „Честер Бити“, W 158).⁵⁶¹

Богослужбени зборник (Часловац). Синајски препис броји 232 листа. Исписан је у једном ступцу, преко целог листа. Реч је о непотпуном кодексу коме недостаје неколико листова у средини и на крају. Захваљујући Равулином пажљивом обележавању почетка и краја сваке свешчице у свим преписима, у Богослужбеном зборнику је било могуће утврдити свешчице из којих су у неком тренутку, свакако пре него што је средином прошлог века рукопис микрофилмован, одређени листови били испали или истргнути. Од 6. до 11. свешчице недостаје укупно 12 листова, док у 12. свешчици недостаје само њен први лист. Лист којим почиње 9. свешчица (Sin. Slave 32/N) пронађен је међу тзв. новим словенским рукописима у манастиру Свете Катарине, а идентификовао га је и описао Јоанис Тарнанидис.⁵⁶² Састављач

⁵⁵⁸ Т. Јовановић, „Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу“, 300; Л. Цернић, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, 21–22.

⁵⁵⁹ Настанак култа ранохришћанских мученика Флора и Лавра везује се за простор данашњег Липљана (АП Косово и Метохија), на чијем простору је некада постојао римско-византијски град Улпијана, односно Iustiniana Secunda. На само један километар од остатака града, који је у доба касне антике био значајно епископско седиште, налази се манастир Грачаница. Књигу према којој је Равула начинио препис четворојеванђеља можда треба тражити међу онима које су улазиле у састав грачаничке књижнице.

О Липљанској епископији, манастиру Грачаница и скрипторијуму, у глави *Липљански (грачанички) скрипторијум*.

⁵⁶⁰ Т. Суботин Голубовић, „Култ светог Ахилија Лариског“, *ЗРВИ* XXVI (1987), 22; Љ. Васиљев, „Ариљски преписивачки центар и култ светог Ахилија код Срба“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 14/1* (1985), 167; М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, архитектура и просторни склоп манастира*, Београд 2002, 68–70.

⁵⁶¹ Л. Цернић, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, 21–22; I. C. Tarnanidis, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Mount Sinai – Thessaloniki, 1988, 172, 209.

Типологија даблинског преписа наведена је према Сергеју Ј. Темчину, в. С. Юрьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 131–177.

⁵⁶² I. C. Tarnanidis, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, 172, 209.

Почетак 9. свешчице означен је словом ѿ, с бројном вредношћу, на белинама горњих маргина.

каталога је том приликом утврдио да је реч о једном од девет недостајућих листова Равулиног зборника, кодекса исписаног на папиру, а не на пергаменту, како се до тада мислило.⁵⁶³ На новопронађеном листу Јоанис Тарнанидис је уочио водени знак – крушку с два листа, чиме је време настанка рукописа померено у шесту и седму деценију 14. века (1360–1370)⁵⁶⁴ а рад переписивача Равуле у средину 14. столећа, оквирно.⁵⁶⁵

Палеографска метода у датирању париског четворојеванђеља показала се, очигледно, непоузданом. Указавши на грешке у датирању пергаментних кодекса на основу палеографске анализе рукописа, Анатолиј Аркадјевич Турилов је у више радова скренуо пажњу на ограниченост тог метода. На недовољност ортографско-језичке анализе пажњу је, још једном, скренула Миланка Убипарип наводећи као узроке грешкама у датирању архаично писмо споменика, одсуство записа писара о времену завршетка књиге и оскудност у елементима илуминација који би сугерисали неко одређено време настанка.⁵⁶⁶ Према мишљењу А. А. Турилова, реч је управо о кодексима у којима су провинцијалност и изванконтиненталност здружени с локалним цртама.⁵⁶⁷

Уз старији синајски препис (Sin. Slave 14/N), Равулин зборник један је од два досад позната литургијска зборника „са српскословенским преводом некаква Евергетидска синаксара“.⁵⁶⁸ Насловљен СЪ Б(О)Г(О)МЪ. ПОЧИНАЕМЪ. СИНЯКСАРЪ : въсемоу годниоу · по оу(т)авоу с(в)етне к(огороди)це вергет(ь)скине (л. 116r),⁵⁶⁹ састав Евергетидског синксара важан је за питање Савиног превода Евергетидског типика у целисти.⁵⁷⁰ Пажљиво проучивши састав, Виктор Савић је закључио да „препис одражава неку посебну локалну традицију Евергетидског типика, насталу прерадом, можда под утицајем других богослужбених књига.“⁵⁷¹ Поред начелног слагања са стањем у Јерусалимском типичу, он је, истом приликом, скренуо пажњу на то да се „у Равулину зборнику сусрећу трагови светогорског утицаја на различитим нивоима.“⁵⁷² У месецослову су поред светогорских, уочени и помени српских светаца – преподобног Саве и светог Симеона Српског, док је „28. октобра, у међупростору уметнут Равулином руком (једновремено с писањем околног текста) свети Арсеније [Српски], испод светог мученика Терентија (л. 131v)“.⁵⁷³ Разматрајући Равулин препис Евергетидског синксара у кругу месецослова с најранијим поменима светог Арсенија, Виктор Савић је изнео претпоставку да је предложак Равулине књиге вероватно уобличен у првој деценији 14. века.⁵⁷⁴

⁵⁶³ I. C. Tarnanidis, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, 172.

Пронађено је девет, премда је извесно да недостаје 13 листова у средини рукописа.

Имајући пред собом само микрофилмоване снимке синајског зборника, Луција Цернић је била уверена да је реч о пергаментном, а не папирном рукопису, в. Л. Цернић, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, 21.

У опис Јоаниса Тарнанидиса требало би положити више поверења, будући да је лист из Богослужбеног зборника непосредно изучавао, те је свакако имао директни увид у његов материјал. Није згорег поменути да је и на микрофилмованом снимку, начињеном током америчке мисије на Синају 1950. године, наведен папир на месту податка о материјалу рукописа.

⁵⁶⁴ I. C. Tarnanidis, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, 172.

Јоанис Тарнанидис тврди да је реч о воденом знаку који одговара бр. 4402 (1360/1370), в. V. Mošin, S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka*, knj. II, Zagreb 1957.

⁵⁶⁵ М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, 105.

⁵⁶⁶ М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, 105.

⁵⁶⁷ Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванова, *Судьбы Кирило-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*, Санкт-Петербург 2000, 120.

⁵⁶⁸ В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синксара’ у два синајска рукописа“, 217.

⁵⁶⁹ Богослужбени зборник, Sin. Slave 2/O, Sin. Slave 32/N, НБС мф. А 4672.

⁵⁷⁰ В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синксара’ у два синајска рукописа“, 209–235.

⁵⁷¹ В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синксара’ у два синајска рукописа“, 226–227.

⁵⁷² В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синксара’ у два синајска рукописа“, 227.

⁵⁷³ В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синксара’ у два синајска рукописа“, 227.

⁵⁷⁴ В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синксара’ у два синајска рукописа“, 227.

Уметнут помен српског архиепископа Арсенија да се размотрити са још једног аспекта. Околност да се књига сиринићког преписивача налази на Синају, у манастиру Свете Катарине, објашњена је сарадњом преписивача Равуле и серског митрополита Јакова. У Равулином богослужбеном зборнику Сергеј Ј. Темчин идентификовао је часловац, једну од пет књига што је серски митрополит Јаков 1359. године даровао храму Пресвете Богородице, у манастиру Свете Катарине на Синају.⁵⁷⁵ Познанство серског митрополита и сиринићког преписивача треба везати за ранији период, када је Јаков био на челу архангелских монаха. Најдаље до пролећа 1348. године, Јаков је био игуман задужбине цара Душана. До завршетка радова, привремено боравиште малом манастирском братству, на челу с игуманом Јаковом, била је црква Светог Петра у Кориши. Храм је обновио хиландарски старац Григорије, коме су повељом краља Душана од 19. маја 1343. потврђена права, уз напомену да након Григоријеове смрти црква припадне манастиру Хиландару.⁵⁷⁶ Одредба о додељивању цркве у Кориши посебно је значајна за разумевање посета хиландарских монаха Средској и Сиринићу и њихових сусрета с посленицима сиринићког скрипторијума. Један такав сусрет могао је бити посведочен у запису на листу 143г, забележеном Равулином руком: Р(е)чѣ мн, гр(ъ)къ ѿт(ъ) с(вѣ)тнѣ гори. кгда починак. троп(арь). снн. готови се кнѣлѣом[е]. мет[аннѣ]. ѿстав[нѣ]. въ цр(ъ)кви :-⁵⁷⁷ Запис потврђује да је неименовани Грк Светогорац био не само близу Равулином месту рада већ и да је, макар као редактор, учествовао у настајању преписа богослужбеног зборника. У прилог томе да наведени запис, вероватно, није настао „у случајном сусрету међу монасима“⁵⁷⁸, сведочи још једна околност. Како Сиринић као место настанка синајског зборника није доведен у питање,⁵⁷⁹ сасвим је могуће да је вољом серског митрополита светогорски монах послат Равули у Сиринић, с налогом да се начини српски препис часловца. Не треба искључити ни могућност да је сиринићки преписивач по налогу цара Уроша кренуо пут Сера. Поневши са собом неопходан материјал и предлог, Равула је на писање часловца прионуо у Митрополији, где је био у непосредној близини Јакова, а онда и светогорских монаха који су се ту могли наћи.

Столпни апракос. Из Равулине радионице изашао је и препис столпног апракоса – чтенија из јеванђеља и апостола, чији се један фрагмент чува у Библиотеци „Честер Бити“ у Даблину. Текст апостолских и јеванђељских читања отпочиње на задњој страни првог листа а окончава се на задњој страни 40. листа. Пергаментни листови исписани су уставним словима у два ступца.⁵⁸⁰ До половине левог ступца на предњој страни првог листа, која је претходно била остављена празна, другом руком су исписане две молитве из октоиха – Молитва живима и мртвима и Молитва Богородици.

Столпни апракос је, као други по реду, био повезан у једну књигу с октоихом (Кембриџ, Библиотека Хоутона, Универзитет Харвард, MS Slavic 2), који је с двојицом или тројицом сарадника 6861. (1352/1353) преписао јеромонах Данил, оставивши о томе запис (л. 157v–158r):⁵⁸¹

⁵⁷⁵ „Рукопись такого содержания вполне может быть отождествлена с часословом, посланным Иаковом Серрским в 1359 году на Синай“, в. С. Юрьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 141.

Дарови серског митрополита синајском храму познати су из два, садржински истоветна записа, забележена на последњим листовима цветног (Sin. Slave 24/O) и посног триода (Sin. Slave 23/O). О томе у глави *Ћириличка писменост у Сери у време српске управе (1345–1371)*.

⁵⁷⁶ *Законски споменици српских држава средњег века*, 412–413.

О хиландарском старцу Григорију, в. Ђ. Сп. Радојичић, „Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века“, 126.

⁵⁷⁷ Богослужбени зборник, Sin. Slave 2/O, Sin. Slave 32/N, НБС мф. А 4672.

⁵⁷⁸ В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синаксара’ у два синајска рукописа“, 227.

⁵⁷⁹ С. Юрьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 142–143.

⁵⁸⁰ В. Мошин, „Рукописи бивше Београдске Народне библиотеке у Даблину и у Загребу“, 353.

⁵⁸¹ Палеографском анализом смо, поред Данилове, уочили још сигурно две писарске руке у Сиринићком октоиху.

Х(РИСТО)СЬ ІЄС(ТЬ) ЗАУЕЛО И КОН(Ь)ЦЬ: СВРЪШИТЕЛ(Ю) Б(О)ГЪ СЛ(А)ВА ВЪ Б(Ъ)КИ АМ(И)НЬ: Написа се книга сиа оу храма с(вѣ)тнѣ великославннѣ м(оу)ч(енн)цоу петъкы · въ сиреникихъ · въ лѣто · ҃·Ѡ·Ѣ·а: въ дрѣжакоу прѣвнсокаго и силнаго ц(а)ра ср[ѣ]вѣскаго степана · и с(ы)на его оуроша · рѣкою недос(то)нно нареци се р(а)ба б(о)жна икр[о]мон(а)ха грѣшнаго данила · да м(о)лю ви ѿ(ь)ци и братни п(о)пови и днаци юмоу се прикляуитъ слоужити хр(н)с(т)оу б(о)гоу въ книгоу сню · исправляайте а не кльнѣте мѣд[ь] бо аще и на корѣ ис(тъ) бл(а)г(о) ис(тъ) · тако и словеса сиа гроуѣа соу нъ б(о)жна соу · не пишетъ бо анг(е)ли нъ грѣшнн ѹл(о)кѣ)ци рѣцѣте б(о)гъ да прости данила писавшаго кн(и)гоу сню а васъ б(о)гъ да прости · б(о)гоу н(а)шелоу сл(а)ва въ б(ѣ)ки амнн(ь) · :-⁵⁸²

Књига с Даниловим октоихом и Равулиним столпним апракосом је из Бањана, села у Старој Србији, донета у Народну библиотеку у Београд. Под сигнатуром 213, она се чувала све до 1915. године, када је на Железничкој станици у Нишу украдена с другим српским рукописним књигама. Кодекс је био без свршетка и бројао је 347 пергаментних листова.⁵⁸³ Полазећи од тога да је рукопис био непотпун још у време његовог похрањивања у старој збирци Народне библиотеке, Сергеј Ј. Темчин је установио да другом делу књиге – Столпном апракосу, недостаје од три до пет свешчица, што га је, даље, навело на закључак да су 1915. непозната лица оделила не само октоих од апракоса већ да су и Равулин препис поделила на два (обимом једнака) дела.⁵⁸⁴

Премда је реч о конволуту састављеном из две садржински различите целине, од којих је свака имала засебну нумерацију, „распоред чтенија (у апракосу) у сагласности је са распоредом служби по гласовима у октоиху и у оквиру њих по данима у седмици“. Уочено сагласје између првог и другог дела књиге подстакло је Миланку Убипарип на закључак да „чтенија из јеванђеља и апостола нису случајно била повезана са текстом октоиха у једну књигу, рукопис број 213“.⁵⁸⁵

Размотривши у целини рукопис бр. 213 из старе збирке Народне библиотеке у Србији, Григориј А. Воскресенски је закључио да је кодекс исписан чистом српском редакцијом, да су јусови замењени *по српски* са *у* и *е*, те да је правопис истоветан ортографији Шишатовачког

⁵⁸² Октоих, MS Slavic 2. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

Наше читање записа забележеног на листовима 157v–158r већма се подудара с читањем у: Г. А. Воскресенский, *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XIV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв.*, Москва 1879, 145; М. Убипарип, „О рукописном октоиху (1353. г.) из старе збирке Народне библиотеке у Београду“, 56–57; *иста*, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климент Охридског“, 108–110.

⁵⁸³ Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. 4. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд – Нови Сад, 1982, 64.

⁵⁸⁴ С. Јурѣвич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 155.

⁵⁸⁵ М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климент Охридског“, 106.

апостола.⁵⁸⁶ Блискост, ако не и истоветност писмовних слика Сиринићког октоиха⁵⁸⁷ и Столпног апракоса истакнута је као значајна веза између два дела некадашње књижне целине. Графијски изглед Даниловог и Равулиног састава с правом је подстакао питање да ли је реч о двојници преписивача – сарадника, који су књиге писали и своју вештину усавршавали у истом, Сиринићком скрипторијуму, или је пак реч о једној истој особи – Равули, који је по примању монашког пострига добио име Данил.⁵⁸⁸

Палеографском анализом Равулиног апракоса и дела Сиринићког октоиха који је исписао јеромонах Данило, установили смо изузетну блискост, па чак и подударност у морфологији одређених графема. И у једном и у другом рукопису приметна је иста особина – писање квачице улево на врху стабла. Она је нарочито приметна у писању танког јера и слова *с*. Диграм *оу* исписан је идентично и у октоиху и у апракосу. Истоветно је писано слово *и*, док се сличност уочава у морфологији омеге (ω). Десни крак графеме *х* прелази доњу линију а *р* има крупан стомачић и нешто краће стабло у оба преписа.⁵⁸⁹ У Равулином апракосу издвојено је више облика слова *з* за разлику од Сиринићког октоиха, где су уочене две варијанте ове графеме.⁵⁹⁰ И у погледу употребе интерпункције у реченици, уочава се блискост између ова два преписа. Тачком ближе средини реда Равула и Данил су означавали крај реченице, док су скраћенице обележене архаичним типом равне, танке и дуге титле, са заобљеним десним завршетком. Равулин апракос и Данилов октоих деле још једну истоветност. Наиме, у оба преписа уочен је знак две тачке, што стоји „изнад вокала на почетку речи, чак и када су она иницијална, исписана киноваром. Исти знак има и омега на почетку речи, као и прејотована слова у позицијама на почетку и на крају речи“.⁵⁹¹

У прилог блискости Сиринићког октоиха и Столпног апракоса говори и њихова скромна уметничка опрема. Будући да почетак оба преписа није сачуван, једини украси у рукопису јесу киноваром исписана једноставна иницијална слова у висини до два реда. Њима би се могао додати и невелики украс у облику плетенице којим је запис јеромонаха Данила одвојен од главног текста октоиха. Други Равулини преписи – париско четворојеванђеље и синајски зборник украшени су иницијалима и заставама на првим листовима. С малим варијацијама, заглавље првог листа оба рукописа декорисано је заставицама архитектонског типа, чија је унутрашњост испреплетана тракама.

Преписивачу париског и даблинског рукописа Ђорђе Сп. Радојичић приписао је још два рукописа – Пролог годишњи с празничним минејом и кондакаром (Москва, ГИМ, Збирка А. П. Хлудова 189) и Празнични минеј (НББ, Стара збирка, 913). Анатолиј А. Турилов је

⁵⁸⁶ Г. А. Воскресенский, *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XIV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв.*, 146.

Пажњу да је конволут бр. 213 из Старе збирке Народне библиотеке у Београду писан старим српским језиком изнова је истакла Миланка Убипарип. Упркос томе што већ у првом каталожном опису није било недоумице да је реч о српској књизи, Илија Велев је кодекс уврстио међу „македонске октоихе параклитичког типа“. Такво језичко и типолошко одређење књиге преузето је и поновљено у каталожном опису Харвардске универзитетске библиотеке. Неприхватљив опис рукописа бр. 213 довео је до непрепознатљивости српског кодекса међу другим ћириличким књигама у овој збирци, што прети да буде отуђен не само ван оквира српског рукописног наслеђа него и ван контекста украдених књига 1915. године. В.: М. Убипарип, „О рукописном октоиху (1353. г.) из старе збирке Народне библиотеке у Београду“, 56; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, Скопје 1996, 160; А. Pliguzov, W. R. Veder, *The Cyrillic MS Codices of Harvard University Library*, Amsterdam 1995, 34.

⁵⁸⁷ Назив Сиринићки октоих предложила је Миланка Убипарип, в.: М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, 109, нап. 19.

⁵⁸⁸ У усменом казивању Виктору Савићу, Анатолиј Аркадјевич Турилов изнео је мишљење да су јеромонах Данил и Равула, заправо, једна иста особа, додавши да је мања могућност да се ради о два брата или о оцу и сину, в. В. Савић, „Српски превод ‘Евергетидског синакара’ у два синајска рукописа“, 220, нап. 68.

⁵⁸⁹ М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, 108.

⁵⁹⁰ М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, 108.

⁵⁹¹ М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, 108.

мишљења да је Пролог из руске збирке, ипак, рад другог преписивача истог (или сличног) имена – Равуле (?), у првој трећини или пак у првој четвртини 14. века.⁵⁹² Равуле (?) је, према Анатолију А. Турилову, исписао текст Кондакара (л. 251–282), што је кратко насловљен – сь б(о)г(о)мь починаемь ко[н]д[а]каръ всемоу год(н)шоу ѿ септе(мь)в(р)на до авгоу(та). Нема помена српских светих у пергаментном, нецеловитом и полууставним словима писаном Прологу из збирке Алексеја И. Хлудова.⁵⁹³

Поред пергаментног Пролога, спорна је и атрибуција изгорелог Празничног минеја.⁵⁹⁴ Рукопис су сигурно писала двојица преписивача – Торно и Стефан, чија су имена била забележена на запису на листу 138v.⁵⁹⁵ Осврнувши се на претпоставку Светислава Вуловића да је у преписивању Минеја учествовао још један преписивач, Ђорђе Сп. Радојичић је изнео уверење да трећег преписивача треба препознати у „грешном рабу Равуљи“, чије је име било наведено на маргини 41. листа.⁵⁹⁶ Празнични минеј, међутим, садржи и белешку о кефалији Оливеру, у коме свакако не треба препознати деспота Оливера из времена српског цара Стефана Душана, већ брата челника Ђурђа Големовића.⁵⁹⁷ Једна претпоставка је да је кефалија Оливер, чија је смрт, 18. децембра 1463. године, забележена у Сеченичком летопису, у неком часу постао власник Празничног минеја.⁵⁹⁸ Помен кефалије Оливера и краља од чијег су имена била читљива само прва два слова (Ма-) претпостављају датирање рукописа у другу половину 14. столећа. Тиме Празнични минеј из старе збирке Народне библиотеке у Београду и Пролог из руске збирке постају рукописи блиски временом, а можда и местом настанка. Другим речима, у том случају оба кодекса су можда могла настати трудом истог преписивача – Равуле, који је био активан у другој половини 14. столећа. С обзиром на то да је рукопис Празничног минеја уништен током немачког бомбардовања Народне библиотеке 6. априла 1941. године, те да његови снимци нису сачувани, размишљања о историји настанка књиге остају у равни претпоставке, те тако и атрибуцију рукописног Минеја преписивачу из Сиринићке жупе треба с великим опрезом узимати у обзир.

Независно од тога да ли у Равули треба препознати потоњег јеромонаха Данила, место настанка четири српске књиге, од којих се данас ниједна не налази унутар граница Републике Србије, испоставља се веома важним. Извесно је да су париски, харвардски, даблински и синајски препис настали трудом преписивача из Сиринића, док (физички) простор писања, по

⁵⁹² Реч је о усменом саопштењу које је Анатолиј А. Турилов изрекао Сергеју Ј. Темчину, в. С. Юрьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 136, при дну.

⁵⁹³ А. Попов, *Описаніе рукописей и Каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*, Москва 1872, 378–380. У опису Александра Попова није наведено име преписивача.

⁵⁹⁴ Док је Светислав Вуловић рукопис типолошки одредио „минејом општаком“, Светозар Матић је тврдио да је реч о празничном минеју којим су обухваћене службе за одређене празнике у септембру, октобру, новембру и децембру и у првих седам дана јануара, в. С. Вуловић, „Белешке и белешчице језичне, литерарне, историчке, фолклористичне и друге“, *Годишњица Николе Чутића XIV* (1894), 255–256; С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 17, бр. 63 (стари бр. 913); Ђ. Сп. Радојичић, „Савременици Краљевића Марка и њихови записи. Рукописи из доба краља Марка (1371–1395)“, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 147.

⁵⁹⁵ С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, 17, бр. 63 (стари бр. 913).

Према Светиславу Вуловићу, Торнов запис се налазио на 133. листу, в. С. Вуловић, „Белешке и белешчице језичне, литерарне, историчке, фолклористичне и друге“, 256.

По свој прилици, реч је о различитом бројању рукописних листова Светислава Вуловић и Светозара Матића.

⁵⁹⁶ С. Вуловић, „Белешке и белешчице“, 255; Ђ. Сп. Радојичић, „Белешке грешнога Равула из времена краља Вукашина (1365–1371)“, 144; Ђ. Сп. Радојичић, „Савременици Краљевића Марка и њихови записи. Рукописи из доба краља Марка (1371–1395)“, 145–146.

У опису рукописа Светозара Матића нема, међутим, белешке с Равулиним именом, што примећује и Ђорђе Сп. Радојичић, в. Ђ. Сп. Радојичић, „Савременици Краљевића Марка и њихови записи. Рукописи из доба краља Марка (1371–1395)“, 147.

⁵⁹⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „О поменику Св. Богородице Љевишке. Рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду“, *Старинар XV* (1940), 53.

⁵⁹⁸ Ђ. Сп. Радојичић, „О поменику Св. Богородице Љевишке. Рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду“, 53, с нап. бр. 3.

свој прилици, не треба нужно везати за један храм него га треба посматрати у нешто ширим оквирима. При томе, није без значаја указати на разлику у Равулином и Даниловом навођењу места рада. Јеромонах Данил је у запису истакао да је октоих преписао у цркви Свете Петке у Сиринићу, док је Равулино четворојеванђеље највероватније настало у близини војно-економског пункта краљевске власти, такође, у Сиринићу. Преписивач Сиринићког октоиха потписао се као јеромонах, док изостанак монашког, односно свештеничког чина уз Равулино име допушта помисао да у њему треба видети световног преписивача – једног од локалних људи који су у преписивању књига проналазили извор прихода. Потпора таквој тврдњи било би и одсуство помена храма – манастира или цркве, у чијој су непосредној близини Равулини рукописи могли настати.

Убицирање цркве Свете Петке у Сиринићу изведено је према одредби у Душановој хрисовуљи Светим Архангелима.⁵⁹⁹ Међу метосима које је цар Душан приложио задужбини на Бистрици, наведено је и село Средска с планином, док је међник био храм Свете Петке – Село Срѣдска, и с планиномъ, а мегѣ моу ѿ Планини цр(ь)ква С(в)ѣта Петка [...].⁶⁰⁰ Биће да је реч о Светој Петки у Рачојки, данас до темеља срушеној цркви, на чијем су месту као чувари сећања на некадашње светилиште постављени крст и икона светитељке.⁶⁰¹

Простор делања преписивача Равуле могуће је унеколико ближе одредити посредством хартије на којој је преписан зборник богослужбених састава. Једна од варијанти крушке с два листа – воденог знака уоченог на хартији Богослужбеног зборника, на основу којег је Равулин рукопис датиран у сам крај шесте деценије 14. века (1360–1370), пронађена је на хартији повеље коју цар Урош издао Дубровчанима 24. априла 1357. године, у двору на Рибнику, под Призреном.⁶⁰² Садржина повеље је утолико значајна што се односи на обавезу Дубровчана о исплати Стонског дохотка Богородичином манастиру на Синају. Услед непоштовања обавезе, која је потврђена још за време владавине цара Душана, синајски монаси су се на Дубровчане могли потужити Душановом наследнику на царском престолу. Дугогодишњи близак сарадник цара Душана, Јаков Серски је изгледа посредовао између синаита и Душановог наследника, цара Уроша. Синајски монаси су се, вероватно, обратили серском митрополиту, а преко њега и цару Урошу, позивајући се на права која су им била осигурана правним актима Стефана Душана. Сходно томе, „одговор“ синаитима на тужење треба разумети као заједничку акцију цара Уроша, царице-мајке Јелене и серског митрополита Јакова. Након што је српски цар издао повељу Дубровчанима у владарском двору под Призреном, серски митрополит је послао синајским монасима дарове у виду књига.

Познат Јакову од раније, сиринићки преписивач је сасвим сигурно радио у близини цара Уроша. Томе у прилог говоре особине хартије на којој је Равула преписао часловац. Равулини други преписи, као и октоих јеромонаха Данила, сведочанство су првог реда да је на простору Сиринићке жупе пергамент, не нарочитог квалитета, био основни материјал за писање и током шесте деценије 14. века. Синајски дарови, међу којима се нашао и Равулин препис, имали су, међутим, посебну вредност. Књига сиринићког преписивача је, према томе, морала бити опремљена најбоље могуће, а о квалитетном папиру се могао постарати нико други до српски цар, у чијој је канцеларији на двору у Рибнику Равула можда често био упуслен.

⁵⁹⁹ С. Јурьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 141–142.

⁶⁰⁰ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 95.

У литератури је скренута пажња на још један сиринићки храм посвећен Светој Петки. Реч је о цркви која се налазила у селу Беревце, у самом средишту Сиринићке жупе. Она је била „најугледнија и једина коју су посећивали и Арнаути те у њој палили свеће“, в. М. Убипарип, „О рукописном октоиху (1353. г.) из старе збирке Народне библиотеке у Београду“, 57; П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама тисца)*, Београд 1928, 105.

⁶⁰¹ https://www.blagofund.org/Archives/SredackaZupa/sr/Pictures/Sredska/St_Petka/

⁶⁰² Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, бр. 85, 270–271.

Равулина близина владарским личностима потврђена је најпре у записима у париском четворојеванђељу. Намеће се, међутим, питање ког владара – Душана (1331–1346), Уроша (1346–1355) или пак Вукашина (1365–1371) треба препознати у неименованом краљу којег Равула помиње на маргинама париског рукописа.⁶⁰³ Резултати спроведене палеографске анализе унеколико могу осветлити пут ка идентификовању поменутог краља. Уколико је Равула исто лице са јеромонахом Данилом, из тога следи да је пергаментно четворојеванђеље његова најстарија сачувана књига. Поделивши посао с другим писарима, сиринићки преписивач је Октоих и Столпни апракос преписао 1352/1353. године – након што је примио монашки образ и добио име Данило. Равула, односно Данило имао је чин јеромонаха, што значи да му је било допуштено служити у цркви, можда баш у храму Свете Петке, која се помиње у запису. Најмлађа књига би, према томе, био часловац, који је за синајску монашку заједницу овај сиринићки преписивач преписао 1359. године. Уз потврду о Равулиној близини двору у Рибнику, на видело излази да неименованог краља највероватније треба видети у краљу Урошу (1346–1355), а Равулину писарску активност у сиринићком скрипторијуму временски ограничити између 1346. и 1360. године.

3.3. Ћириличка писменост у Серу у време српске управе 1345–1371.

Након што је 24. септембра 1345. краљ Стефан Душан освојио Сер,⁶⁰⁴ под јурисдикцијом Српске цркве нашла се и Серска митрополија.⁶⁰⁵ У таквим околностима, став затечених световних и духовних ромејских достојанственика у Серу морао се нужно разликовати. Међу угледним серским житељима било је присталица српског владара који су смену градске управе искористили за придобијање властитих повластица, што је утицало да промена у световној власти града буде прихваћена брзо, без већих опирања.⁶⁰⁶ Штавише, током управе цара Душана на место серског кефалије, највишег световног положаја у ромејским градовима, постављани су Ромеји.⁶⁰⁷ Преседан је начињен деценију након смрти српског цара, када је за серског кефалију изабран Србин – Радослав Повика/Торник.⁶⁰⁸

Однос између Српске цркве и ромејског клира у Серу био је, међутим, сложенији. Коментаришући навод једног од настављача архиепископа Данила, да је цар Душан по савету патријарха Јоаникија одагнао цариградске митрополите из ромејских градова у освојеним областима југоисточне Македоније,⁶⁰⁹ Георгије Острогорски је истакао да су се „световни

⁶⁰³ С. Юрьевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, 138, 140–142, с литературом.

⁶⁰⁴ О Душановом освајању Сера остављена је белешка у рукопису бр. 62 у збирци манастира Светог Јована Продрома на Меникејској гори, нав. према: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, Београд 1994, 62.

⁶⁰⁵ О територији и епархијама које су биле под јурисдикцијом Српске цркве након Душанових освајања ромејских градова, в. М. Благојевић, „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије“, *ЗПВИ XXXVIII* (1999/2000), 359–372, с литературом.

⁶⁰⁶ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 59.

⁶⁰⁷ Проучивши детаљно сачуване изворе, у првом реду одлуке које је доносио мешовити суд у Серу за време Душанове владавине, Божидар Ферјанчић је закључио да је „Стефан Душан у Серу, као и у другим византијским градовима, оставио византијске институције, а да су важна места поверена Грцима који су били предводници просрпске струје у Серу“, в. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 70.

⁶⁰⁸ Радослав је био кефалија Сера за време митрополита Саве, а његов потпис српским ћириличким словима посведочен је у судском акту од августа 1365. О серском кефалији Радославу, в. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 73 (с нап. 362 и 363), 76; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 93.

⁶⁰⁹ У белешку о постављењу патријарха Саве, настављач архиепископа Данила унео је читаву епизоду о узроцима одлучења српског цара, патријарха и српских архијереја од Цариградске цркве и потом о мирењу две цркве. Занимљиво је приметити да, иако је до одлучења дошло у време патријарха Јоаникија, о том догађају нема никаквог помена у белешци о постављењу првог српског патријарха. Необичност је утолико већа што се у фрагменту о постављењу Саве за патријарха наводи да је Душан „посланикъ“ поставио Јоаникија, док у белешци о патријарху Јоаникију такви детаљи изостају, в. Непознати настављач, „О постављеним њџорааго патријарха србаљемь

великаши лакше и брже прилагођавали новонасталој ситуацији, лакше и брже прелазили на страну победиоца и ступали у његову службу, а да су се црквени достојанственици јаче одупирали новој власти и упорније држали старих, вековном традицијом освећених веза са Цариградом.⁶¹⁰ Душаново одвајање цариградских епархија и њихово припајање Српској цркви нужно је за последицу имало „да су се многи грчки митрополити и епископи, напуштајући своја седишта, повукли на византијску територију“. То је Георгија Острогорског, даље, навело на закључак да би „погрешно било све промене у црквеној управи тумачити – у смислу Данилова настављача – насилним протеривањем грчких црквених достојанственика.“⁶¹¹

Промена у серској црквеној управи је, изгледа, била у тесној вези с променом у светогорском протату, која се десила током Душановог осмомесечног боравка на Светој Гори – од краја августа 1347. до краја априла наредне године.⁶¹² Још је Владимир Мошин приметио да је „Света Гора била најзгоднији терен за проучавање питања о црквеном преуређењу државе а напосе ромејских крајева у вези с прелазом под јурисдикцију српског патријарха.“⁶¹³ Потези Стефана Душана у правцу постављања Срба на највише црквене положаје на Светој Гори и у Серу нису се могли одвијати независно од спољних и унутрашњих ромејских политичких сукоба, а основано је сматрати да је важну улогу у Душановој спољној политици у том часу имало и разрешење црквеног спора који се водио између Григорија Паламе и Варлаама Калабријског.

Врло је вероватно да је Макарије и након Душановог освајања Сера начелно задржао титулу серског митрополита, премда више није боравио у граду у источној Македонији. Према хиландарском акту (бр. 134) од новембра 1345, суђењу у Солуну, којим је председавао Константин Арменопул, присуствовао је и (неименовани) митрополит Сера.⁶¹⁴ Тај документ навео је Георгија Острогорског на закључак да је серски митрополит након преласка града у српске руке „напустио своју столицу и склонио се у оближњи византијски Солун“⁶¹⁵. Измештање ромејског митрополита у Солун није морало нужно бити праћено и једновременим доласком Јакова на упражњену столицу, тим пре што се Макаријево коначно одступање са

кирѣ ѡавы“ у: Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, пр. Ђ. Даничић, Загреб–Београд, 1866, 381. Таква наративна ситуација могла би се донекле објаснити захтевима сижеа: епизода о одлучењу унета је у белешку о патријарху Сави будући да је на самом концу Савиног управљања Српском црквом дошло до измирења две цркве. С тим у вези, скрећемо пажњу на два хронолошка детаља, различито интерпретирана у Житију патријарха Јефрема и саставу о постављењу другог српског патријарха Саве. Док се у житију које је саставио пећки епископ Марко наводи да је посланство, предвођено Исајом, кренуло пут Цариграда непосредно након смрти патријарха Саве, непознати настављач архиепископа Данила II саопштава да је патријарх Сава преминуо за време преговора у Цариграду. Више о томе у глави *Преводилачко-преписивачка радионица инока Исаје*.

⁶¹⁰ Г. Острогорски, „О серском митрополиту Јакову“, *ЗФФ* 1 (1968), 224.

⁶¹¹ Г. Острогорски, „О серском митрополиту Јакову“, 224.

⁶¹² М. Ал. Пурковић, „Итинерар краља и цара Стефана Душана“, 241.

Услед опасности која је претила од епидемије куге, Стефан Душан се заједно са женом и сином склонио на Свету Гору. Већ 29. (или можда 24) априла 1348. српски владар је био у Призрену, где је издао повељу манастиру Светих Архангела у Јерусалиму. Око датума издавања повеље постоје различита мишљења. У издању Стојана Новаковића, којим се очито служио и Владимир Мошин, у датуму је прочитано грчко слово „тета“ – .ῥῆ. – које има бројну вредност 9, што у коначном исходу даје датум 29. април, в. *Законски споменици српских држава средњег века*, 708; В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, *Гласник СПЦ* 9 (1946), 197.

Спорну графему Георгије Острогорски прочитао је као ћирилично слово *д*, које има бројну вредност 4, тако да је према његовом рашчитавању повеља Светим Архангелима у Јерусалиму издата 24. априла, в. Г. Острогорски, „О серском митрополиту Јакову“, 222.

⁶¹³ В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, 197.

⁶¹⁴ Г. Острогорски, „О серском митрополиту Јакову“, 220–221, с нап. 7–10.

⁶¹⁵ Георгије Острогорски је оспорио да у Јаковљевом претходнику треба препознати Кипријана, епископа Феремџа, међутим, није покушао да ближе идентификује серског митрополита који је наведен у хиландарском акту, в. Г. Острогорски, „О серском митрополиту Јакову“, 221, с нап. 10.

митрополитског положаја, према свему судећи, одвило непосредно након Сабора у фебруару 1347.⁶¹⁶

Победа паламиста у црквеном спору на поменутом Цариградском сабору довела је до промена како у самом врху Ромејског царства тако и у Цариградској цркви. Новим византијским царем прогласио се Јован VI Кантакузин, а дотадашњи цариградски патријарх и присталица Варлаамове доктрине, Јован XIV Калекас, био је протеран.⁶¹⁷ На патријаршијски трон постављен је паламиста Исидор I, док је Григорије Палама рукоположен на место митрополита у Солуну.⁶¹⁸ Очекивано је да је смена Јована XIV Калекса утицала на смену његових присталица, међу којим је био и Макарије – вишегодишњи серски митрополит антипаламитске оријентације и упорни присталица Палеолога. Из тога следи да је судбина серског митрополита током две године након освајања града остала у рукама Цариградске цркве и новопроглашеног цара Јована VI Кантакузина. Тиме би се могла објаснити и Душанова уздржаност у доношењу црквених промена непосредно након освајања Сера, а долазак Јакова на положај серског митрополита померити две или три године након заузимања града – у 1347. или пролеће 1348. године.⁶¹⁹

Боравак српског цара на Светој Гори подудара се са жалбом Хиландараца на светогорског прота Нифона у јесен 1347. године. Расправа у вези с Нифоном резултирала је тиме да је у децембру исте године на место светогорског прота био постављен старац Арсеније, којег је недуго потом, такође вољом српског цара, наследио хиландарски монах Антоније.⁶²⁰ Долазак монаха српског порекла на највиши положај био је део јединственог владарског програма српског цара.

Премда извори не чувају датум Јаковљевог доласка у Сер, сачувани кутлумушки акт од октобра 1348. године, са српским потписом серског митрополита, упориште је уверењу да се први игуман Архангела могао упутити у Серску митрополију најкасније током пролећа исте године.⁶²¹ У хрисовуљи Стефана Душана, чији крај, с датумом издавања, није сачуван, уз име првог игумана, Јакова, наведено је – серски митрополит.⁶²² До одласка у Сер, Јаков је надгледао радове на задужбини Стефана Душана и био задужен за формирање манастирског властелинства. Повеља краља Душана, издата у Призрену 19. маја 1343. године, јемчила је да

⁶¹⁶ Марија Јанковић је подсетила на то да су „епископске и митрополитске катедре могле бити упражњене само три месеца, а само изузетно дуже – услед политичких прилика“, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 76, с нап. 75.

⁶¹⁷ В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, 195.

Учење Григорија Паламе и исихаста званично је прихваћено 1351. на Сабору у Цариграду, в. Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 26.

⁶¹⁸ V. Laurent, “La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294–1350)”, *Revue des études byzantines* 7 (1949), 154–155.

⁶¹⁹ Такво разумевање је на прагу размишљања Владимира Мошина да „изгледа да и сâм цар Душан није приступио србизирању цркве у Романији одмах после прогласа Царства и патријаршије, већ тек после годину или две после тога, ваљда тек кад се уверио у резистенцију високог грчког клира који није хтео да се одваја од Цариграда“, в. В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, 195.

У вези с питањем тренутка хиротонисања Јакова, Марија Јанковић је указала да је до тога „дошло тек после прогласа Српске патријаршије“, будући да је Јакова за митрополита Сера могао рукоположити искључиво патријарх, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 76.

⁶²⁰ В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, 194, с нап. 9 и 10.

У светогорском проту Арсенију вероватно треба препознати истоименог атонског великог старца, учитеља инока Исаије и духовника цара Стефана Душана, в. Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, у: *Шест писаца XIV века*, пр. Д. Богдановић, Београд 1986, 93.

Смрт је очито скратила Арсенијеву службу у Протату. Премда о његовом пореклу постоје различита мишљења, српско порекло његовог наследника, хиландарског монаха Антонија, који се као светогорски прот потписао већ априла 1348, не доводи се у питање, в. В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, 197.

⁶²¹ Издање кутлумушког акта: *Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée (Archives de L'Athos)*, ed. P. Lemerle, Paris 1988, No 21, 91–93.

⁶²² С обзиром на то да завршетак повеље, с податком о датуму и месту издавања акта, није сачуван, Душаново издавање повеље посматра се у ширем временском оквиру, између 1348. и 1353. године. Како је Стефан Душан 29. (односно 24. априла) 1348. издао повељу манастиру Светих Архангела у Јерусалиму, није немогуће да је истом приликом издао повељу и Архангелима крај Призрена.

црква Светог Петра у Кориши буде пребивалиште њеном обновитељу, старцу Григорију, а да после његове смрти припадне манастиру Хиландару.⁶²³ Истим актом прописано је да црква у Кориши буде метох Душанове задужбине за живота хиландарског старца и уједно седиште и почивалиште архангелском игуману и братији (... да кетъ сѣдиште и прѣпоконште игуменог краљевства мн и всен братни въ помень краљевства мн до вѣка),⁶²⁴ док се не изгради храм на Бистрици.⁶²⁵ Према 42. одредби повеље, Јаков је уз помоћ малобројних монаха засадио велики виноград у селу Сељанима.⁶²⁶ У истој одредби, српски цар је, очито на Јаковљеву молбу, утврдио тзв. „закон Сељанā“, према којем је уопсленима око узгајања винограда у селу био значајно олакшан положај.⁶²⁷ О манастиру на призренској Бистрици блиски сарадник Стефана Душана наставио је да се стара и након напуштања положаја игумана.⁶²⁸

Серска средина у којој се, вољом Стефана Душана, обрео Јаков уживала је статус важног друштвеног, уметничког и уопште културног центра у 14. веку. У томе су посебну улогу имале угледне серске породице, међу којима и породица Педијасим. Прва половина 14. века јесте време када су нарочитог трага у уметничком и културном животу Сера оставили Јован и Теодор Педијасим. Ђакон и скевофилак Охридске архиепископије, Јован је био посебно наклоњен критичком промишљању о филозофским делима и грчкој митологији, расправама о геометрији и музици, те састављању јампских стихова. Теодор је, пак, постао познат по списима о серском храму и чудима Светих Теодорā, заштитника града.⁶²⁹ Неку деценију касније, нарочито поштовање српског деспота Угљеше уживао је још један члан те породице – Никита Педијасим, који је у судским актима ословљаван као премудар и правдољубив.⁶³⁰

Промена у серској црквеној управи очекивано је подстакла на размишљање о томе да ли је и ако јесте, у којој мери је она утицала на служење у ромејским храмовима. Премда извори о богослужењу у серској катедралној цркви по Јаковљевом доласку нису сачувани, не чини се неоснованом претпоставком да је промена у управи у Серској митрополији могла бити праћена некаквом иницијативом за увођење српскословенског у серске храмове.⁶³¹ До Душанове опсаде, у Серу и околини се служило на грчком, који сасвим сигурно ни након промене власти није потиснут из цркве. Поставља се, међутим, питање да ли се у промењеним политичким и црквеним околностима поред грчког служило и на српскословенском језику. За богослужбени статус српскословенског у ромејској средини могла се изборити личност која је поседовала одговарајуће вештине и истрајност, и која је имала јасан програм.⁶³² Такав задатак могао је бити поверен митрополиту Јакову, који се у првим годинама управљања Митрополијом вероватно трудио и око организовања преписивачке активности у Серу. У вези

⁶²³ Законски споменици српских држава средњег века, 412.

⁶²⁴ Законски споменици српских држава средњег века, 412.

⁶²⁵ Ђ. Сп. Радојичић, „Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века“, у: *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 126.

⁶²⁶ Постоје два села истог имена – Сељани. Једно се налази надомак Пријепоља, док је друго смештено у околини Пиве. Биће да је овде реч о Сељанима у Милешевској епархији, где постоји и манастир истог назива.

⁶²⁷ Законски споменици српских држава средњег века, 687; Ст. Станоевић, „Сърскій митрополитъ Јаковъ“, *Аннали Института имени Н. П. Кондакова X* (1938), 96.

⁶²⁸ Ст. Станоевић, „Сърскій митрополитъ Јаковъ“, 95.

⁶²⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*. Београд 1942, 84–85; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 86–87; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку* 84–85.

⁶³⁰ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 86; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 84–85.

⁶³¹ Ђорђе Трифуновић је сматрао да су српски владари и Срби на положајима духовне и световне власти стварали повољне услове за развој књижевности на словенском језику и у Серској области, в. Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 16.

⁶³² М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, у: *Studia Litteraria Serdicensia. Българо-сръбски книжовни и културни врџки в контекста на византијската цивилизација*, књ. 5, ур. А. Милтенова. Р. Станкова, Софија 2023, 63.

с тим, постављају се нова питања која се тичу тога ко су били преписивачи који су први писали српске књиге у Серу, а онда и у каквим су били односима с Митрополијом.⁶³³

Најранија (сачувана) потврда писања на српском језику у Серу јесте Четворојеванђеље („Четвороблаговесник“) митрополита Јакова. Књига се данас налази у Лондону, у рукописној збирци Британске библиотеке, где се чува под сигнатуром Add MS 39626.⁶³⁴ Без предговора охридског архиепископа Теофилакта и с месецословом за црквену годину, Четворојеванђеље има архаичну структуру текста и припада тзв. „старијем типу“ четворојеванђеља. Књига је исписана на 302 пергаментна листа високог квалитета. На белинама доњих маргина пажљиво су бележене ознаке свешчица. Основни текст исписан је црним мастилом, док су интерпункцијски знаци изведени црвеном бојом и златним премазом. Уочена је употреба тачке, најчешће исписане на доњој линији реда, затим зареза, тачке и зареза, као и малог крста. Иницијали су изведени у две боје – плавим мастилом или, чешће, црвеним, с позлатом. У писању бројева на маргинама користило се плаво, док су кратка заглавља унутар основног текста, као и упутства за читање на бочним и доњим маргинама исписана црвеним мастилом.

У досадашњим истраживањима, језичке и палеографске особине Серског четворојеванђеља нису пажљивије проучене, те на овом месту дајемо увид у њих. Јеванђељски текст исписан је једнојеровим, рашким правописом. Дебело „јер“ уочено је на неколико места у рукопису: у префиксима – вѣзвѣстише (л. 101r), вѣз[ъ]давъ (л. 111r), вѣз[ъ]дѣхнуоуъ (л. 111v), вѣзести (л. 112r), сѣтворн (л. 148v, 162v), вѣспрїиоуѣтъ (л. 165r); у предлозима – вѣ (л. 146r, 153v, 154r, 162r, 162v, 170r, 179v, 214v), сѣ (л. 152v, 196v); у вокалној групи -рѣ-: разѣврѣзоста се (л. 110v), ѡт[ъ]врѣжет[ъ]се (л. 113r, 176v), вѣ црѣкви (л. 123r), вѣврѣгоше (л. 128v), прѣтрѣпѣвы (л. 129v), крѣстѣ (л. 149r), растрѣгнетѣ (л. 162v), мрѣтвѣце (л. 179r), ѡт[ъ] мрѣтвѣхѣ (л. 266v); вѣтрѣ (л. 130v), вѣноуѣтрѣ двора (л. 137v); у групи -лѣ-: исплѣнише (л. 160r, 161v), оставлѣше (л. 160r); у средини речи – вл(а)д(н)ѣства (л. 153v) и у финалној позицији – сѣ/кѣ нидѣ (л. 101r, 162r), трѣжникѡмѣ (л. 123r), влѣсѣ (л. 176v), влѣсѣ (л. 284v).⁶³⁵ Тек на неколико места наместо „е“ и „оу“/„ю“ написан је мали и велики јус – не оуѣтан сѣ (л. 174r), вѣзнесѣ сѣ (л. 180r), трепещѣщї прїидѣ (л. 174r), и прочлѣж сѣ нидѣ (л. 224v), очистѣтсѣ (л. 265r), плѣтоу свою (л. 270v), вѣзрадѣтсѣ (л. 277v), разѣдетсѣ (л. 278v), осквѣнетсѣ (л. 282v), прѣс(вѣ)тыж вл(а)д(н)ѣ(н)цѣж нашѣ/нашѣ (л. 296r, 298r).

На крају јеванђељског текста руком писара остављена је опсежна белешке и потпис у облику крста. Према запису на 293. листу, Четворојеванђеље је за митрополита Јакова преписао расодер Калист у храму Светих Теодорѣ – катедралној цркви Серске митрополије. Обимом и садржином расодеров запис надилази поетичке оквире старих средњовековних записа, постајући тако, према мишљењу Ђорђа Трифуновића, „читаво мало уметничко дело, које и у овом обиму може да сведочи о добром књижевном укусу серских књигољубаца.“⁶³⁶ Имајући у виду књижевноуметничку вредност белешке и друштвене околности у којима је књига писана, доносимо издање Калистовог записа:

⁶³³ М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 63.

⁶³⁴ Серско четворојеванђеље, како се књига још именује у литератури, пренето је у неком тренутку из Сера у манастир Светог Павла, одакле га је Роберт Карсон (Robert Curzon), потоњи барон Зоуч XIV, донео у Лондон 1837. Његов син је књигу 1867. предао Британском музеју, а данас се чува у Британској библиотеци у Лондону, в. Z. Gavrilović, “The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos”, in: *Through the Looking Glass. Byzantium Through British Eyes*, eds. R. Cormack, E. Jeffreys, London – New York, 2016, 135.

Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

⁶³⁵ Наведеним примерима нису исцрпена сва места где је уочено Калистово писање дебелог јера.

⁶³⁶ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 16.

Присно яко чл(овѣ)колюбне б(о)жне, хотеще въсѣмъ чл(овѣ)ком(ь) // сп(а)сти се. и въ
 разоум(ь) истинныи прїити. чл(овѣ)колюбнѣ все съ//твараеть. понїеже прьваго чл(овѣ)ка
 прѣстѣплїенїемъ // заповѣди ѿпадаша. ї не трьпѣше зрѣти своего създанїа
 поракощенна. нѣ възвестї и въсхотѣвъ. с(ь)на своего // и слова пославъ. его же пр(о)рочи
 проповѣдаше. плоть оубо // приємъ ѿ прѣ(све)тыи, и пр(ѣ)ч(и)стыи д(ѣ)вы марїе. и въ
 плттї // д(в)н(н)же с(е) , и роднв се. и обрѣзаниїе приємъ прьвозаконное, // и кр(ь)щенїе.
 и възраста по всемоу. и бывъ оубо развѣ // грѣха чл(овѣ)къ, по б(ла)гословоу. кр(ь)сть
 прѣтрьпѣвъ и смр(ь)тѣ, // своєю волюю. жльць, и оцць. оплюванїа и пороуганїа. и въ
 гробъ въсели се. и тамо соущїихъ съвъздвнїе. // въскр(ь)се яко всесильнъ и самовластьнъ.
 и яви се (све)тымъ // своимъ ап(о)с(то)ломъ, и показа имъ язвы гвоздннныи. и // навчї
 и посла кр(ь)щати же и оучити, и блюсти вса елика // заповѣдаи, до скончанїа вѣка.
 по гла(го)лани же его к нимъ, // въз(ь)несе на н(е)бо. и сѣде ѡ десноую б(о)га. они же
 ш[ь]д[ь]ше, про//повѣдаше и наоучише. и правѣи вѣрѣ истинни и дѣла//телїе показаше
 с(е). по ннхъ же врѣменех(ь), б(о)гонз[ь]браннаго. и //всеч(ь)стнаго, и прѣч(ь)ст(ь)наго
 тѣмъ съпрѣстолика. и оучителя з//чителемъ. и свѣтлѣнша свѣтланїка. органа
 б(о)годѣ//хновеннаго. красеща х(р)истовоу цр(ь)ковь, бл(а)голѣпотнѣ и все//свѣтлѣ. яко
 невѣстоу монисты оукраситоу, съ въс(ь)кли//цанми б(о)гооукрашенными. и по истинѣ,
 таково намъ // под[о]баше архїереи быти. и справляюща и насталяюща корабли,
 правиломъ крмы д(о)уховныи. стадо свое оу//пас(а)ющоу, жьзлом(ь) правды. и пищею
 вѣры. и съмотренїи // ѿ влькы хыщникы. и право правеща слово истинны б(о)жнїе. //
 великомоу пастыроу и оучителю. и всепрѣос(ве)щенномъ // митрополнтоу, прѣславнаго
 и б(о)госп(а)снаго град(а) сѣра. куръ // іаковоу. мнсогых(ь) оубо тог(о), доблыхъ, и
 великыхъ // исправленїи сътворшоу. приложи и сѣ бл(а)гоїе дѣло. // и съверши. повелѣ
 оубо написати. многыхъ. неи//зреч(е)нных(ь). и неи згла(гола)нных(ь) великнхъ
 знаменїи и чюдесъ// господ(а) и б(о)га и спас(а) н(а)ш(е)го і(со)у х(р)ист(а). сирѣч(ь),
 четворобл(а)говѣстникъ. съ // многою любовию и желанием(ь). и раждеженїемъ
 д(о)уховным(ь), // и троудомъ многомъ прнтежа юг(о). и оукраси юго. яко // н(е)бо съ
 звѣздами красно юс(ть). по написанїомъ. въ славоу // и въ ч(ь)с(ть) господ(а) б(о)га и
 спас(а) н(а)ш(е)го і(со)у х(р)ист(а). и пр(ѣ)ч(и)стыи его м(а)т(е)ре. и с(ве)та//го и слав(ь)наго
 архїереа и чюд(о)творца х(р)исто)ва нїколы. и с(ве)тых(ь) // великом(о)уч(е)никъ. и
 повѣдоносць х(р)исто)вѣхъ феоодоръ, въ // ннхъ же храм(о)у написа се сїи
 четворобл(а)говѣстникъ. // въ чьс(ть) и въ память, всепрѣос(ве)щенномоу. и
 вышереч(е)нїо//моу митрополнтоу. и мною хоудымъ, и кснонра//внымъ написа се. въ
 д(ь)ни бл(а)городнаго, и бл(а)гочьсти//ваго, и б(о)голюбиваго. прѣвысокаго же, и

самодръ//жавнааго ц(а)ра стефана, прѣваго, сръблєд(ь), и грѣкомѣ. // и прѣвъзлюбленѣи
 емоу. бл(а)городнѣи, и бл(а)гочѣсти//вѣи, и б(о)голюбивѣи єго ц(а)р(и)ци, кѣра єлени. и
 с(ь)нѣ // прѣвъзлюбленѣмѣ нѣдѣ. бл(а)говѣзрастнѣи ѿраслї // бл(а)гочѣстна, крали
 оуроши. и въ д(ь)ни всепрѣос(вє)ще//ннаго, и б(о)гочѣстиваго патрїарѣха. прѣваго,
 сръблєд(ь) // и грѣкомѣ, кѣрѣ ѿоаникна. і въ лѣт(о) .Ѣ.Ѡ. ͵Ѣ҃҃. инди(кть) .нї:·:

к
 а
 расодєрь
 н
 с
 т
 ѣ⁶³⁷

Рад на митрополитовој књизи Калист је, према византијској ери, окончано 6863, што одговара 1354. или 1355. години од Христовог рођења. Ближе време завршетка преписа могуће је одредити посредно, на основу помена патријарха Јоаникија у запису. Како је патријарх Јоаникије преминуо 3. септембра 1354. године,⁶³⁸ а у запису се не помиње да је благопочивши, књига је према томе морала бити завршена током септембра 1354. године – док вест о патријарховој смрти још увек није стигла у Сер.⁶³⁹

О преписивачу Калисту готово да нема никаквих знања. Атрибутив *расодер*, са значењем оног који је у дроњцима, Калист је сам себи доделио као знак дубоке понизности и монашке скромности.⁶⁴⁰ У оквирима средњовековног разумевања личности преписивача треба тумачити и атрибуте унижења – „худи и лењи“, које је такође навео уз своје име. Уколико се о Калистовом животу и пореклу не зна ништа, његову вештину писања најбоље посведочава писмовна слика Серског четворојеванђеља. Пажљивим потезима изведена слова и очигледан књижевни таленат који се открива у белешци на крају књиге, говоре у прилог томе да је реч о изузетном посленику писане речи. Препознатљивим облицима синонимског удвајања – „свечасног“ и „пречасног“, „опљувавања“ и „поругињања“, „неизречених“ и „неизговорљивих“ и др., Калист је у свом запису најавио „плетеније словес“, нови стил што ће тек у наредним деценијама заживети међу јужнословенским писцима.⁶⁴¹ Вишеструка даровитост расодера Калиста још једна је у низу потврда да су поруџбине високих црквених лица повераване изузетно писменим појединцима.

Трудом расодера Калиста исписана су четири јеванђеља (л. 2г–291v), запис (л. 293), месецослов за црквену годину с одабраним празницима (л. 294г–299v), календар читања

⁶³⁷ Четворојеванђеље Јакова Серског, Add MS 39626, л. 293г–293v; ССЗН књ. III, бр. 5544; књ. I, бр. 103. Транскрипцију Калистовог записа у целости је најпре донео Димитрије Стефановић, в. Д. Стефановић, „Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији“, 68–70.

⁶³⁸ Непознати настављач, „Ѡ постављєнни прѣваго патрїарѣха сръблєдѣ Иоаникна“ у: Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 379.

⁶³⁹ М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 63, с нап. 39; М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 65. Настојећи да с више прецизности одреди време настанка књиге, Ђорђе Трифуновић је напоменуо да је расодер Калист „првих дана септембра 1354. године“ привео крају писање Четвороблаговесника, в. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 16.

⁶⁴⁰ Z. Gavrilović, “The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos”, 136, с нап. 3.

⁶⁴¹ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 17.

јеванђеља за суботе и недеље великог поста (л. 299v–302r)⁶⁴² и таблица гласова за васкрсна јеванђеља, апостол и литургију (л. 302v). Основни текст писар је настојао исписати уставним словима, премда се на појединим местима примећује уплив полуустава.⁶⁴³ Јат је, примера ради, у јеванђељима писано на исти начин, с тим што висина стабла није увек иста – оно је каткад дуже од уобичајеног. На крају исписаног реда срећу се тзв. „грчке“ варијанте *т* и *а*. У позицији изнад слова натписани су брзописно *ѝ* и „грчко“ *а*. За разлику од основног текста, слова у запису изведена су слободнијим покретима Калистове руке. Добар пример јесте графема *з* која се, поред стандардног облика, проналази у још две варијанте у запису.

У разматрањима о палеографским особинама Калистове књиге неопходно је осврнути се на натписе изведене црвеном бојом уз минијатуру Јакова Серског (л. 292v), као и на напомену остављену црним мастилом на дну задње стране 155. листа. Садржина ове белешке у директној је вези с текстом испод којег је остављена и односи се на промену која је начињена у родослову Исуса Христа. У 11. зачелу Јеванђеља по Луки, име Јакова, Христовог претка, премештено је и исписано после Исусовог оца, Јосифа. Уз помен о промени у редоследу, писар је на доњој маргини оставио и опомену да се нико не усуди отргнути Јакова (одатле), јер је опасно тако што тражити – вѣдомо же боуди, о ѣаковѣ нже писа се въ начелѣ именемъ(ѣ) симъ, нже по ѣосифѣ, да не дрѣзнетъ(ѣ) никтоже ѿ(ѣ)рѣзати кг(о), пон(ѣ)же опасно изыска се :-⁶⁴⁴ Истакнута напомена је, за разлику од јеванђељског текста, исписана полууставним словима, карактеристичним за дипломатичке исправе тога периода. У вези с изгледом слова, важно је истаћи да се у маргиналној белешци, уз стандардни, уставни облик графеме *з*, појављују његове варијанте које су претходно уочене у Калистовом запису. Истоветност у облику слова огледа се и у писању слова *м*, односно јата с високим стаблом и дугом пречкицом (уп. две варијанте јата у речи *в(а)голѣпотнѣ*, у запису).

Натписи изведени уз минијатуру Јакова Серског представљају палеографску ризницу. У њима се уз уставни облик слова *т*, с дужим левим серифом, примећеним на неколиким местима и у Калистовом запису, јављају још две варијанте: једна од њих, уочена на крају реда, јесте тзв. „грчка“ варијанта *т* с високим стаблом и таласастом горњом линијом, док је друга тзв. „троножно“ *т*. Полууставне варијанте слова *а*, *з* и *м*, које се спорадично јављају у Калистовом запису, у маргиналној белешци и минијатурним натписима, представљају стандардне графемске облике. Уочене истоветности, пре свега на плану писања полууставних слова и односа уставних и полууставних облика истих графема, говоре у прилог томе да је расодер Калист исписао и минијатурне натписе и белешку на маргини. Пажљивост у покретима његове руке уочава се у главном, јеванђељском тексту који се трудио да испише уставним писмом. Прве назнаке слободнијих покрета уочене су у запису, и то у писању слова *з* и јата у медијалним позицијама речи. Сасвим лишени контроле били су његови покрети у писању маргиналне напомене, односно минијатурних натписа на златној подлози пергаментног листа.

Четвороблаговесник Јакова Серског улази у корпус књига изузетне уметничке опреме. Илуминација изведена у главном, јеванђељском тексту је вишег уметничког дојма у односу на ону у месецослову и календару јеванђељских и апостолских читања. Почетак четири јеванђеља

⁶⁴² У заглављу је наведено да су читања само за суботу и недељу, али има и за понедељак, уторак и четвртак.

⁶⁴³ У каталошком опису је наведено да је књига исписана „лепим конзервативним полууставом“, в. R. Clemenson, *The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*, London 1988, кат. бр. 77, 119.

Према мишљењу Димитрија Стефановића, књига митрополита Јакова исписана је уједначеним литургијским полууставом с калиграфским потезима, в. Д. Стефановић, „Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији“, 67.

⁶⁴⁴ Четворојеванђеље Јакова Серског, Add MS 39626, л. 155v.

красе неовизантијске заставице правоугаоног облика и великих димензија (л. 5r, 89r, 145r, 229r), док су заглавља јеванђељских глава (л. 2r, 87r, 142r, 228v) и месецослова (л. 294r) илуминирана заставицом скромније величине и изгледа. На почетку сваког читања налазе се богато украшени иницијали. Они су осликани на златној основи и састављени од вреже бојене плавом, црвеном и зеленом бојом око које ничу различити, углавном флорални мотиви.

Четири заставице на почетку сваког јеванђеља имају златну правоугаону основу, која је испреплетана богатом лозом из које ничу листови, цветови и пупољци. У доњим спољним угловима сва четири фронтисписа налазе се стабилке с пупољцима, док из горњих ничу палмете. Развијеније и веће палмете ничу из сва четири спољна угла минијатуре Јакова Серског (л. 292v). С изузетком заставице на почетку Јеванђеља по Матеју, декорисана заглавља чувају имена јеванђелиста. Унутар правилних кружних простора који су оивчени лозом и симетрично распоређени унутар правоугаоних ивица, исцртани су крупни, шаролики цветови (л. 5r, 229r). Флорални мотиви „осликани богатим бојама азурноплаве, загаситоплаве, зелене, црвене и златне, указују на традицију византијског стила, константинополских и атонских радионица, у периоду XI–XII века.“⁶⁴⁵ У заставицама на почетку Марковог (л. 89r) и Лукиног јеванђеља (л. 145r) флоралним мотивима придодати су и зооморфни. Најраскошнија и уметнички најсложенија јесте она на почетку јеванђеља по Луки (л. 145r). У њој је илуминирано чак осам птица, које су симетрично распоређене. Богата илуминација сврстала је овај рукопис у корпус књига раскошног стила.⁶⁴⁶

Сарадњу Јакова Серског и расодера Калиста треба посматрати и у светлу Јаковљевог књижевног талента и, напосе, његовог старања о књигама. Српски потписи серског митрополита у грчким судским актима имали су, очито, црквенополитичку функцију и нису бацали сенку на његово знање грчког језика.⁶⁴⁷ Он не само што је добро разумео грчки већ је на том језику и стихове састављао. На последњем листу Цветног триода (Sin. Slave 24/O)⁶⁴⁸ забележена су на грчком његова четири стиха, а сматра се да је он аутор и грчког Канона ноћног.⁶⁴⁹ Четири стиха посвећена Синају Јаков је саставио поштујући принцип симетрије и правила риме – ретке појаве у старом српском песништву.⁶⁵⁰

Запис расодера Калиста представља сложену семантичку целину која је била уобличена у времену обележеном важним црквенополитичким догађајем. Већ у уводним редовима белешке Калист је истакао величину Божјег човекољубља. Евоцирајући мисао о прародитељском греху, он је истакао да Божје човекољубље спасава не само првог човека него и његове синове. Кроз четири кључне епизоде – рођење, крштење, страдање и васкрсење, расодер је укратко испричао живот Исуса Христа. Водећи се принципом сажетог казивања и имајући на уму велику семантичку целину коју треба да уобличи, он је потом у средиште пажње поставио следбенике Христове. Апостоли, од којих је отпочео низ, преносе истину о Христовом животу даље архијерејима – који беху достојни тога, да би низ најзад завршио казивањем о свепресветлом митрополиту Јакову.⁶⁵¹ Након кратке, у неколико редова састављене, похвале митрополиту, Калист је прецизно истакао свете којима је књига посвећена. Навео је место и време писања, а на самом крају се потписао.

Посежући за двоструким датирањем, расодер је, поред прецизне године, навео и да је препис завршио у време владавине *племенитог, побожног и богољубивог превисоког и самодржавног Стефана, првог, цара Срба и Грка, и премиле му, племените и побожне и богољубиве његове царице Јелене, и сина им премилог, доброизраслог и стасалог, побожног*

⁶⁴⁵ Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, 111.

⁶⁴⁶ Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, 112, с нап. 135. У науци је, још увек, остало отворено питање у вези с илуминатором Серског четворојеванђеља, а у вези с тим није у потпуности искључена могућност да је Калист не само преписао него и украсио митрополитову књигу.

⁶⁴⁷ Из времена Јаковљеве управе Серском митрополијом сачувана су четири судска акта и једна повеља. На њима се Јаков потписао српским ћириличким словима, в. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 101–104.

⁶⁴⁸ Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

⁶⁴⁹ Ђ. Сп. Радојичић, „Јаков Серски, књгољубац и песник српски XIV века“, 129–130.

⁶⁵⁰ Д. Богдановић, „Јаков Серски“, у: *Шест писаца XIV века*, пр. Д. Богдановић, Београд 1986, 14.

⁶⁵¹ М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 66.

краља Уроша; и у дане пресветлог и побожног патријарха, првог, Срба и Грка, Јоаникија. Према двоструко изведена датација није била неуобичајена појава у записима средњовековних преписивача, навођење чланова царске породице и патријарха с јерејима изведено је с посебном намером и имало је, изгледа, одређену политичко-црквену функцију.

Пажњу побуђује титулатурна формула која је истоветно обликована и уз цара и уз патријарха. Таква појава у науци објашњена је усклађивањем световне и црквене титуле, те да је Калист, водећи се принципом симетрије, „под утицајем царске титуле, по истом обрасцу, исписао и патријархову титулу“.⁶⁵² Не доводећи у питање да је на делу био и поступак симетрије, није од малог значаја чињеница да је књигу поручило највише црквено лице, а онда и то да је писана међу грчким клерицима, с намером да буде читана у катедралном серском храму. У складу са средњовековном праксом поручивања књига и сарадње између наручиоца књиге и писара, име ктитора (наручиоца) писар је најчешће наводио у запису на крају књиге.⁶⁵³ У запису су се, по жељи и упутству наручиоца, могли саопштити и други детаљи које је он сматрао важним. Не треба, према томе, сумњати да је митрополит Јаков био не само наручилац књиге него и *аутор* записа, који је расодер само исписао након што је посао привео крају. Та околност изнова у средиште пажње смешта царску и патријарашку титулацију, посебно стога што је Калистов, односно Јаковљев запис једини познати извор у коме је кир Јоаникије сигниран као „први, патријарх Срба и Грка“.⁶⁵⁴

Упоредо с титулама у запису треба посматрати и титулацију која је изведена уз минијатурни портрет митрополита Јакова. На листу који одваја основни, јеванђељски текст од расодеровог записа осликан је на златној позадини портрет наручиоца рукописа – серског митрополита.⁶⁵⁵ Фигура митрополита, представљеног у поодмаклим годинама, доминира између свих других елемената на минијатури.⁶⁵⁶ С нимбом око главе⁶⁵⁷, Јаков је представљен у одежди која одговара чину епископа.⁶⁵⁸ Он је одевен у плави полиставрион и стихар, који је украшен златним потамојима, док му с рамена виси бели омофор украшен златним крстовима.⁶⁵⁹ Златни епитрахил отпочен је, баш као и корице четвороблаговесника, плавим и црвеним драгим камењем. Погледа управљеног увис, митрополит Јаков у молитвеном ставу пружа руке према Христу, приносећи му четвороблаговесник:

снн чет(ь)воробл(а)говѣстникъ пріношѣ ти въ даръ вл(а)д(и)ко мон х(рист)ѣ⁶⁶⁰

⁶⁵² М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, 28–29.

⁶⁵³ У обимној литератури новијег времена о иконографским представама дарованих предмета, а међу њима и књига, посебно је потцртана разлика између између ктитора и донора. Због ограничености предмета изучавања, на овом месту указујем само на литературу и могући правац даљих истраживања књиге Јакова Серског: *Donation et donateurs dans le monde byzantin*, eds. J.-M. Spieser, E. Yota, Actes du colloque international de l'Université de Fribourg, 13-15 mars 2008. Réalités byzantines 14, 2012.

⁶⁵⁴ О ословљавању патријарха Јоаникија у различитим, сачуваним изворима, в. М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 67–68. Милош Ивановић скренуо је пажњу да, када је титулатура патријарха у питању, треба имати у виду да не располажемо ниједном повељом патријарха Јоаникија, те да се инскрипције у документима цара Душана нису нужно морале поклапати с патријарховим интитулацијама и потписима. На овом месту још једном пријатељски захваљујем Милошу Ивановићу.

⁶⁵⁵ Насупрот томе, у бугарским књигама из истог времена, као што су Лондонско четворојеванђеље (Четворојеванђеље Ивана Александра) и Манасијева хроника, осликане фигуре ктитора кодекса нису биле реткост.

⁶⁵⁶ П. Сирку, „Стари српски рукописи са сликама“, *ЛМС* 197 (1899), 39; М. Harisiadis, “Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès”, in: *Actes du XIII congrès international d'études Byzantines*, t. III, Beograd 1964, 126.

⁶⁵⁷ Предмет којим је покривена митрополитова глава побудио је посебну пажњу истраживача, в. Ch. Walter, “The Portrait of Jakob of Serres in London. Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination”, *Zograf* 7 (1976), 65–72.

⁶⁵⁸ М. Harisiadis, “Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès”, 126–127.

⁶⁵⁹ I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Brill 1976, 89.

⁶⁶⁰ Четворојеванђеље Јакова Серског, Add MS 39626, л. 292v.

Унутар минијатурне композиције јеванђељска књига представљена је на начин који одговара величини дара који се приноси Господу. Великог формата и раскошног повеза, Серско четворојеванђеље је склопљено и постављено на троделни украшени амвон, наговештавајући да је реч о престолу јеванђељу катедралног храма Светих Теодора.

Представа митрополита употпуњена је натписима с леве и десне стране његове фигуре, односно у горњој зони композиције. Десно од серског митрополита исписан је горенаведени натпис о приношењу књиге Христу, док се ближе левој маргини, проналази титулација: смерени митрополит *града Сера и његове околине*, кир Јаков – смѣрени митрополит[ъ], сѣра град[а] и странаць кѣ(о). кѣр[ъ] ѣаков(ъ).⁶⁶¹ Целовито изведена, титулатурна формула састоји се, условно, из два дела. Први њен део односи се на митрополитско достојанство, док се други огледа у прецизном одређењу области која је била под јурисдикцијом Јакова Серског.

Прецизност остварена у титулацији Јакова Серског не допушта да се титулације цара и патријарха посматрају с мањом пажњом. Изведене на одговарајућим местима у књизи, три титуларне формуле треба посматрати спрам црквених, па и политичких догађаја који су претходили настанку митрополитове књиге. Препис четворојеванђеља наручен је две до три године након што је Цариградска црква бацила анатему на српског цара, патријарха и јереје Српске цркве.⁶⁶² Нерасположење према српским јерејима, које је побуђено најпре Душановим освајањем градова и стављањем ромејских духовних средишта под јурисдикцију Српске цркве, додатно је код грчког клира нарасло након бацања Калистове анатеме. Према нема извора који непосредно о томе говоре, не треба сумњати да је актом цариградског патријарха положај митрополита Јакова отежан у Серу.

О незавидном положају српских јереја понешто се наслућује и у наративним изворима. У оквиру постављења Саве на место патријарха Српске цркве, настављач архиепископа Данила казује о реакцији Стефана Душана након анатеме:

семоу же бывъшоу на раскатаніе приходитъ царь, и понска о злобѣ сен разрѣшеніе, и не възможе
обрѣсти сана ради и градова.⁶⁶³

Иако се у позадини одлучења налазио политички акт, анатема је међу јерејима Српске цркве, а онда и у кругу владара и властеле била дочекана с незадовољством.⁶⁶⁴ У фрагменту о постављењу другог српског патријарха, иницијатива за успостављање поновног мира између две цркве јавила се, вероватно, непосредно након чина цариградског патријарха. До измирења, међутим, није тада могло доћи због *сана и градова*. „Питање ‘сана и градова’ било је доиста срж сукоба како између византијске и српске цркве тако и између византијске и српске државе. Јер оно је имало и политички и црквени аспект.“⁶⁶⁵ Посветивши посебну пажњу термину *сан*, Милош Благојевић је понудио објашњење и навео „да су уз помоћ овог термина истицана и црквена и световна достојанства, па и она највиша, тачније носиоци одређених звања и

⁶⁶¹ Четворојеванђеље Јакова Серског, Add MS 39626, л. 292v.

⁶⁶² Одлучење цара, патријарха и јереја Српске цркве одвило се, према Георгију Острогорском, у време прве управе цариградског патријарха Калиста, највероватније у јесен 1350, в. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 129; М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 65.

⁶⁶³ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 381.

⁶⁶⁴ Подсећамо на давно изнето мишљење Георгија Острогорског у вези с питањем када је могло доћи до оштрог иступања Цариграда против српског цара и његове цркве. То је могло бити „у време кад је између Византијског и Српског царства постојало отворено ратно стање, а такво владало је на почетку Калистова патријарховања.“ Довевши чин изопштења у везу с војном акцијом Јована Кантакузина у Македонији, у јесен 1350, Георгије Острогорски је био изричит да је „закаснала анатема васељенског патријарха требало да подупре ову контраофанзиву и да помогне византијском василевсу у обарању српске власти у некадашњим византијским областима“, в. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 129.

⁶⁶⁵ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 130.

титула“.⁶⁶⁶ У тумачењу овог места он је отишао корак даље, истакавши да „пошто су термин ‘сан’ и градови стављени у исту раван, онда се с разлогом може помишљати на највиша црквена достојанства у освојеним византијским градовима“.⁶⁶⁷

На основу тога, на видело излази да су титулатурне формуле у Калистовом запису, као и титулација уз митрополитову минијатуру, изведене с посебном намером и идејом. Неће бити претерано рећи да су оне биле у служби одређеног (политичког) програма српског цара и серског митрополита. У том погледу значајно је подсетити на давно формулисано мишљење Николе Радојчића, који је истицање Грка поред Срба у титули патријарха сматрао разумљивим и једним од знакова изграђивања једне утврђене државноправне терминологије, оправдане чињеницама.⁶⁶⁸

Намењена серској катедралној цркви, књига је као дар истовремено принета Господу, Богородици и Светом Николи. Посвету Светом Николи, чији је култ био широко распрострањен у Серу и околини чини се да треба сагледати у односу на још једну појединост. У запису о освајању Сера, који је забележен у једном грчком рукопису, у збирци манастира Светог Јована Продрома на Меникејској гори (бр. 62), наилази се на податак „да су српски гардисти 24. септембра 1345. године четвртог индикта освојили серску тврђаву, а да је у недељу 25. септембра краљ Стефан Душан ушао у доњи град и присуствовао служби у митрополији“.⁶⁶⁹ С обзиром на то да се црква посвећена заштитницима града налази у средишту Сера и мало северније од главног пута, преостаје да је српски владар учествовао у литургији у цркви Светог Николе, чија позиција одговара наведеном опису у белешци.⁶⁷⁰

У истраживању је досад унеколико указано на непосредну семантичку везу између минијатурне представе митрополита Јакова и Калистовог записа. О односу између слике и текста очито се водило рачуна и током повезивања рукописа: читајући о врлини серског митрополита, у запису на предњој страни 293. листа, читаоцу у исто време пада поглед на представу Јакова Серског, осликаног на задњој страни претходног, 292. листа.

Тему митрополитовог приношења дара Христу прати, међутим, још једна тема. У горњој зони минијатуре, црвеним мастилом исписан је текст који одговара првом тропару у молитвама након седме катизме псалтира.⁶⁷¹ Наслућујући да се ближи смртни час, митрополит Јаков умољава Господа да му опрости грехове и тако спасе његову душу. Митрополитова молитва за опрост грехова у директној је вези с темом сагрешења која је развијена у првом делу Калистовог записа. На минијатурној представи, Господ благосиља Јакова, чиме је посредована порука о опроштају грехова. Божије благосиљање иконографски представљено на минијатури „у потпуном је сагласју с Калистовим писањем о Божјем човекољубљу које спаси не само првог отпадника него и све његове грешне синове“.⁶⁷²

Иконографска представа Божијег благосиљања серског митрополита могла би се, изузетно, разумети у још једном семантичком кључу. Наручилац Серског четворојевањџеља, митрополит Јаков је у расодеровом запису наведен на зачелју низа оних који су одређени да преносе истину о Христовом животу. На тај начин, обликована је слика Јакова као једног од јереја којем је поверено да усмерава паству у врлини. Представа Господа који благосиља Јакова се, према томе, да ишчитати и као потврда о достојности митрополита да држи Свету литургију у серској саборној цркви. Тиме је, у исто време, у храму Светих Теодорā озваничено служење на српскословенском. Како је уз митрополитову фигуру исписан натпис с јасном титулатурном формулом, представом Господа који благосиља Јакова српској црквеној управи у Серу је имплицитно потврђен легитимитет у највишем, литургичком оквиру.⁶⁷³

⁶⁶⁶ М. Благојевић, „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије“, 365.

⁶⁶⁷ М. Благојевић, „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије“, 365.

⁶⁶⁸ Н. Радојичић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 141.

⁶⁶⁹ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 62.

⁶⁷⁰ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, 64 и нап. 321, 322.

⁶⁷¹ М. Harisiadis, „Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès“, 129.

⁶⁷² М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 74.

⁶⁷³ М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 74.

Пређашње речено говори у прилог постојања извесног програма серског митрополита и српског владара. У првим редовима расодеровог записа, посредством казивања о Адаму и његовим синовима отпадницима од Бога назначена је тема о сагрешењу која се на вишој семантичкој равни доводи у везу са сагрешењем и одлучењем побожних чланова царске породице, патријарха и његових јереја од Васељенске цркве. Остварени паралелизам јесте у функцији тога да ће греси бити опроштени свима који се искрено покају, при чему се не изневерава црквено-државна замисао посредована у титулатурним формулама у Калистовом запису и у натпису уз митрополитову минијатуру.

О односу ромејског и словенског чиниоца у серској средини, те о покушају да се начини отклон од ромејског елемента сведочи и назив митрополитове књиге. У расодером запису, као и у митрополитовом обраћању Господу на минијатурној представи, књига се именује словенском лексемом *четвороблаговесник* наместо грчког облика *тетраевангелије*. Замена грчке речи *јеванђеље* одговарајућим словенским синонимом – *благовестованије*, остварена је доследно и у заглављима сва четири јеванђеља (л. 5r, 89r, 145r, 229r). Успостављање српског духовног, културног, па и политичког центра у Серу подразумевало је и прослављање култа српских светих. На крају Серског четворојеванђеља приложен је месецослов (л. 294r–299v), који је предвиђао прослављање Светог Саве и Светог Симеона – двојице српских светих који се налазе у корену светородне лозе Немањића.⁶⁷⁴

Успостављање српског духовног, културног и политичког центра у средини у којој су Ромеји чинили већинско становништво, неопходно је размотрити како спрам активности црквене управе у Митрополији тако и спрам активности чланова српских владарских породица које су током три деценије живеле на двору у Серу. Након смрти цара Душана, Серска област није се одмах издвојила из Царства и била је додељена на управу замонашеној Душановој удовици, Јелени-Јелисавети.⁶⁷⁵ Ромејским градом у југоисточној Македонији монахиња Јелисавета управљала је скоро пуних десет година. Она је, како је приметио Георгије Острогорски, „свакако умела да се прилагоди грчкој средини у Серу“⁶⁷⁶, а њено порекло од бугарске царске породице посебно добија на важности када се има у виду близина ромејског царства њеног брата, Ивана Александра.

Георгије Острогорски био је изричит да су „Урошева врховна права дуго поштована, те да се он лојално помињао као цар на првом месту“, али да у Серу „никакве стварне власти није имао, па се постепено престало и са формалним помињањем његовог имена“.⁶⁷⁷ О том лојалном помињању цара Уроша дакако да се старао митрополит Јаков, који је наставио бити пријатељ и близак сарадник царској породици и након смрти Стефана Душана. С тим у вези, значајно је указати на два, садржински готово истоветна записа, прибележена на крају два синајска триода. У последњим редовим записа забележеног на крају Пентикостара (Sin. Slave 24/O, Sin. Slave 32/N) проналази се податак да је Јаков даровао књиге синајском манастиру „у лето 6868 (1359), индиктиона 13, за владавине у нас благочастивог цара Стефана Уроша и матере његове монахиње Јелисавете“⁶⁷⁸ – въ лѣто .ѡ.ѡ.ѡ. ѿ индиктион(ъ) .гї. ц(а)р(ъ) ствоуѡущим(ъ) въ нас(ъ) бл(а)гочѡстивимъ ц(а)ремъ стѡфаномъ оурошомъ и матери ѡго монахї[н] елесавет(ъ).⁶⁷⁹

Помен цара Уроша, и то на првом месту, испред његове мајке, монахиње Јелисавете, ваља сагледати у још једном правцу. У првом делу записа, након Јаковљевих стихова о Синају

⁶⁷⁴ М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, 75.

⁶⁷⁵ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 5.

⁶⁷⁶ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 5.

⁶⁷⁷ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 5.

⁶⁷⁸ Јаков Серски, „Синајски стихови“, у: *Шест писаца XIV века*, пр. Д. Богдановић, Београд 1986, 69.

⁶⁷⁹ Цветни триод (Пентикостар), Sin. Slave 24/O. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу. Митрополитови стихови са записом о даривању књига синајском манастиру су у Цветном триоду исписани најпре на српском (л. 373r), а затим и на грчком (л. 373v). У грчком запису је прецизирано да је Јаков послао књиге на Синај 22. септембра 6868 (1359). Српски запис се готово у истоветном облику проналази и на крају Посног триода, Sin. Slave 23/O.

прецизно су наведене књиге које су дароване синајским монасима – Иже и по иџени писана быше зѣѣ. соугоубьнь трѣпѣсньць и часлослѣць. Ѹс(ь)лтирь и ч[ь]тєннє златѡустѡѡ. Уз два триода (соугоубьнь трѣпѣсньць) – посни (Sin. Slave 23/O) и цветни (Sin. Slave 24/O) – у пошиљци серског митрополита нашли су се и примерак псалтира, часловца и Слова Јована Златоустог. Даровани часловац идентификован је у Богослужбеном зборнику (Sin. Slave 2/O, Sin. Slave 32/N), препису који је атрибуиран сиринићком преписивачу који је радио у околини Душанове задужбине, манастира Светих Архангела.⁶⁸⁰ Премда белешка на последњем листу Пентикостара не открива митрополитове побуде за даривање синајске монашке заједнице, неке претпоставке се, ипак, могу извести. Дипломатички акт цара Уроша издат у априлу 1357. у Рибнику, под Призреном, чини се да унеколико баца светло на митрополитове поклоне Синају. Повељу је Дубровчанима издао цар Урош, подсећајући их на обавезу о исплати Стонског дохотка Богородичином манастиру на Синају.⁶⁸¹ Његовом акту је вероватно претходила (несачувана) жалба синајских монаха о неиспуњавању обавезе Дубровчана у вези с исплатом Стонског дохотка, коју је синајском манастиру потврдио још цар Душан. Није немогуће да су монаси Богородичиног манастира у истом писму изложили и потребу за новим преписима богослужбених књига. Сиринићки преписивач, чија је вештина писања књига Јакову могла бити добро позната пре одласка на службу у Сер, био је, вероватно по налогу цара Уроша, упуслен на препису Зборника богослужбених састава (Часловца). Тај препис се заједно с другим књигама нашао у митрополитовој пошиљци Синају 1359. године. У контексту сарадње цара Уроша, сиринићког преписивача и Јакова Серског, према томе, треба разумети и помен цар у запису на крају Пентикостара. Најзад, серске дарове синајским монасима требало би посматрати као заједничку духовну и културну активност српског цара, мајке-царице-монахиње и серског митрополита.

Књиге дароване синајским монасима посредно бацају светло на питање о постојању организованог ћириличног скрипторијума у Серу. У вези с тим, значајном се испоставља чињеница да ниједна од три књиге које су идентификоване међу дарованим кодексима није настала трудом серских писара. Записи писара у синајским триодима сведоче о светогорској провенијенцији тих преписа. Пре него што ће бити послате на Синај, на последњим листовима триода дописани су, другом руком, стихови митрополита Јакова и белешка о његовом даривању синајских монаха.⁶⁸² Око Богослужбеног зборника трудио се, пак, сиринићки преписивач који је препис начинио у близини царског двора надомак Призрена или пак у Серу, где је, по митрополитовом позиву, могао доћи и преписати Часловац. На основу наведеног, постојање организоване групе српских писара, односно преписивача који су писали на српском у Серској митрополији, с правом се може довести у питање. Препис сиринићког преписивача могао би бити једна у низу потврда о преношењу књига или пак путовању писара из једног духовног средишта у друго. Најзад, његов значај не препознаје се само у расветљавању духовних и културних веза између различитих центара писмености, већ и у преношењу традиције писања и илуминирања рукописа из Сиринића у Сер, а одатле у монашку заједницу на Синају.

Митрополит Јаков се последњи пут помиње у судском акту од новембра 1360, те се сматра да је недуго затим преминуо.⁶⁸³ Наследио га је Сава, који је на положају серског митрополита остао и под Јованом Угљешом, све до новембра 1366.⁶⁸⁴ Осим грчких аката, на

⁶⁸⁰ Атрибуција је труд Луције Цернић, док је идентификација заслуга Сергеја Јурјевича Темчина. Више о овом рукопису и сиринићким преписивачима, видети у глави *Сиринићки скрипторијум*.

⁶⁸¹ Палеографска анализа и текст повеље, у: Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, бр. 85, 270–271.

⁶⁸² Више о синајским триодима видети главу *Зографски скрипторијум*.

⁶⁸³ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 105.

⁶⁸⁴ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 105.

У науци је пре више деценија указано да митрополита Саву не би требало поистовећивати с потоњим, истоименим хиландарским игуманом, в. Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 15.

којима се, као и Јаков, српски потписивао, из времена његове управе нема непосредних извора о ћириличкој писмености у Серу и околини.

Савин наследник и уједно последњи Србин који је управљао Серском митрополијом био је Теодосије. О њему се понајвише дознаје из записа што га је инок Исаија оставио по завршетку превода списа Псеудо-Дионисија Ареопагита. Српског архијереја и уједно наручиоца превода Исаија је приказао „као ученог, наукољубивог и књигољубивог духовника“, творећи тако, према речима Ђорђа Трифуновића, „читав мали духовни портрет митрополита Теодосија“.⁶⁸⁵ Митрополит богоспасног града Сера „имађаше светлост честољубља, и љубави за учењем и премудрости заједно са милосрђем, да међу већином није био други“.⁶⁸⁶ Сарадња двојице исихаста – инока Исаије и митрополита Теодосија, била је очекивана, при чему не треба губити из вида да је неговању ближних веза између Светогораца и Серске митрополије погодовала и околност да се Света Гора налазила у границама Серске државе деспота Јована Угљеше.⁶⁸⁷

Током управе митрополита Теодосија, у владарском двору у Серу боравила је породица деспота Јована Угљеше – супруга, деспотица Јелена и син Угљеша Деспотовић.⁶⁸⁸ Тако су српски културни амбијент у Серској области током седме деценије 14. века обликовали митрополит Теодосије, инок Исаија, деспотица Јелена (у монаштву Јефимија) и вероватно удовица цара Душана, царица-монахиња Јелена-Јелисавета.⁶⁸⁹ Својом ктиторском активносту том кругу припадао је и сâм деспот Угљеша.

Књигољубивост царице-монахиње Јелене-Јелисавете позната је још из времена боравка царске породице на Светој Гори 1347–1348.⁶⁹⁰ Проводећи време у непосредној царичиној близини, деспотица Јелена била је у прилици да негује очигледан књижевни дар. У блиским духовним односима она је била и са исихастички оријентисаним серским митрополитом.⁶⁹¹ Велики и свети муж који се помиње у њеној тужбалици за рано преминулим сином највероватније се односи на митрополита Теодосија. Тужење неутешне мајке, која није могла походити детињи гроб у Хиландару, утиснуто је на сребрној полеђини двоструке иконице, коју је највероватније Теодосије даровао младенцу Угљешу приликом његовог крштења у саборној цркви у Серу.⁶⁹²

О светогорском старцу Исаји и величини његових подвига деспотица Јелена могла је слушати од митрополита, али и од српске царице, која се с Исаијом први пут срела на Светој Гори, где се с мужем и сином склонила од куге. Инок Исаија је начинио данас изгубљени препис псалтира за деспотицу Јелену. С обзиром на то да је деспотичин псалтир довршио у готово исто време кад и превод Ареопагитових списа, основана је претпоставка да је серски митрополит сâм или заједно с деспотом Угљешом умолио старца Исаију за превод теолошког

⁶⁸⁵ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 46, 54.

⁶⁸⁶ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 85.

⁶⁸⁷ И. Шпадијер, *Светогорска баштина: манастир Хиландар и стара српска књижевност*, 121.

Поглавље *Монахиња Јефимија* у целости је донето у најновијем зборнику радова о монахињи Јефимији, в. И. Шпадијер, „Монахиња Јефимија“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, пр. С. Томин, Н. Половина, Нови Сад 2022, 9–14.

⁶⁸⁸ Деспотско достојанство је Јовану Угљешу додељено у јесен 1363, односно најкасније пре јесени наредне, 1364. године, в. Г. Суботић, С. Кисас, „Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори“, *ЗРВИ* XVI (1975), 170; В. Кораћ, „Света Гора под српском влашћу“, *ЗРВИ* XXI (1992), 133.

⁶⁸⁹ Ђорђе Трифуновић је мишљења да је по доласку деспота Јована Угљеше у Сер царица Јелена „напустила Сер и отишла сину“, в. Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 14.

⁶⁹⁰ О сарадњи царице Јелене и учених светогорских монаха видети у глави *Светогорски скрипторијуми*.

⁶⁹¹ О књижевним радовима деспотице Јелене/монахиње Јефимије, в. *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, пр. С. Томин, Н. Половина, Нови Сад 2022.

⁶⁹² Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевно дело монахиње Јефимије“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, 20; С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, 111. Чланак Љиљане Јухас-Георгиевске први пут је објављен у часопису *Јефимија* 11 (2001), 43–75.

Двострану иконицу, с материнским тужењем, одное је у манастир Хиландар деспот Јован Угљеша приликом његове последње посете Светој Гори, уочи битке код Черномена 1371.

списа и књигу псалама.⁶⁹³ О псалтиру деспотице Јелене и Исајином труду око књиге данас се зна само на основу (концепта) записа, исписаном на последњем листу Сарајевске крмчије (Сарајево, Стара црква 222).⁶⁹⁴ С обзиром на то да је реч о песнивцу, врло је вероватно да је књига била намењен интимном читању деспотице Јелене, која је, оставши без оца и сина, а недуго затим и без супруга, у псалмима налазила свакодневну утеху.⁶⁹⁵

Околности у Серу значајно су се промениле након битке 26. септембра 1371. код Черномена. У војном сукобу с османском силом погинуо је српски деспот, а једна од последица пораза српске стране била је повратак световне власти Сера у руке Ромеја. Иако се промена на плану световне управе десила недуго по завршетку сукоба, акт од августа 1375. године, са српским потписом митрополита Теодосија, сведочанство је да је црквена управа града, макар и номинално, остала у српским рукама још четири године.⁶⁹⁶

Књига митрополита Јакова посведочила је, макар и посредно, државно-црквени програм српског владара и серског митрополита. Основни циљ њихове заједничке замисли састојао се у успостављању српског духовног, културног и политичког центра. Развијање култова српских светих у Серској митрополији био је један од главних праваца реализације црквено-државне замисли, баш као што је један од модела могла бити и замисао да се у серским храмовима служи на српскословенском. Намеће се, међутим, питање колико је замисао о успостављању и развијању српског скрипторијума у Серској митрополији остварена. Само једна књига – Серско четворојевањелје митрополита Јакова, уистину не пружа довољно упориште тези о постојању развијеног ћириличног скрипторијума у Серу. Писар књиге митрополита Јакова, расодер Калист местом рада и живота могао је бити везан за неко духовно средиште на Светој Гори или пак у околини Сера, а да је у Митрополију дошао по Јаковљевом позиву. Другим речима, ускраћеност за друге ћириличке рукописе серске провенијенције и нерасполагање знањима о серским преписивачима опомиње на то да је о организованом серском скрипторијуму могуће говорити изузетно, у равни претпоставке.

У том погледу, значајно је изнова скренути пажњу на књиге које је митрополит Јаков поклатио монашкој заједници на Синају. Околност да ниједна од њих није преписана у Серу изнова опомиње да у околини митрополита Јакова, пред сам крај његове управе, није било српских писара којима би се могао поверити посао писања. Нашавши се у таквој ситуацији, митрополит је рукописе морао наручити на страни – код преписивача с којима је некада сарађивао, као и у центрима писања који су уживали нарочит углед.

То и даље, међутим, не води закључку да се српске књиге, макар и спорадично, нису писале у Серској митрополији, и то можда не у близини храма Светих Теодорâ, већ можда у манастиру на Меникејској гори. О неоспорном значају који је та монашка заједница имала за српски владарски круг сведоче бројне повеле које су дароване манастиру Светог Јована Продорома. Даље, на зидовима манастирске цркве осликане су представе цара Душана с породицом, док се унутар храма налазе гробнице сестре деспота Угљеше и њених кћери.⁶⁹⁷ Најзад, не треба превидети још један детаљ. У титулатури, изведеној уз минијатурну представу Јакова Серског потцртано је да се под јурисдикцијом серског митрополита налазио не само град Сер, него и његова околина, што би значило да под црквеном управом митрополита Јакова био и манастир Светог Јована Продрома, на оближњој Меникејској гори.

Приликом размишљања о везама и утицајима између духовних и културних центара не треба губити из вида ни близину „богоспасног града“ Рилском манастиру, у којем је баш у

⁶⁹³ О преводилачко-преписивачкој радионици светогорског старца Исаје видети у истоименој глави.

⁶⁹⁴ *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека* (фототипија).

⁶⁹⁵ С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, 116.

⁶⁹⁶ Ова околност додатно је упориште тези изнетој на почетку ове главе а која се тиче тога да се промена у црквеној власти Сера није морала одвијати једновремено с променом световне власти града.

⁶⁹⁷ Г. Суботић, С. Кисас, „Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори“, 161–181.

време српске управе у Серу потврђена српска писменост. Манастир на планини Рили је у четвртој деценији 14. века обновио војвода Хреља (Охмућевић), подигавши на темељима старог манастира пирг, на коме се и данас чита његово име у ктиторском натпису.⁶⁹⁸ Удаљен од Сера тридесетак километара више него од Уранополиса, манастир Рила је тек једном књигом посведочен као место писања у 14. веку. Реч је о старијем типу четворојевањџеља које је рашким правописом 6869. (1360/1361) године исписао многогрешни и смерени монах Симеон у „божијем дому Светог Јована Рилског“ – въ домоу в(о)жни и (в)таго ю(ана) рилскаго.⁶⁹⁹ Симеона књига сведочи „да се у манастиру Рили, поред рукописа писаних бугарском правописном редакцијом, пишу и споменици са српском ортографијом која је у потпуној сагласности са правописом споменика насталих у осталим српским скрипторијумима“.⁷⁰⁰ Анализом водених знакова и хартије Рилског четворојевањџеља осветљен је, чини се, пут којим се треба кретати у размишљањима о могућем рилском скрипторијуму и његовим потенцијалним везама са Сером и монашким заједницама у његовој околини. Препис четворојевањџеља Симеон је начинио на папиру са широким вержерима, који је био широко у примени од 1340. до 1380. године.⁷⁰¹ На њему су уочени и неки ретки водени знаци, попут „бадема“ или пак „два слова G“, који се срећу на хартији Јовових књига (АНБ, Cod. Slav. 45; Дечани 62), затим на листовима Зборника са словима Григорија Паламе (Дечани 88), као и на хартији хиландарских Васпоминанија Петра Дамаскина (Хиландар 473).⁷⁰² Местом настанка, наведени рукописи су довођени у везу с манастиром Хиландаром.⁷⁰³

Анализа идентичних или сличних филиграна уочених на Рилском четворојевањџељу и читавој групи рукописа хиландарске провенијенције подстакла је на питање о вези између два важна духовна средишта. Скромна, готово никаква знања о писару Симеону не дају увид не само у организовану преписивачку активност него ни у састав тадашњег рилског братства.⁷⁰⁴ С једне стране, постојање само једног рукописа који сведочи о преписивачкој активности у Рили с правом доводи у питање постојање развијеног скрипторијума у манастиру. С друге, пак, стране, папир с воденим знацима сличним или идентичним онима на папиру књига које се местом настанка везују за манастир Хиландар, подстиче на размишљање о правцима којим је таква хартија могла dospети у Рилски манастир. Трасу кретања италијанског папира према балканским земљама мапирала је у својим завршним разматрањима Мирослава Гроздановић-Пајић:

[...] хартија се снабдевала у Анкони, где се оданде морским путем преносила до далматинских градова – од Задра до Котора, одакле су се снабдевали српски преписивачки центри; а такође и до Улциња и Драча, одакле је трговачким караванима познатим средњовековним путевима отпремана преко Солуна за Хиландар, а преко Софије вероватно за Рилу.⁷⁰⁵

⁶⁹⁸ Ј. Ђорђевић, „Српски војвода Хреља – оснивалац манастира Св. Јована Рилског“, *Братство XXXI* (1940), 103–111; М. Динић, „Реља Охмућевић. Историја и предање“, *ЗРВИ IX* (1966), 95–118.

⁶⁹⁹ Рилско четворојевањџеље, НБКМ 31, л. 1v.

⁷⁰⁰ М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањџељу из 1361. године и њихове паралеле“, 158. Мирослава Гроздановић-Пајић је указала и на могућност да је писар Рилског четворојевањџеља, попут неких његових сувременика, једнако добро писао и српском и бугарском редакцијом.

⁷⁰¹ М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањџељу из 1361. године и њихове паралеле“, 159.

⁷⁰² М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањџељу из 1361. године и њихове паралеле“, 159–162; В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, 312.

⁷⁰³ М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањџељу из 1361. године и њихове паралеле“, 160, 162.

⁷⁰⁴ У вези с тим, Елисавета Мусакова је скренула пажњу да након смрти Хреље Охмућевића нема готово никаквих вести о животу манастира, а с тим у вези, у мрежи испреплетаности црквене и државне управе, остало је нејасно коме је након Хрељине смрти манастир припао – српској или бугарској страни, в. Е. Мусакова, „Рилското четиријеванђеље“, 96–97, с нап. 36–42; *Историја српског народа*, Београд 1981, књ. I, 517–518.

⁷⁰⁵ М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојевањџељу из 1361. године и њихове паралеле“, 163.

Српски правопис којим је исписана јеванђељска књига указује, међутим, да је писар – монах Симеон, вештину писања усавршавао у близини угледних српских писара, на Светој Гори или пак у Серу. У том случају, и сасвим условно, манастир Хиландар би могао бити средиште одакле је пут Риле кренуо овај писар, поневши са собом, између осталог, и материјал за писање. Друга претпоставка јесте у правцу размишљања да папир у Рилски манастир није стигао преко Софије, већ да је Симеон могао био сабрат неког манастира у Серу, или пак у његовој близини, где је италијанска хартија могла брзо стићи из Солуна. Премда се закључци могу изводити тек након што се упоредо и с различитих аспеката проуче горенаведене књиге, остаје непобитна чињеница да је геополитички положај „богоспасног града“ творио услове за развијање грчко-словенске писмености у Серској митрополији, налик на ону што је била негована на Светој Гори током 14. века.

3.4. Пећко-дечански скрипторијум

У седишту Српске архиепископије, као и у испосницама у његовој непосредној близини, преписивачка активност се наставила одвијати и у годинама након ступања Стефана Душана на престо. Почетак Душанове владавине обележило је успостављање новог духовног и културног центра у близини седишта српског архиепископа. На свега двадесетак километара од Пећког манастира, подигнута је задужбина Стефана III Дечанског, с катедралном црквом посвећеном Христу Пантократору.⁷⁰⁶ Близина та два духовна центра утрла је пут претпоставци да је током 14. и 15. столећа Архиепископија морала имати велики утицај на новоподигнути Дечански манастир.

У прилог тези о снажним везама које су морале постојати између та два манастира, говоре најмање две околности. Прво, радове на изградњи Дечанског манастира надгледао је архиепископ Данило, који је вероватно учествовао и у формирању манастирске ризнице. Премда је ктиторство архиепископа Данила у казивању његовог ученика оцењено као претеривање, „разумљиво у склопу намерно искривљеног тона који влада житијем“, претпостављено је „да је Данило, осим личног залагања око подизања цркве, вероватно учинио и прилог манастиру“.⁷⁰⁷

Друго, на пећком трону у два маха седео је угледни исихаста Јефрем, подвижник из дечанске испоснице Белаје. Сачувани писани споменици у збиркама Пећког и Дечанског манастира, најзад, расветљавају пут разумевању веза између ова два важна духовна и културна средишта. Те везе се дају сагледати на плану динамичне размене књига, а вероватно и преношења пергамента и хартије из једног манастира у други. Још је извесније да су исти писари могли примати поруцбине из обе монашке заједнице. Другим речима, књижевно-преписивачка делатност која је била негована у Пећком манастиру и околини морала се проширити и на дечанску киновију која је била основана у четвртој деценији 14. столећа.⁷⁰⁸

Врло развијене везе између Пећког манастира и киновије на Дечанској Бистрици поставиле су основу за обликовање јединствене физиономије скрипторијума. Разумљиво је да у таквим околностима, границу између делатности евентуалног дечанског, односно пећког скрипторијума у 14. веку није једноставно повући. Штавише, између писмености која је посредована дечанским књигама и оне посведочене у пећким кодексима 14. столећа није било значајне разлике на плану језика и писма.⁷⁰⁹ Имајући то у виду, могло би се унеколико

⁷⁰⁶ Према натпису градитеља фра-Вите Которанина, који се налази над јужним улазом у припрату, црква је саграђена 6843 (1334/1335) године, а радови су трајали осам година, в. Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2018, 16–17, 22–23.

⁷⁰⁷ Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 19.

⁷⁰⁸ Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 17.

⁷⁰⁹ У прилог томе сведочи немогућност научника да сигурно одреде место настанка дечанских књига, што је резултирало тиме да се у каталожним описима једног рукописа наведу оба центра – и Пећки и Дечански манастир.

говорити о постојању дечанско-пећког скрипторијума. Под тим појмом била би подразумевана јединствена књижна производња која је обликована трудом писмених појединаца, који су, служећи се одређеном скупином предложака, преписивали у непосредној близини Пећког и Дечанског манастира.

У интерпретацији Данилове улоге отишло се, међутим, корак даље, те се тако изнела претпоставка о великој преписивачкој делатности развијеној у Дечанима управо у време Даниловог бављења изградњом и осликавањем манастира.⁷¹⁰ Нарочито се, у вези с тим, истиче улога првог дечанског игумана Арсенија, који је два пута осликан у цркви и „који је као први игуман морао да има велике заслуге у оснивању и стварању манастира, у његовој изградњи и украшавању“.⁷¹¹ Те околности су биле упориште, чини нам се, сувише слободној претпоставци да је Арсеније био „истовремено и први управитељ дечанске библиотеке и скрипторијума који је одређивао преписивање књига по упутствима Данила II“.⁷¹²

Сасвим је сигурно да су прве књиге у тек основан Дечански манастир доспеле у виду ктиторских дарова и о њима се непосредно казује у оснивачкој хрисовуљи: „и приложих колико ми је било могуће овоме храму [...] и књига и часне крстове“ – И кљнко мн быс(тъ) възможно приложити храмоу селоу [...] и књижни и ч(ъ)стнык кр(ъ)сты.⁷¹³ Према одредбама типика, брига о књигама, неопходним за неометани живот у манастиру, пада у дужност игумана, односно епископа. Важну улогу игумана Арсенија у формирању књижног фонда у Дечанима стога не треба доводити у питање. Први дечански игуман је два кодекса наручио за храм Христа Пантократора. Један је типик, у науци познат као Дечански типик, и чува се у Санкт-Петербургу (РНБ, Ф.п.І.93). Други је препис слова Јефрема Сирина (паренесис), чији се већи део налази у колекцији Архива Српске академије наука и уметности (бр. 60), док се четири листа чувају у Руској националној библиотеци (РНБ, Гилф. 77).⁷¹⁴ Обе књиге разматране су, међутим, не само као кодекси који су чинили основни фонд манастирске библиотеке него и као најранији познати производи дечанског скрипторијума.⁷¹⁵

Дечански типик. Без почетка и краја, рукопис (РНБ Ф.п.І.93) броји 98 пергаментних листова, исписаних рашким правописом.⁷¹⁶ На задњој страни 96. листа уочава се писарев запис, који је уском, црвеном заставицом одвојен од основног текста. Типик је, како сведочи белешка, преписао Добрета у време краља Стефана Душана, у месту званом Дечани – въ мѣстѣ рекомѣ дѣчани.⁷¹⁷ Посредно изведена датација, на основу записа, упућује на то да је препис морао настати између 1331. и 1345. године, када је српском земљом, с титулом краља, управљао Стефан Душан. Имајући у виду да је реч о тексту којим се регулише богослужење у манастиру, Лазар Мирковић је време настанка Добретиног преписа настојао прецизније

⁷¹⁰ Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првим деценијама XV века“, у: *Српска књижевност у доба Деспотовине, научни скуп, Деспотовац, 22–23. 8. 1997. Дани српског духовног преображења 5* (1998), 250.

⁷¹¹ Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 19.

⁷¹² Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првим деценијама XV века“, 250–251.

⁷¹³ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 304–305; М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004, 68, 89.

⁷¹⁴ Атрибуцију фрагмента извела је Луција Цернић, в. Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, у: *Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, ур. Д. Богдановић, Београд 1981, 337; Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописа Росијској националној библиотеци. Каталог*, Санкт-Петербург 2021, бр. 78, 67.

⁷¹⁵ У размишљањима о обнови дечанске библиотеке крајем 14. и почетком 15. столећа, Надежда Синдик је, најпре, изнела тезу да је „дечански скрипторијум посведочен раним преписима из времена краља Душана“, в. Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првој деценији XV века“, 249.

⁷¹⁶ Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописа Росијској националној библиотеци. Каталог*, бр. 132, 88–89.

⁷¹⁷ Типик јерусалимски, РНБ Ф.п.І.93; *ССЗН*, књ. I, бр. 87. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

одредити, сматрајући тако да су типик „Дечани добили када је подигнута дечанска црква 1335. године“.⁷¹⁸ Он је установио и да је Добретин кодекс „дословни препис Никодимова типика из 1319. године“.⁷¹⁹ Усвојивши предложену Мирковићеву датацију а говорећи о вредности преписа, Виктор Савић је скренуо пажњу да је „после губитка Никодимова типика ово (...) најстарији сачувани типик из његове рукописне гране“.⁷²⁰

О самом препису и упусленом преписивачу треба истаћи неколико појединости. Палеографском анализом основног текста и иницијала утврдили смо да је Добрета био не само преписивач него и илуминатор књиге. Добар пример јесте графема з, која има исти графички лик и у основном тексту и на месту иницијала. Скромна уметничка опрема кодекса и непажљиви потези руке сведоче о Добретиној преписивачко-илуминаторској вештини. Штавише, на основу његовог писма и илуминације могло би се закључити да је пре реч о писару који је био школован за рад у владарској канцеларији.

Место Добретиног рада побуђује, међутим, посебну пажњу. Дословно тумачење писаревог записа наводи на закључак да Добрета типик није писао при Дечанском манастиру, већ у истоименом насељу, у чијој је близини подигнута задужбина Стефана Дечанског.⁷²¹ Непуне две деценије пре оснивања Дечана, трудом архиепископа Никодима начињен је превод Јерусалимског типика. Пећки манастир је тако постао расадник преписа јерусалимског црквеног устава. Према не треба доводити у сумњу да се Добрета служио предлошком који је потицао из Пећког манастира, писарев запис се, међутим, супротставља претпоставци Лазара Мирковића да је кодекс у Пећи и преписан.⁷²²

Да место настанка књиге треба тражити изван манастирских зидина, сведочи још једна околност. Наиме, световно преписивачево име и изостанак чина потцртава да у Добрети, у тренутку настанка дечанског литургијског устава, по свој прилици, не треба видети ни монаха ни свештеника. О његовом пореклу би се, с опрезом, могло промишљати на основу одредбе забележене у редовима 329–331 Прве дечанске хрисовуље. Право на учење су, како је наведено у повељи, уживали сви сталези, али је свештенички позив у парохијским црквама на дечанским поседима био намењен само школованим поповским синовима:

Поповџци сѣоке кто кннгоу изоути. да стон с оцемъ на своемъ жрѣбню. ако ли кннге не изоути. а оуъ да је мѣропѣхъ. а да се попъ ѿ попа ставни. ако ли мѣропѣшникъ кннгоу изоути да је мѣропѣхъ
 ∴.⁷²³

Уколико би показали лењост у учење, мушки потомци у свештеничким породицама морали су, према даљим одредбама, претрпети санкцију, која се огледала у преласку у меропхе – нижи друштвени слој. Меропшићи (синови меропха) који би изучили школу, задржали би, међутим, исти сталез. Ова, унеколико двострука одредба допушта закључак да писмених на дечанским поседима у првим деценијама 14. века није недостајало. И не само то. Она је била јасан показатељ да писменост (више) није била залог за напредовање на друштвеној лествици.

⁷¹⁸ Л. Мирковић, „Типик архиепископа Никодима из 1319“, *Гласник СПЦ* 9 (1946), 188.

⁷¹⁹ Л. Мирковић, „Рукописни типичи српскословенске рецензије“, *Богословље* 1–2 (1960), 3–15; В. Савић, „Дечански типик“, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*, ур. М. Марковић, Д. Војводић, Београд 2017, 364.

⁷²⁰ В. Савић, „Дечански типик“, 364.

⁷²¹ Имајући у виду тежњу писара ка прецизном саопштавању у записима, у једном од ранијих чланака изнели смо тезу да *место* треба разумети управо као насеље, а не као храм/манастир, в. М. Давидовић, „Дечанска књижница у 14. веку“, *Кирило-Методијеви студије. Манастирски библиотеки в јужнословјанските зѣми и Русија през XIV–XVI век* 32 (2022), 33–58.

⁷²² Л. Мирковић, „Рукописни типичи српскословенске рецензије“, 3.

⁷²³ М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004, 78; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 308.

Сасвим условно, Добрета је могао потицати из свештеничке породице, с тим што у тренутку преписивања Дечанског типика још увек није био у чину.⁷²⁴

У домену интерпретације јесу размишљања о угледу који је Добрета могао уживати међу писарима који су радили у непосредној околини Дечана, а можда и нешто шире – на простору Пећког манастира. С обзиром на то да га је упустио дечански игуман, може се претпоставити да је преписивач Дечанског типика био добро познат у свом послу, док изглед његовог писма и његове писарске вештине, вероватно, треба сагледавати у равни одлика скрипторијума, који је на простору Пећи и њене шире околине почео да се обликује током последњих деценија 13. столећа.

Паренезис Јефрема Сирина. Препис поучних слова Јефрема Сирина (Архив САНУ 60, РНБ, Гилф. 77) игуман Арсеније је за дечанску киновију наручио отприлике кад и типик. Једноставним језиком писана, поучна слова била су врло читана литература међу православним монасима на Балкану.⁷²⁵ У прилог широке примене ове зборничке целине сведочи више од двадесет, већма српских, преписа, насталих у различитим вековима.⁷²⁶ Поред личне употребе у монашким келијама и испосницама, слова Јефрема Сирина била су, према црквеним типичима, читана и на богослужењима у данима поста.⁷²⁷ Препис паренесиса први дечански игуман наручио је, према свему судећи, код једног од преписивача у скрипторијуму манастира Лесново.

У записима Дечанског типика и Паренезиса изостају недвосмислена сведочења да су рукописи преписани у задужбини Стефана Дечанског. Стање, међутим, није ништа другачије ни када су други дечански рукописи у питању. У највећем броју кодекса који данас чине дечанску збирку нема записа о времену и месту настанка, али ни других непосредних смерница којима би се постанак рукописа могао са сигурношћу везати за дечанску киновију. Таква околност оправдано доводи у питање постојање скрипторијума у првим деценијама по оснивању задужбине Стефана Дечанског.⁷²⁸ Иако не треба сумњати да су се међу Дечанцима налазили угледни и писмени монаси, очито је да близина манастира, с једне стране, Пећкој патријаршији, и с друге, македонским скрипторским центрима није, бар за времена цара Душана, изискивала развијену скрипторску активност унутар манастирских зидина.

3.4.1. Преписивачка пракса у дечанској испосници Белаји

Два рукописна кодекса из средине 14. столећа, с потписом преписивача Јефрема, посебно су заинтересовала проучаваоце у вези с организовањем преписивачке праксе у испосницама дечанске пустиње. Слова Григорија Богослова (Дечани 92) исписао је монах

⁷²⁴ С обзиром на то да знања о другим Добретиним преписима изостају, о размери његове преписивачке активности не може се поуздано говорити. Ипак, Биљана Јовановић-Стипчевић је сматрала да преписивача Дечанског типика треба препознати у истоименом презвитеру који се потписао у запису на крају Триода, НБС Рс 721, в. Б. Јовановић-Стипчевић, „Рукописно наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића“, *АП* 10–11 (1988–1989), 74, 77; Р. Станковић, „Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање“, *АП* 18 (1996), 270.

На основу палеографске анализе последњег, у лошем стању сачуваног листа рукописног триода, на чијој се полеђини налази поменути запис презвитера Добрете, не можемо тврдити да је реч о истоименом преписивачу познатом из Душановог времена.

⁷²⁵ Д. Бојовић, *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*, Ниш – Косовска Митровица, 2003, 155; В. Тријић, „Паренесис Јефрема Сирина“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 271.

⁷²⁶ О словенским ћириличким преписима Паренесиса Јефрема Сирина, в. Д. Бојовић, *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*.

⁷²⁷ Д. Бојовић, *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*, 81.

⁷²⁸ Насупрот нашем гледишту, Н. Синдик сматра „да је у време када још није било завршено осликавање манастира радила у Дечанима писарска радионица, у којој су се, по наредби игумана, преписивале књиге“, в. Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првој деценији XV века“, 249.

Јефрем 1351. године, о чему је оставио запис.⁷²⁹ Из врло блиског времена јесте још један дечански рукопис – Чти-минеј за септембар, октобар и новембар (Дечани 94). Писар прве половине рукописа био је Јефрем, док су се Никола и Георгије трудили око друга два текстозна блока. Тројици именованих писара помагала су још петорица сарадника.⁷³⁰ Појава писара истог имена у два преписа, као и блиско време њиховог настанка, побудила је пажњу истраживача, који су настојали да утврде да ли је, заправо, реч о једном истом писару, а онда да ли је у неком од двојице Јефрема могуће препознати истоименог српског или пак трновског патријарха. Открићем у хиландарској збирци (бр. 342) обимног песничког опуса монаха Јефрема ионако сложена ситуација је додатно закомпликована.⁷³¹

Палеографском анализом писма рукописа бр. 92 и 94 установљене су разлике у дуктусима двојице истоимених писара, чиме је отклоњена недоумица да је реч о једном писару Јефрему.⁷³² Двојица истоимених писара су били савременици, који су делали у исто време, а можда и у непосредној близини један другог.⁷³³ Српски патријарх Јефрем би се, према научној аргументацији Мирославе Гроздановић-Пајић, можда могао препознати у писару дечанског преписа Слова Григорија Богослова. Упоредивши врсту хартије и водених знакова у оба рукописа, Мирослава Гроздановић-Пајић је установила да је дечански кодекс (бр. 92) сачињен од различите хартије која се употребљавала на ширем простору – „у Трнову и Парорији, затим у Хиландару, као и у канцеларији цара Душана“.⁷³⁴ Појаву различите врсте хартија у препису Слова Григорија Богослова она је објаснила последицом путовања дечанског пустињака, који је кренуо из Бугарске, па преко Свете Горе стигао до Дечана и Пећи. Монах Јефрем је, према њеној претпоставци, „од различитих по месту употребе хартија написао [...] рукопис 1351. године, дошавши у Србију, у испосницу код Дечана или у Ждрелнику код Пећи“.⁷³⁵ Изнета претпоставка могла би се разматрати спрам писаревог записа на крају рукописа. Након уобичајене молбе оцима и братији да му опросте на грешкама у писању, Јефрем објашњава узроке рђавости његовог преписа: простите мѣ ѿ(тъ)ци и братѣ ащ и дробно напис(а)хъ сѣю кнѣгъ понѣж(е) нищетою харт[и]ю. и поспѣхомъ извода сице мн прилѣчи се ꙗко ефрем.⁷³⁶ Рђава хартија, којом је писар располагао унеколико иде у прилог горенаведеној тези. Писар Јефрем очито није био близу неког већег центра у којем је могао пронаћи одговарајући материјал, те је поменуто рђавост хартије могуће донекле објаснити различитошћу папира који је прикупљен на више места. Овакво објашњење остаје на нивоу претпоставке будући да није сигурно да се материјал могао прикупљати успут, као што није сигурно ни да су се у преписивање књига средњовековни преписивачи слободно, према сопственом нахођењу, упуштали.

Довођење рукописа Григорија Богослова у непосредну везу са српским патријархом Јефремом у средиште пажње поставља Белајску испосницу, а онда и питање организоване преписивачке активности у њој у 14. веку. Према казивању пећког епископа Марка, монах и потоњи српски патријарх Јефрем је у „дечанску пустињу“ пристигао између 1347. и 1354. године.⁷³⁷ Дечанска пустиња у којој се Јефрем обрео је, по свој прилици, била Белаја –

⁷²⁹ Слова Григорија Богослова, Дечани 92, л. 149v–150r.

⁷³⁰ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 380–381.

⁷³¹ Каноник, Хиландар 342, НБС мф. А 2206.

⁷³² Писар дечанског рукописа бр. 92, пише збијеније од писара дечанске књиге бр. 94. Дистинктивна обележја ова два писара уочена су у писању јата и слова у. Писар Слова Григорија Богослова (бр. 92) редовно пише "ук" за глас у, док се у његовом облику слова јат уочава високо стабло, в. М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XI.

⁷³³ Б. Јовановић-Стипчевић, „Два писара са именом Јефрем из средине XIV века“, у: *Српска књижевност у доба Деспотовине, научни скуп, Деспотовац, 22–23. 8. 1997. Дани српскога духовног преображења 5*. Деспотовац, 1998, 159; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 373.

⁷³⁴ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XII.

⁷³⁵ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књига друга. Водени знаци и датирање*, XII.

⁷³⁶ Слова Григорија Богослова, Дечани 92, л. 149v. Своје име, Јефрем је оставио у монограму.

⁷³⁷ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 32.

најстарија и најугледнија дечанска испосница. Она је вероватно од почетка била стециште монашке елите. Белајски храм је имао двоструку посвету – Васкрсењу Господњем и Успењу Богородичином. Према одредбама у Поменику, богослужење је у белајском храму одржавано свакодневно, а литургије су се служиле бар суботом.⁷³⁸ О величини белајског братства наслућује се у уводу у Поменик, где се као чиниоци хијерархије и богослужбеног устројства скита наводе старац, тачније настојатељ, еклисијарх и параеклисијарх, а затим и *сав сабор*.⁷³⁹ Јефрем је у Белаји, према казивању епископа Марка, затекао трочлано братство – Авраама и Спиридона, двојицу искусних монаха, као и Спиридоновог послушника Јакова. То, најзад, доводи до закључка „да је та испосница већ постојала око 1350. године и да је образована најкасније у време изградње манастира“.⁷⁴⁰ О многољудном и хијерархијски устројеном белајском братству сведочи и Јефремов запис на крају Слова Григорија Богослова. Јефрем се, као што је већ наведено, најпре обраћа оцима и братији, молећи их за опроштај због грешака које је начинио док је писао. У „оцима“ није тешко препознати „великог старца и крепког подвижника“ Авраама и „великог оца“ Спиридона. „Братија“ се могла односити на преостале чланове белајског братства или пак на „сав сабор“.⁷⁴¹ Јефремова књига је у дечанској пустињи могла бити довршена или у целости преписана 1351. године. Уколико назначене претпоставке нађу потврде у неким додатним истраживањима, у том случају дечански препис Слова Григорија Богослова јесте извор првог реда у осветљавању најранијег раздобља белајског скрипторијума и књижнице. Сасвим је оправдано мислити да је Јефремова књига била намењена белајском братству, баш као што је завидан броја анахорета у дечанском скиту претпостављао и постојање засебне књижнице у Белаји.⁷⁴² У мирним временима Јефремова књига се сигурно налазила у Белаји, где је међу другим белајским књигама уживала независност у односу на манастирске, док је у Дечане могла бити склоњена услед разбојничких напада или похаре Османлија.

⁷³⁸ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 109.

⁷³⁹ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 115.

⁷⁴⁰ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 32.

⁷⁴¹ М. Давидовић, „Дечанска књижница у 14. веку“, 45.

⁷⁴² У недостатку некаквог белајског типика, проучаваоци Дечанске пустиње су претпоставили да је живот у дечанским испосницама, као и однос према својини био уређиван на сличан начин као и у Карејској келији на Светој Гори, в. Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 33.

ПОГЛАВЉЕ ЧЕТВРТО

ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ МОРАВСКО-РЕСАВСКОГ РАЗДОБЉА 1371–1500.

Након Битке код Черномена, а онда и оне на Косову Пољу, геополитичке границе на Балкану почеле су да се значајно мењају. Премда су се оне и раније померале, овога пута то није била последица одмеравања моћи међу хришћанским владарима, већ сузбијања политичког утицаја хришћанских држава на Балкану. Надлазећа сила с Истока претила је да поништи свеколику ромејску културну и духовну традицију неговану у њеним центрима и у суседству.

Центри српске државе померени су на север, у плодне области Мораве, Саве и Дунава. Притиснути Турцима с истока, монаси следбеници Григорија Синаита, напуштали су у то време Пароридски манастир и кретали се пут земље кнеза Лазара. У српском кнезу, за чије владавине је дошло до измирења српске цркве и цариградске патријаршије (1375), они су пронашли заштиту. Тако се читавим ресавским крајем, све до манастира Горњака, на Дунаву, подиже низ испосница, које постају станишта одбеглим исихастима. Престоница српског владара, кнеза Лазара, била је у Крушевцу. Упркос тешким политичким догађајима, време кнеза Лазара, познато још и као период Моравске Србије, оставило је значајног трага у готово свим правцима уметничког делања на просторима насељеним Србима.

Време владавине кнеза Лазара, а затим и његовог сина кнеза /деспота Стефана, јесте доба процвата исихазма у средишњим српским земљама. Са Свете Горе у то време долазе бројни учени монаси који при дворovima српских владара или у манастирским насеобинама предано раде на преправљању, превођењу и преписивању различитих текстова. То су, у првом реду, биле беседе Јована Златоустог и других отаца, затим преписи и прераде превода лествица, а онда и преводи и преписи хроника византијских писаца. У последњим деценијама 14. века написане су и две репрезентативне владарске књиге: једна је Минхенски псалтир, а друга Бдински (Видински) зборник.

На плану ортографије, посебно од последњих деценија 14. па током 15. века, у ћириличким скрипторијумима на Балкану све се чешће пише ресавским правописом. У науци је, међутим, ресавски правопис посведочен у српским преписима тога доба неосновано изједначаван с правописним системом образложеним у трактату Сказаније о писменех, Константина Филозофа.⁷⁴³ Реч је заправо о развојним ортографским одликама српскословенског језика које су доведене у везу с организованим редиговањем словенских преписа у светогорским скрипторијумима у првој половини 14. века.

4.1. Липљански (Грачанички) скрипторијум

Једна од три старе епископске катедре које су се након 1220. нашле под јурисдикцијом Српске цркве била је и Липљанска епископија.⁷⁴⁴ Премда се о њеном седишту до Савине

⁷⁴³ О. Недељковић, „Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара (посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем)“, у: *О кнезу Лазару*, ур. И. Божић, В. Ђурић, Београд – Крушевац, 1975, 243–244.

⁷⁴⁴ М. Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, *ИЧ* 29–30 (1982–1983), 29; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 30. Под називом *Липљанска*, епископија се помиње још у Првој охридској повељи цара Василија II. Стари назив епископија је очито понела од средњовековног Липљана или још старијег назива некадашње Улпијанске епископије. Према мишљењу Марије Јанковић, „већ почетком XV века назив Липљанска митрополија замењује се постепено називом Грачаничка митрополија“, с тим да „у изворима ближе крају 14. века преовладао [је] назив храма Свете Богородице Грачаничке, према којем је стара епископија понела нови назив“, в. М. Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, 30, с литературом.

црквене организације не зна поуздано, проналазак мање, једнобродне цркве у централном броду и апсиди старије, ранохришћанске базилике, испод садашње грачаничке цркве⁷⁴⁵, као и редови Милутинове повеље⁷⁴⁶, упориште су мишљењу да је од тренутка проглашења аутокефалности Српске цркве катедрални храм Липљанске епископије био у селу Грачаници, а не у Липљану.⁷⁴⁷ Након 1220. седиште Липљанске епископије било је, дакле, при једнобродној цркви Богородице грачаничке која је „могла, али не и морала да буде подигнута одмах после 1220. године“.⁷⁴⁸ Досад није идентификован ниједан рукопис који је потицао из библиотеке Липљанске епископије у 13. веку. Ускраћеност за знања о грачаничким књигама и липљанској књижници 13. века не допушта размишљања о преписивачкој активности која је тада могла бити организована на простору који је био под јурисдикцијом липљанског епископа.

Од тренутка стављања под јурисдикцију Српске цркве, о Липљанској епископији у изворима има врло мало вести. Познато је тек неколико липљанских епископа чија су имена забележена у Синодику православља манастира Свете Тројице код Пљеваља (Пљевља 73). Епископијом у Грачаници су, тако, током 13. века управљали Мавројан, Варнава, Сава и Јован, док је у време Милутинове обнове на епископској столици седео Игњатије.⁷⁴⁹ Редови повеље исписане на зиду цркве потврђују да је Игњатије имао важну улогу у сређивању стања у грачаничком властелинству, али и приликом зидања и украшавања цркве.⁷⁵⁰ С тим у вези, Бранислав Тодић је посебно скренуо пажњу на „активно учешће епископа Игњатија у конципирању грачаничке иконографске целине“⁷⁵¹.

Не треба сумњати да је епископ из времена Милутинове обнове цркве у Грачаници био задужен и за манастирску књижницу. Прве књиге које су се нашле у библиотеци након што је манастир обновљен свакако су били ктиторски дарови, којима данас није могуће ући у траг. Једно место у Грачаничкој повељи навело је, међутим, истраживаче на претпоставку да су се књиге у Грачаници од самог почетка писале. Реч је, наиме, о одредби у којој се меропсима одређивало да три дана у години лове зечеве. Једна интерпретација заснива се на мишљењу да је таква одредба највероватније у повељи прописана јер се од зечеје коже добијао пергамент за писање.⁷⁵² Уколико се на нивоу претпоставке може говорити о постојању скрипторијума у

⁷⁴⁵ П. Мијовић, „О генези Грачанице“, у: *Византијска уметност почетком XIV века. Научни скуп у Грачаници 1973*, ур. С. Петковић, Београд 1978, 128.

⁷⁴⁶ Текст Грачаничке повеље познат је према испису, који је накнадно изведен на западном зиду јужног параклиса 1321. или неку годину касније. Пергаментна хрисовуља, коју је краљ Милутин даровао подигнутој и осликаној петокуполој грачаничкој цркви није, међутим, сачувана, в. Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*. Београд–Приштина, 1988, 72.

⁷⁴⁷ Указујући најпре на налазе археолошких истраживања спроведених у Липљану и Грачаници, а затим и на непосредну близину грачаничке базилике Улпијани, Павле Мијовић је био изричит да је седиште Липљанске епископије у време Савине црквене организације било при грачаничкој, а не липљанској цркви. У својим размишљањима отишао је корак даље, изневши претпоставку да је „прва српска епископија која је наследила византијску на овом простору била смештена у Грачаници најпре зато што је ту пре ње било седиште и саме византијске Улпијанске епископије“. Бранислав Тодић је с већим опрезом приступио проблему убицања седишта Улпијанске епископије, истакавши „да је и пре Савине организације српске аутокефалне цркве постојало негде седиште ове епископије. Да ли је оно било при поменутој тробродној базилици (у Грачаници, М. Д.) или на неком другом месту – остаје отворено питање“, в. П. Мијовић, „О генези Грачанице“, 138–141; Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, 59.

⁷⁴⁸ Тумачећи Милутинов помен „прародитеља и родитеља“ у Грачаничкој повељи, Бранислав Тодић је мишљења да под њима „треба разумети изгледа само Стефана Првовенчаног, затим Св. Саву и оца Милутиновог, краља Уроша I.“ Он, затим, закључује да је „један од ових Немањића вероватно и подигао цркву, скромних димензија, на старом култном месту, и украсио је фрескама, негде у годинама између 1220. и 1260“, уп. Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, 59; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 29, с нап. 73.

⁷⁴⁹ Синодик православља, Пљевља 73, НБС мф. А 5262; М. Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, 29.

⁷⁵⁰ Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, 70.

⁷⁵¹ Он је скренуо пажњу и на то да се присуство епископа Игњатија осећа у представљању његовог имењака и заштитника Светог Игњатија Богоносца, в. Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, 70.

⁷⁵² М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Грачаница*, Нови Сад 2017, 157.

манастиру од тренутка његовог оснивања, утолико се са сигурношћу зна да су се грачаничке књиге чувале у манастирском пиргу. О томе сведочи белешка која је уметнута међу молитвене редове једног неидентификованог минеја из 1383. године.⁷⁵³ У њој се изриком наводи:

Подвигъ се светаго доуха наставакениемъ изобрѣсти вса писанна, такоже соутъ доушамъ извратевание, понјеже оубо бѣше светата цркъвь пороушена ѿ трѣклетыхъ иноплеменикъ, и книжню пожеженомоу въ пиргоу, и съ нмн множество людн.⁷⁵⁴

Издвојени део белешке сачувао је од заборава тренутак у коме је липљанска (грачаничка) катедрала била порушена под налетом „иноплеменика“ – Турака. Писар записа је, међутим, настојао бити прецизан, те је тако навео да су, уз цркву, изгореле и књиге у пиргу, а с њима и много људи. Пред надирућим непријатељима, људи који су се затекли у манастиру потражили су заклон у пиргу, где су, иначе, чуване књиге и други важни црквени предмети. Пирг су, међутим, иноплеменици запалили, а сâм напад се збио пре 1383. године, односно највероватније 1379/1380. године.

Обнова манастирске књижнице изискивала је организовану преписивачку активност, која се могла одвијати у манастиру, а сасвим је сигурно да су књиге поручиване и код угледних преписивача у ближој околини. Најранији извори о организованом писању књига на простору Грачаничке епископије потичу из времена липљанског архиепископа (митрополита) Сим(е)она.⁷⁵⁵ Како је његова управа падала између 1383. и 1388. године, нема сумње да је његов труд око организовања преписивачке активности био предузет с циљем обнове грачаничке библиотеке која је изгорела само пар година раније.⁷⁵⁶ Архиепископ Сим(е)он поменут је у три књиге – у запису неидентификованог минеја за април из 1383. године,⁷⁵⁷ затим у рукопису Минеја за октобар (Хлудов 146) из 1388. године⁷⁵⁸ и у јектенијама на крају Служабника (Дечани 127), из девете деценије 14. века.⁷⁵⁹ На архиепископа Сим(е)она односи се, сасвим сигурно, и помен неименованог липљанског архиепископа у грачаничком минеју из збирке Архива ХАЗУ (III с 24).⁷⁶⁰

Минеј за април (неидентификовани). По наруџбини липљанског архиепископа Сим(е)она минејну књигу преписао је Никодим 1383. године. Од целог рукописа сачуван је само његов последњи лист, на коме је довршен опсежан писарев запис. Лист се данас налази у Националној библиотеци „Свети Кирил и Методиј“, у Софији, где се, заједно с појединачним листовима из других рукописа, чува у посебној фасцикли, под сигнатуром 1352/1.⁷⁶¹ На том рукописном листу је у два ступца исписан други, завршни део записа. Из тога произилази да је дужи запис Никодим почео писати на задњој страни претпоследњег листа, да би је окончао на предњој страни наредног – последњег листа минеја. Први део Никодимове белешке

⁷⁵³ Писарев запис, а с њим и књига у којој је он забележен, у литератури су непрецизно датирани око 1388. године, уп. ССЗН књ. I, бр. 162. Напред дајемо аргументацију којом показујемо да је запис, односно цео минеј преписан пет година раније, 1383. године.

⁷⁵⁴ ССЗН књ. I, бр. 162.

⁷⁵⁵ С уздизањем Српске цркве у патријаршију 1346. године, епископије су уздигнуте на ранг митрополије, а самим тим су и владике добиле титулу митрополита/архиепископа, в. М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Грачаница*, 20.

⁷⁵⁶ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 446.

⁷⁵⁷ ССЗН књ. I, бр. 155; Минеј за април (фрагмент), НБКМ 1352/1, л. 1г.

⁷⁵⁸ А. Н. Попов, *Описаніе рукописей и Каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*, Москва 1872, 301.

⁷⁵⁹ Служабник, Дечани 127, л. 30v.

⁷⁶⁰ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa*, 169. Археографско одељење Народне библиотеке Србије не располаже микрофилмом овога рукописа.

⁷⁶¹ М. Стојанов, Х. Кодов, *Опис на славјанските ръкописи в софийската народна библиотека*, т. IV, София 1972, бр. 1352/1, 148.

идентификовали смо са записом који је објављен под бројем 162, у првој књизи *Старих српских записа и натписа*. У истој књизи, али под бројем 155 дат је, у краћој и непотпуној верзији, други део Никодимове белешке, који се у целости чита на поменутом софијском листу. Према издању Ивана Јастребова, део записа на последњем листу Никодимовог преписа минеја био је познат и Владимиру Мошину, који је изнео претпоставку да је тај лист припадао Минеју за април, чији се одломак чува под бројем 10 у рукописној збирци манастира Грачанице.⁷⁶² Грачанички одломак (бр. 10) је са записом на софијском листу упоредила Луција Цернић. Том приликом, она је увидела да су лист грачаничког одломка и софијски фрагмент различитих димензија, да се та два поредбена листа разликују по броју исписаних редова и да је, најзад, Никодимов запис исписан у два ступца, док је текст одломак минеја за април организован у једном ступцу.⁷⁶³ Спроведена анализа довела ју је, најзад, до закључка да „Никодимов запис не припада овом, већ неком другом минеју за април“.⁷⁶⁴

У библиографској белешци издања првог дела Никодимовог записа (бр. 162), Љубомир Стојановић је навео да запис потиче из минеја који се чува у манастиру Грачаница, а донет је према испису Љубомира Ковачевића.⁷⁶⁵ Чињеница да је делове једног истог записа објавио засебно, не уочивши везу између њих, говори у прилог томе да је последњи лист данас изгубљеног минеј већ у време издавања старих српских записа и натписа био физички издвојен из рукописа. Како у кратком објашњењу о пореклу наведених записа (бр. 155 и 162) приређивач није навео сигнатуру минеја, може се закључити и то да је већ тада књига била нецеловита и да су били познати само њени фрагменти. Имајући у виду важност записа монаха Никодима, доносимо део записа с местом где је преписивач, дошавши до краја једног листа, прекинуо запис да би га довршио на следећем листу:

Написаше се сие божьствѣннѣ книги въ дѣни благовѣрѣнааго и христолюбивааго кнеза Лазара и господина Бѣлка, тѣгда дрѣжешоу прѣстоль светительства сръбьскыне землѣ прѣосвещенномоу патриархоу Спиридоноу, написа//ше⁷⁶⁶ с(е) сие с(ве)тыне книги ч(ѣ)стѣнѣи цр(ѣ)кви прѣс(ве)тыне в(огороди)це липляньскыне въ вѣсь нарицаемѣи грачаница. повелѣниемъ г(оспо)д(и)на прѣос(ве)щеннаго архіеп[ис]к[о]па квр(ѣ) снѣмона. иже мѣного потроудикъ се, въ селѣ с(ве)тѣмъ монастыри, вѣсе ис темелни въз[в]движе⁷⁶⁷. и пакы всакыи правдѣи оукрасивъ и исплннѣи

⁷⁶² В. Мошин, „Рукописи манастира Грачанице“, *СКМ I* (1961), 34.

⁷⁶³ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, *АП I* (1979), 138, нап. 9.

⁷⁶⁴ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 138, нап. 9.

⁷⁶⁵ *ССЗН*, књ. I, бр. 155, 162.

⁷⁶⁶ На самом крају претпоследњег листа минеја чито није било довољно места да Никодим у целини испише реч *написаше*, већ је њен последњи слог морао пренети на наредни лист, где је довршио свој запис. Место прекида обележили смо знаком //. С обзиром на то да се претпоследњем листу минеја изгубио сваки траг, транскрипцију првог дела Никодимовог записа донели смо према испису Љубомира Стојановића. Други део Никодимове белешке, који се чита након знака //, донет је према нашем читању софијског фрагмента, в. Минеј за април (фрагмент), *НБКМ 1352/1*, л. 1г. На тек неколико места наше читање другог дела Никодимове белешке одступа од оних датих у: М. Стојанов, Х. Кодов, *Опис на славјанските рѣкописи в софийската народна библиотека*, т. IV, *София 1972*, бр. 1352/1, 148; А. Младеновић, „Записи у минеју из XIV века (Текст и филолошки коментар)“, *АП I* (1979), 119–120.

На овом месту желим још једном да упутим захвалност Елени Узуновој, управници Археографическе комисије, на пријатељској помоћи.

⁷⁶⁷ Део из Грачаничке повеље укључен је у Никодимов запис с циљем да укаже на идеју да је и архиепископ Сим(е)он, баш као и краљ Милутин, „из темеља уздигао“ порушену грачаничку цркву. Не треба сумњати да је назначени део повеље Никодим унео у запис на подстицај архиепископа Сим(е)она. С тим у вези, неће бити погрешна претпоставка да је Никодим препис начинао у непосредној близини манастирске цркве, где је погледа управљеног према западном зиду јужног параклиса могао ишчитавати редове оснивачке повеље.

въноутрѣнни и вънѣшнни, тѣмъ же сп(а)се мои сладкын и любимъ вл[а]д[и]ко х(ри)с(т)е. съблуди ме ѿ[ъ] различьнихъ стр(ъ)сти, и болѣзни. и та[мо] м(н)л(о)стива ми те обрѣсти въ д(ъ)нь страшнаго соуднища.

Рекоу же и еще г(оспо)ди и о(т)ци, и брат(и)а. прочитанте сие с(в)е)тык гниги sic(!) и прилежно съ разоумомъ, и обрѣцете въ них(ъ) краснаго вл[а]д[и]коу х(ри)с(т)а. и видѣти имате ихъ же око не видѣло, ни оухо слышало. ни на ср[ъ]дце чл(о)в(ѣ)коу⁷⁶⁸ не възиде, јаже оуготова б(ог)ъ любещимъ его. тамо бо желаютъ агг(е)ли приникнотти. Я написавшаго сию кннгоу аще и недос(т)инь нареши се мннхъ никодимъ. вл(аго)с(ло)в(и)те и простите а васъ б(ог)ъ да прости въ вѣкын аминь. егда же писа се, лѣто же бѣ тогда .Ṣ.ṡ.ṛ.ḗ. ннѣдикътъ .Ṣ.

почини збоги и мно

гогрѣшнн никоди

ме ѿ[ъ] вели

каго

троу

а

а

∴

∴

На самом крају Никодим се потписао црвеним мастилом и тако свој потпис граfiјски одвојио од главног дела поговора.

*Чти-минеј, комплет.*⁷⁶⁹ Израду читачког минеја за целу годину (септембар–август) липљански архиепископ Сим(е)он поверио ја писару Драгу и његовим сарадницима. Састављен у два опсежна кодекса, грачанички комплет читачких минеја припада традицији старијег превода служабних минеја. Превод се местом настанка везује за преславски или охридски центар у 9. и 10. веку, а његову традицију су у потоњим вековима наставили да негују скрипторијуми у кратовској области.⁷⁷⁰ Препис старијег превода минеја потцртава да је писменост у Грачаничкој епископији у 14. веку добрим делом и превасходно била обликована под утицајима који су долазили из јужнијих области обухваћених тадашњом Скопском митрополијом.

У једном липљанском кодексу дати су преписи минеја за прва три месеца црквене године – септембар, октобар и новембар (Архив ХАЗУ III с 24), док су у другом исписани минеји за преостале месеце – од децембра до августа (Архив ХАЗУ III с 22). Скромне

⁷⁶⁸ Биће да је реч о још једној омашци писара. Врло слична словна комбинација у скраћеним облицима речи *влкоу* (од *владикоу*) и *члвоку* (од *человекоу*) могла је навести монаха Никодима да, омашком, натпише слово *д* изнад речи *члвоку*.

⁷⁶⁹ Типолошко одређење: К. Иванова, „Староизводните чети-минеи и срѣбските манастири“, у: *Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries / Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима*, ур. М. Јоковић, Београд – Ohio, 2006, 42.

⁷⁷⁰ К. Иванова, „Староизводните чети-минеи и срѣбските манастири“, 42.

уметничке опреме, оба кодекса, од којих први (Архив ХАЗУ III с 24) броји 420, а други (Архив ХАЗУ III с 22)⁷⁷¹ 365 листова, написани су полууставним писмом у два ступца.⁷⁷²

Атрибутивним методом Луција Цернић је установила да је на преписивању липљанског комплета учествовало чак 8 писара, а само се један, верујемо главни писар, потписао. Запис с његовим потписом проналази се на задњој страни 170. листа, испод текста минеја за октобар. Белешка чува име писара Драга, који је записао да је два месеца, мислећи на минеје за септембар и октобар, преписао једним гушчјим пером за преосвећеног липљанског архиепископа.⁷⁷³ У прилог томе да је Драго био главни писар говори и то да је највеће текстовне целине исписала његова рука. Он је, сасвим сигурно, организовао рад и поделио посао својим сарадницима. Велика одговорност и обим посла који је имао да обави претпоставили су да од свих писара његово име буде записано.⁷⁷⁴

Применом атрибутивног метода, Луција Цернић је посредно открила име још једног Драговог сарадника. Наиме, трећи писар грачаничког комплета читачког минеја био је Пријак, који је сарађивао не само с Драгом него и с поменутиим Никодимом (Мрчетом).⁷⁷⁵ На тај начин, утврђено је да су у липљанској епископији радили Драго, Никодим, Пријак и још пет непознатих писара.

Драго је био писар с искуством. Поред минејног комплета, у његовој радионици је настао и препис Беседа Јована Златоустог, који се чува у Библиотеци Румунске академије (Cod. Slav. 148).⁷⁷⁶ Издвајањем писарских руку, Луција Цернић је утврдила да се и око ове књиге Драго највише старао. Он је преписао преко стотину листова (л. 1–109), док је знатно мању деоницу текста препустио неименованом сараднику.⁷⁷⁷ Према овом препису, Драговом кругу сарадника треба придружити још једног непознатог писара.

Минеј за октобар. У скрипторијуму Драга и сарадника је, према свему судећи, у време смрти липљанског архиепископа Сим(е)она, исписан и Минеј за октобар (Хлудов 146).⁷⁷⁸ Књигу је на 211 листова хартије полууставним писмом, у два ступца, исписао Драгов сарадник, који је идентификован као четврти писар годишњег комплета читачког минеја.⁷⁷⁹ Могуће је да се око књиге није трудио сам, већ да му је у писању помогао неко од сарадника.

Служабник. У грачаничкој књижници се, можда, налазио и препис служабника који се данас под бројем 127 налази у дечанској рукописној збирци.⁷⁸⁰ Књига је исписана у истој декади када су у Драговом скрипторијуму настали и горенаведени преписи. Помен архиепископа Сим(е)она у јектенијама наводи на помисао да је и тај препис могао наручити

⁷⁷¹ Чти-минеј за децембар–август, Архив ХАЗУ III с 22, НБС мф. А 1527.

⁷⁷² V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa*, 165, 170.

⁷⁷³ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa*, 169.

⁷⁷⁴ О писарским секцијама које су, према анализи Луције Цернић, исписали Драго и његови сарадници, в. Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 133.

⁷⁷⁵ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 134–135.

⁷⁷⁶ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne*, Vol. 1, Bucureşti 1959, 188–191. Према каталожком опису, рукопис је датиран у 15. столеће, међутим, накнадном филигранолошком анализом утврђено је да је препис начињен у деветој деценији 14. века, в. Ј. Васиљев, М. Гроздановић-Пајић, Б. Јовановић, „Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука“, *АП 2* (1980), 49.

⁷⁷⁷ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 134.

⁷⁷⁸ А. Н. Попов, *Описаніе рукописей и Каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*, 302. У запису на листу 211 писар наводи – повѣлениемъ прѣвос(в)ещеннаго архіеп(н)ск(о)па липлянскаго. кѣр(ь) сидеона. емоу же вѣчнаа память.

⁷⁷⁹ А. Н. Попов, *Описаніе рукописей и Каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*, 301; Писарску руку је идентификовала Л. Цернић, в. Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 133.

⁷⁸⁰ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 514–516.

липљански митрополит. Неколико редова испод помена архиепископа остављен је и помен анагноста Јована, за којег се верује да је писар главног дела књиге.⁷⁸¹

Грачаничка књижница је за време управе архиепископа Сим(е)она обновљена преписима који су начињени у скрипторијумима којима су руководили Драго, монах Никодим и анагност Јован.

4.1.1. Радионица Никодима Мрчете и сарадника

На подручју Липљанске архиепископије, у деветој деценији 14. века, била су развијена сигурно два скрипторијума. Једним је управљао горепоменути Драго, док је на челу другог био монах Никодим (Мрчета). Досадашња знања говоре у прилог томе да је у Никодимовој радионици преписано укупно пет књига. Никодимов потпис среће се у два кодекса – у неидентификованом минеју за април, из 1383. године, и у препису Хронике Георгија Амартола (Пантелејмон 17), из 1387. године. Трудом Луције Цернић његова рука је идентификована и у деловима следећа три преписа – Стишни пролог летњи (Хиландар 419), Чти-минеј за јануар и фебруар (Дечани 101) и Апостол (Пљевља 82).⁷⁸²

Хроника Георгија Амартола (Летовник). Једини препис којим је задужбина цара Душана, манастир Светих Архангела Михаила и Гаврила, крај Призрена, потврђен местом писања у 14. веку јесте Хроника Георгија Амартола.⁷⁸³ Рукопис је исписан на 256 листова папира, полууставним словима и илуминиран је четирима заставицама и иницијалима.⁷⁸⁴ Рукопис су исписала двојица писара, од којих је први био Пријак, а други инок Никодим Мрчета.⁷⁸⁵

Опсежни запис на крају неидентификованог минеја за април потцртао је једну Никодимову особину. Насупрот грешкама, које је умео учинити док је исписивао главни текст, Никодим је у записима детаљно саопштавао околности настанка књиге. Таквом маниру он је остао доследан и у запису Летовника.

Према његовом сведочењу, књига је настала у време владања благоверног и христољубивог кнеза Лазара и сина му, господина Вука. Црквом је у то време управљао патријарх Спиридон. Препис је, даље открива запис, наручио господин Вук (Лазаревић), а исписана је трудом Никодима Мрчете и Пријака, у манастиру Светих Архангела Михаила и Гаврила, у непосредној близини господина и учитеља, бившег патријарха Јефрема.⁷⁸⁶ Пажње је вредан податак да писар Јефрема назива учитељем. Премда је у синтаксичкој конструкцији изостављена заменица *ми* (мени), није немогуће да је Никодим био Јефремов духовник ученик. Ипак, могуће је да је Никодим имао на уму и један универзалнији смисао који је подразумевао да је Јефрем био духовни учитељ целокупне пастве у окриљу Српске цркве.

Посматра ли се упоредо са записом хиландарских монаха Романа и Василија, који су највише годину дана раније, такође преписали Амартол, Никодимова белешка баца светло на још једну појединост која можда није довољно истакнута у науци. У запису хиландарских

⁷⁸¹ К. Мано-Зиси, „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века“, 240; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 514. Други делови су накнадно унети и потичу из нешто каснијег периода.

⁷⁸² О писарским секцијама детаљно у: Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 134–135.

⁷⁸³ А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 1062; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 1062; *ССЗН* књ. I, бр. 157.

⁷⁸⁴ А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 1062; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 1062; *ССЗН* књ. I, бр. 157.

⁷⁸⁵ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 135–136.

⁷⁸⁶ *ССЗН* књ. I, бр. 157.

писара наводи се да је у скрипторијуму манастира Хиландара⁷⁸⁷ преписана Хроника Георгија Амртола по наруџбини благочастивог и христољубивог господина Радована понеже вьсхотѣ идиѣти сню книгѣ вь долоу своємь, и наслаждати се прочитаниєм ѿ неєк минуувшїих древнїих царь ѿ адама даже до потопа, и ѿ потопа до христа, по христѣ благочьстивїих царь и светїих и доухоноснїих доужїи дааже до царьства константина ирїнина сына.⁷⁸⁸ Романов и Василијев препис је, дакле, био лични примерак господина Радована, који је, као што се може из записа разумети, био посебно заинтересован за Летовник. Хроника Георгија Амртола била је радо читана и на дворовима српских владара, те је врло вероватно да је и Никодимов и Пријаков препис био лични примерак кнежевог сина, Вука Лазаревића.

СТИШНИ ПРОЛОГ ЛЕТЊИ. Похрањен у хиландарској збирци (бр. 419), препис полугодишњег Стишног пролога (март–август), писан је на 256 листова папира, полууставним писмом и рашким правописом, око 1389. године.⁷⁸⁹ Другог писара рукописа Луција Цернић је идентификовала у Никодиму Мрчети, који је исписао листове 158г–186г и 189г–265в.⁷⁹⁰ У књизи нема орнаментике.

ЧТИ-МИНЕЈ ЗА ЈАНУАР И ФЕБРУАР. Никодим Мрчета је у деветој деценији 14. столећа организовао писање читачког минеја за јануар и фебруар (Дечани 101). На преписивању је уз Никодима, који је исписао највећи део текста, било упуслено још шест писара. Рукопис је исписан на папиру, рашким правописом и уставним писмом. На самом почетку украшен је великом правоугаоном заставицом.⁷⁹¹

Први писар хиландарског летњег пролога (бр. 419) идентификован је и као шести Никодимов сарадник на дечанском читачком минеју (бр. 101). Дуктус овог писара препознат је у још једном читачком минеју – за месец децембар, који се чува у Аустријској националној библиотеци у Бечу (АНБ, Cod. slav. 33).⁷⁹²

АПОСТОЛ. Методом атрибуције установљено је да је монах Никодим био један од писара апостола који се чува у рукописној збирци манастира Свете Тројице код Пљеваља (бр. 82).⁷⁹³ Рукопис је датиран у средину 14. столећа.⁷⁹⁴ Нецеловит је и броји свега 77 листова, од којих су једни пергаментни, а други папирни.

Увидом у Никодимове рукописе, могуће је понешто закључити о писару и његовом раду. Склоност грешкама у писању Никодиму није била страна, но упркос томе, он је уживао велики углед код српске црквене и световне аристократије. За разлику од Драга, у коме би се према имену, могао препознати световни писар, о Никодиму се зна да је био монашко лице. На извору различите литературе, монах и писар Никодим се духовно усавршавао и надахњивао, што се уочава на поетским местима у његовим записима.

⁷⁸⁷ Запис хиландарских монаха и писара Романа и Василија је, иначе, један од ретких писаних трагова у којима је манастир Хиландар непосредно потврђен као место писања.

⁷⁸⁸ ССЗН књ. I, бр. 156.

⁷⁸⁹ Стишни пролог летњи, Хиландар 419, НБС мф. А 2766. Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 162. У каталогу Димитрија Богдановића наводи се да је писмо рукописа уставно, док ми сматрамо да је, ипак, реч о полууставу. Аутор каталога, такође, сматра да су га писала двојица писара.

⁷⁹⁰ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 135.

⁷⁹¹ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 418, 419.

⁷⁹² А. А. Турилов, „К истории библиотеки и скриптория Дечанского монастыря: заметки о рукописях XIV в.“, у: *Дечани у светлу археографских истраживања*, ур. Т. Суботин-Голубовић, Београд 2012, 20–21. На истом месту, Анатолиј А. Турилов је скренуо пажњу да бечки препис није недостајући препис минеја из комплекта Данилца Левооког.

⁷⁹³ Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, 135.

⁷⁹⁴ В. Мошин, „Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља“, *ИЗ* 1–2 (1958), 241; Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Свете Тројице код Пљеваља: водени знаци и датирање*, Београд 2003, 26.

4.2. Обнова дечанске књижнице: радионице Данилца и Макарија

Након смрти цара Стефана Душана (1355) па све до последње деценије 14. века, Дечански манастир претрпео је многе штете, понајвише од локалних челника који су се осилили након цареве смрти.⁷⁹⁵ У току тих тридесетак година пострадао је и дечанска књижница. Обнову манастира и његове библиотеке помогли су чланови из породице Лазаревића, који су се крајем 14. века уписали као нови ктитори Дечана.

4.2.1. Радионица Данилца Левооког

Прегнућем дечанског епископа Варлаама, манастирска књижница обновљена је, у првом реду, преписима који су изашли из радионице Данилца Левооког. Током нешто мање од тридесет година, оквирно од 1390. до 1420. године, Данилац је оставио обимну књижну продукцију, од које је већи само још опус хиландарског писара Јова.⁷⁹⁶ Данилчев потпис пронађен је само на једној његовој књизи – Јерусалимском типичу (НБС, Рс 649), а атрибутивним методом приписано му је још 14 рукописа.⁷⁹⁷ Одредом исписани на хартији, његови преписи чине типолошки разноврстан корпус књига. Скоро половина рукописа јесу богослужбени кодекси, међу којима су два празнична минеја (Пећ 41; Архив САНУ 68), годишњи комплет минеја (Дечани 52, 53, 54) и Часловац (Дечани 115). У Данилчевој радионици преписани су и састави који су у манастирској књижници чинили део монашке литературе – три патерика (Дечани 96; Хиландар 428; Wuk 40) и Слова ава Доротеја (Дечани 79). Данилац је учествовао и у настанку два монашка зборника исихастичке садржине, која припадају хиландарској рукописној збирци (бр. 464; 477). Целина Данилчевог опуса није, међутим, тиме заокружена. Он је потврђен као писар Дечанске повеље из 1397. године (Архив САНУ 360) и као један од двојице писара Струшког преписа Душановог законика (Москва, ДБ, Григ. 29/М 1732).

Јерусалимски типик. На 207 листова Данилац Левооки је исписао текст литургијских упутстава Типика Светог Саве Јерусалимског, за којим следе летописне белешке с датумима смрти српских владара, архиепископа, патријараха и неких епископа (НБС Рс 649). У белешкама су записани и датуми значајних историјских догађаја. Једноставног облика, Данилчев потпис проналази се при дну предње стране 193. листа: *СЛАВА БОГОУ И ВСЕМЪ. грѣшнѣи даннѣць лѣвоокин :-*⁷⁹⁸ Према години забележеној у летописним белешкама, узима се да је Данилац препис завршио 1416. године.⁷⁹⁹ Рукопис је исписан ситним полууставом, с карактеристичним вертикалним потезима „у којима се осећа утицај канцеларијског

⁷⁹⁵ Скрећемо пажњу на епизоду о челнику Ивоју у Житију Стефана Дечанског од Григорија Цамблака.

⁷⁹⁶ Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 341.

⁷⁹⁷ Луција Цернић је руку Данилца Левооког идентификовала у 13 рукописа, а накнадном атрибуцијом утврђена су још два његова преписа – Дечани 115 и Архив САНУ 360, в. Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 340; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 480; А. А. Турилов, „Заметки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)“, *ССА* 9 (2010), 201.

⁷⁹⁸ Типик јерусалимски, НБС Рс 649, л. 193г.

⁷⁹⁹ Љ. Штаљанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. 1*, 347.

брзописа“.⁸⁰⁰ Скромне уметничке опреме, Јерусалимски типик Данилца Левооког исписан је правописом рашке школе, у коме се примећују обележја предресавске ортографије.⁸⁰¹

Празнични минеј. Најстаријим сачуваним преписом Данилца Левооког се, према сачуваним рукописним књигама, сматра Празнични минеј који се под бројем 41 чува у збирци Пећког манастира.⁸⁰² Рукопис је настао почетком девете деценије 14. века, а већ почетком наредног столећа, око 1407–1409. године, у књигу су уметнути листови са службом патријарху Јефрему и житијем, које је саставио епископ Марко.⁸⁰³ Основни, Данилчев, текст исписан је у два ступца, док су листови с похвалним саставима исписани преко целог листа. Уметнути део јесте досад најстарији препис ових похвалних састава, „који је по времену настанка веома близак оригиналу“.⁸⁰⁴

У Архиву САНУ, под бројем 68, налази се још један препис празничног минеја Данилца Левооког.⁸⁰⁵ Препис садржи празничне минеје за месеце од фебруара до августа. Рукопис има и Теодосијеве службе Светом Симеону и Светом Сави, као и Службу српском патријарху Јефрему.⁸⁰⁶ Текст је исписан у два ступца на 157 листова, у првој четвртини 15. века.⁸⁰⁷

Монашки зборници. Предан преписивачком раду, Данилац Левооки је највећи број преписа исписао сам. Помоћ је, међутим, имао у писању два зборника који се чувају у манастиру Хиландару (бр. 464 и 477). Оба рукописа садрже различита поучна слова светих отаца, те тако припадају кругу монашких зборника. Старији по настанку, хиландарски зборник под бројем 477 исписан је на 303 листа, полууставом, око 1400. године.⁸⁰⁸ Осим првог листа, који је исписан другом руком, рукопис је у целости исписао Данилац Левооки.⁸⁰⁹

У трећој деценији 15. столећа, Данилац се заједно с још двојицом сарадника трудио око још једног преписа зборника (Хиландар 464). Издавањем писарских секција, Луција Цернић је утврдила да се око трећине текста трудио Данилац Левооки.⁸¹⁰ Књига има 192 листа и исписана је полууставним писмом и ресавским правописом.⁸¹¹

Патерици. Из радионице Данилца Левооког изашла су и три преписа патерика, од којих се један чува у хиландарској збирци (бр. 428), други у Вуковој збирци у Немачкој (Берлин, ДБ, Wuk 40), а трећи у рукописној колекцији Дечанског манастира (бр. 96). Хиландарски препис броји 308 листова, исписан је српском редакцијом и полууставним писмом. Датиран у прве деценије 15. века (1400–1420), он је дуго сматран најмлађим Данилчевим преписом

⁸⁰⁰ Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 347.

⁸⁰¹ Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, 347; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 34.

⁸⁰² Празнични минеј, Пећ 41, НБС мф. А 3551.

⁸⁰³ В. Мошин, „Рукописи Пећке патријаршије“, *СКИМ IV–V (1968–1971)*, 69; М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, „Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије“, *АП 13 (1991)*, 10, 30–31.

⁸⁰⁴ Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 354.

⁸⁰⁵ Атрибуција – Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 340, 356.

⁸⁰⁶ Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVIII века)*, бр. 843.

⁸⁰⁷ Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Београд 1901, бр. 55. Рукопис је у каталогу погрешно датиран у 16. век. Луција Цернић датира рукопис нешто шире, у прву четвртину 15. века, в. Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 340, 356.

⁸⁰⁸ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 182; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славјанские рукописи афонских обителей*, бр. 800; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славјанских рукописей афонских обителей*, бр. 800; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 35.

Скрећемо пажњу да је у каталогу словенских рукописа на Атосу Данилцу Левооком, омашком, приписано 8 рукописа, в. *Славјанские рукописи афонских обителей*, бр. 542, 711, 800, 825; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славјанских рукописей афонских обителей*, бр. 542, 711, 800, 825.

⁸⁰⁹ Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 340, 355.

⁸¹⁰ Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 340, 356.

⁸¹¹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 178.

патерика.⁸¹² Детаљнијом анализом водених знакова и њиховим поређењем с другим хиландарским рукописима, сугерисано је да Патерик из хиландарске рукописне збирке „треба предатирати на 1395/1405. годину.“⁸¹³ Такво кориговање наводи на закључак да су у радионици Данилица Левооког готово у исто време настала сва три преписа патерика.⁸¹⁴ Поред тога што су преписи блиски по времену настанка, они су и истоветне садржине – сва три рукописа садрже алфавитни и скитски патерик.⁸¹⁵

Историју настанка ових преписа могуће је унеколико реконструисати на основу дечанског преписа, будући да се само у њему проналазе записи савремени тренутку настанка кодекса. Дечански патерик исписан је рашким, једнојеровим правописом на 327 листова папира.⁸¹⁶ Према воденим знацима, књига је настала у последњој деценији 14. века, 1395–1400. године.⁸¹⁷ У рукопису се проналазе два подужа записа, од којих је један забележен на листу 245r, а други на последњем, 327v листу. Исписан црвеним мастилом, први запис је само делимично сачуван, будући да је на том месту рукопис значајно оштећен. Запис на крају кодекса испоставља се, међутим, посебно важним, те стога доносимо његову транскрипцију:

Гонимаго ншоу постигноути и желемаго насладити се. ты же любидни сладкын. і(соу)се сп(а)се
мон снѣ малоуе моуе приношеніе прїици такоже приѣтъ и вдовѣи и двѣ лепїтѣ. понѣж(е) и разѣонникъ
малъ глас(ь) испоусти. нъ велню вѣроу(ь) собрѣте. тѣмѣже и азъ смѣрени и послѣдни въ иноцѣхъ. твонмъ
нензречѣннмъ промышленнмъ прѣдстатель въ от(ь)чѣствѣ моєм(п)оставленъ бых(ь) любовню
братнѣи и по(в)елѣннѣм(ь) г(оспо)д(и)на ми кнеза стефана и брата него (в)лъка и м(а)тере нх(ь)
квѣра ебѣннѣ. си ма(а)и даръ приложнх(ь) цр(ь)кви г(оспод)а моѣго і(соу)с(а) х(ри)с(т)а с(вѣ)тоу
панѣократору(ь) иже въ дѣтах(ь). надежду(ь) нмѣне сего малаго ради приношеннѣ вѣчннх(ь) бл(а)гъ
насладити се.

СМѢРЕНИ НГОУМЪНЪ ВАРЛАМ(ь)

приложи снѣ книгѣ цр(ь)кви дечан(ь)скон(ь) (вѣ)чнаа мѣ памѣт(ь). в(о)гъ да прости и помѣне ...
тисвщно и дѣвето.⁸¹⁸

Највећи део записа исписан је у првом лицу, док тек на његовом крају долази до промене и преласка у треће лице казивања. Промена облика казивања побудила је пажњу истраживача, подстакавши их на упитаност да ли су основни текст и запис исписани руком једног истог лица.⁸¹⁹ Неопходно је одмах истаћи да је промена у облику казивања и граfiјски означена у запису. Два дела записа, с различитим формама казивања, раздваја потпис смиреног

⁸¹² Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 165; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 542; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 542.

⁸¹³ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XX.

⁸¹⁴ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 394; Е. Matthes, *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1990, 44.

⁸¹⁵ Патерик, Хиландар 428, НБС мф. А 1805; Патерик, Wuk 40, НБС мф. А 2462; Патерик, Дечани 96. Неопходно је упоредити преписе и утврдити да ли је Данилац користио један исти предложак.

⁸¹⁶ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 394.

⁸¹⁷ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, 35.

⁸¹⁸ Патерик, Дечани 96, л. 327v.

⁸¹⁹ Биљана Стипчевић је била мишљења да је запис писао други писар, в. Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 394.

игумана Варлаама. Потпис „у вјазу“ била је уобичајена форма којом су потписивани дародавци (приложници) књига, а која се среће и у другим ћириличким рукописима на Балкану. Ктиторском потпису игумана Варлаама у дечанском патерику претходи казивање о околностима прилагања књиге дечанској киновији.

Облик казивања у првом лицу најчешће се среће у исповестима и исказима који се тичу интимног, личног плана. Формом првог лица приложник књиге Варлаам је очито желео да сачува од заборава појединости које се тичу његовог живота. Након уобичајене формуле афектиране унижености, у форми првог лица саопштено је да је рукопис дарован у време када је вољом дечанског братства и заповешћу кнеза Стефана и његовог брата Вука, као и њихове мајке кир Јевгеније, Варлаам био постављен за дечанског игумана. Избором таквог облика казивања, Варлаам је очито настојао да укине дистанцу између њега и нових дечанских ктитора који су га поставили на место дечанског игумана.

Палеографске особине записа у целини одговарају писмовној слици основног текста књиге, што значи да је једном истом руком исписана цела књига. То је рука Данилца Левооког, који је, дакле, преписао патерик, а затим је, на крају, исписао запис с ктиторским потписом новог дечанског игумана Варлаама. Појава првог лица казивања објашњава се тиме да је састављач првог, највећег дела записа био Варлаам, док је запис Данилчевом руком само пренет у рукопис.⁸²⁰ Интимни/исповедни план првог дела записа напуштен је ктиторским потписом новог игумана, док је други део белешке обликован према препознатљивом обрасцу средњовековних записа.

Дечански чти-минеји. Варлаамово име појављује се, међутим, у још неким дечанским књигама, које су такође изашле из радионице Данилца Левооког. Реч је, наиме, о годишњем комплету пролога (читачких минеја) који је Варлаам, као тадашњи дечански епископ, приложио дечанској цркви Христа Пантократора. Од четири књиге, колико их је било у комплету, данас су познате три, и оне се у дечанској рукописној збирци чувају под бројевима 52, 53 и 54. Недостајућа књига била је први део годишњег комплета и у њему су била пролошка житија и помени стихова са светитељима по данима за месеце септембар, октобар и новембар. Уз недостајући примерак стишног пролога број Данилчевих рукописа нараста на 16.

У две књиге стишних пролога, за март–јун (Дечани 52), односно јун–август (Дечани 53) проналазе се записи, који умногоме откривају околности настанка преписа. На крају дечанског рукописа бр. 53 – последњег дела годишњег комплета, наведена је и година завршетка рада на овим књигама – 6902. (1393/1394).⁸²¹ Запис на крају Стишног пролога за март–јун (Дечани 52) доноси посредну датацију, према којој је књига исписана у време владавине српског кнеза Стефана – сина великог кнеза Лазара, и управе српског патријарха Данила.⁸²²

У рукописима бр. 52 и 53, Варлаам се помиње као дечански епископ, при чему не треба сумњати да су приложник стишних пролога (Дечани 52, 53) и даривалац Патерика (Дечани 96) иста личност. Комплет пролога настао је током 1393/1394. године, и то је *terminus post quem* постављења Варлаама на место игумана Дечанског манастира. Упркос оштећености места на коме је забележена година даривања књига, долазак Варлаама на место игумана могуће је, ипак, утврдити с више прецизности. У секцији о историјату рукописа, аутори каталошког описа дечанског Патерика навели су да би то „могла бити 6900. или 6909. што би, као годину записа, дало 1391/1392. или 1400/1401“.⁸²³ Како је 1393/1394. Варлаам обављао послове епископа у манастиру, извесно је да је на место игумана могао бити постављен између 1395. и 1400/1401. године. Штавише, врло је вероватно да је књигу приложио Дечанима у часу када је вољом монахиње Јевгеније и њених синова постављен за игумана манастира. Временски оквир Варлаамовог постављења на место игумана Дечана додатно сужава

⁸²⁰ Такви случајеви нису били реткост у средњовековном јужнословенском наслеђу.

⁸²¹ Стишни пролог за јун–август, Дечани 53, л. 164v.

⁸²² Стишни пролог за март–мај, Дечани 52, л. 166v. Време управе патријарха Данила III пада од 1390/1391. или 1392. до 1396. године, в. Сава, епископ, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996, 154–155.

⁸²³ Д. Богдановић и др., *Опис ћириличких рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 399.

чињеница да су Лазаревићи посетили Дечане 1397. године. Том приликом они су манастиру учинили разне прилоге, вратили му старе и даровали нове поседе, и све то правно потврдили у новој повељи. Извесно је да је током њихове посете дотадашњи епископ Варлаам постављен за новог игумана манастира.⁸²⁴

Успомену на чин српске владарске породице, Варлаам је сачувао у запису који је према његовој жељи и упутству исписао Данилац Левооки. Белешка на крају Патерика потиче, по свој прилици из 1400/1401. године. Не може се, међутим, са сигурношћу мислити да је тада и књига преписана, будући да завршни редови Данилчевог записа говоре о Варлаамовом прилагању књиге, али не и о времену писања Патерика. Данилац је Патерик преписао вероватно неку годину раније, док је запис о Варлаамовом даривању дечанске киновије унео накнадно, мало после 9. јуна 1397. године, када је Варлаама изабран за игумана Дечанског манастира. Варлаам се, међутим, врло кратко, само пар месеци задржао на том положају. Услед смрти или неког другог разлога, он се након Данилчевог записа више не помиње у изворима. У првим годинама 15. века дечанском киновијом управљао је већ Григорије Цамблак.

Околности настанка рукописа и записа пружају упориште тези да је Данилац Левооки извесно време боравио у Дечанима. Премда и даље остаје отворено питање да ли је Данилац био писар који је радио на подручју Дечана и Пећког манастира или је пак реч о путујућем писару који је у манастир на Дечанској Бистрици допутовао ради обнове манастирске библиотеке, извесно је да је у Дечанима, макар и привремено, била развијена његова писарска радионица.

Струшки препис Душановог законика. Ширина и разноврсност опуса Данилца Левооког потврђена је не само преписима литургијских књига и монашке литературе него и списом правне садржине, какав је Струшки препис Душановог законика (Москва, ДБ, Григ. 29/М 1732).⁸²⁵ Пронађен у Струги, крај Охридског језера, овај препис Законика је „филигранолошким путем датиран последњом деценијом 14. века или годинама око 1395“.⁸²⁶ Временски најближи оригиналу, Струшки препис се сматра најстаријим од свих сачуваних преписа Законика цара Душана.⁸²⁷ Поред воденог знака, на последњу деценију 14. столећа указују и палеографске особине рукописа – „присуство великог броја брзописних, заправо канцеларијских елемената, као елемената конститутивних за полуустав с краја 14. века“.⁸²⁸ Од некадашњег целовитог рукописа данас је сачувано само 15 листова, на којима је исписано око сто чланова. Основни текст је исписан сепијом (смеђим мастилом), док се у писању иницијала и наслова појединих параграфа користило црвено мастило.⁸²⁹ У науци је врло рано скренута пажња да су се око преписа старала двојица писара.⁸³⁰ Резултати палеографско-филолошке анализе довели су Митра Пешикана до закључка да су Струшки препис писала „два писара, двапут се сменивши на очуваним листовима; први писар (писар А) написао је прва четири листа осим пет редова на дну последње (46) странице, а затим странице 12б и 13а, док је преостале две трећине очуваног текста писала друга рука (писар Б)“.⁸³¹ Идентификација писара није, међутим, овде окончана. Првог (А) писара Струшког преписа, у чијем је дуктусу

⁸²⁴ На позицији епископа, Варлаам је водио рачуна о поретку богослужења, затим о манастирским књигама, а врло вероватно и о економији Дечана. Иако у сачуваним изворима нема потврде, сасвим је могуће да је Јевгенијиној посети Дечанима претходило писмо дечанског епископа Варлаама, у коме је владарску породицу известио о стању у манастиру.

⁸²⁵ Фотографије Струшког преписа у: *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Струшки и Атонски рукопис*, ур. М. Беговић, Београд 1975.

⁸²⁶ Д. Богдановић, „Опис Струшког преписа“, у: *Законик цара Стефана Душана. Књ. I. Струшки и Атонски рукопис*, 124. Владимир Мошин је први изнео мишљење да је рукопис према воденом знаку („полукоња“) из 1395. године.

⁸²⁷ Н. Радојчић, „Струшки рукопис Душанова законика“, *ЈФ XXII* (1957–1958), 49.

⁸²⁸ Д. Богдановић, „Опис Струшког преписа“, 124.

⁸²⁹ Н. Радојчић, „Струшки рукопис Душанова законика“, 57; Д. Богдановић, „Опис Струшког преписа“, 124.

⁸³⁰ Н. Радојчић, „Струшки рукопис Душанова законика“, 56–57;

⁸³¹ М. Пешикан, „Писарске секције у Струшком препису Душановог законика“, *ЈФ XXX* (1973), 525–526.

уочена већа рутинираност и изразитији, доследнији лични рукопис,⁸³² Луција Цернић препознала је у Данилцу Левооком.⁸³³

Дечанска повеља кнегиње Милице. Други спис правне садржине који побуђује пажњу јесте повеља коју је монахиња Јевгенија (кнегиња Милица), заједно са синовима, даровала Дечанском манастиру.⁸³⁴ У писару повеље препознат је Данилац Левооки.⁸³⁵ Затекавши Дечане у лошем стању, монахиња Јевгенија се са Стефаном и Вуком уписала као нови ктитор манастира. Текст Повеље монахиње Јевгеније, од 9. јуна 1397. године, исписан је на непопуњеним листовима завршне свештице Треће дечанске повеље (Архиву САНУ 360), из средине 14. века.⁸³⁶ Последњи редови дипломатичког акта, с потврдом патријарха Калиника, у међувремену су се изгубили.

О месту рада писара Данилца Левооког изнети су опречни ставови које ћемо само кратко поновити на овом месту. Док је Димитрије Богдановић заступао тезу да су Варлаамови пролози настали у Дечанима,⁸³⁷ Мирослава Гроздановић-Пајић била је чврстих уверења да су „Данилчеви пролози (бр. 52, 53, 54) писани на Хиландару по наруџбини кнеза Стефана“.⁸³⁸ Надежда Синдик је настанак дечанских пролога из пера Данилца Левооког везала пак за дечански скит Света три јерарха.⁸³⁹ Према постојећим знањима, Данилац Левооки је у Дечанима боравио сасвим сигурно између 1394. и 1400/1401. године, што не искључује да је у задужбини краља Стефана Дечанског провео и више времена.

Питање места рада Данилца Левооког могло би се размотрити спрам још једног аспекта. Основано је мислити да се Трећа дечанска повеља, оснивачки акт којим су гарантована права манастиру, све време налазио у Дечанском манастиру. Исписана на непопуњеним листовима кодекса из средине 14. века, повеља монахиње Јевгеније је, у том случају, морала бити издата „на лицу места“, дакле у самом манастиру.⁸⁴⁰ Јевгенијина повеља у облику књиге је, према свему судећи оригинал, из чега даље произилази да се Данилац Левооки сасвим сигурно 1397. морао задесити у Дечанима. Уколико је Данилац одиста писар Јевгенијине повеље, у том случају не треба искључити могућност да је био у њеној пратњи,

⁸³² М. Пешикан, „Писарске секције у Струшком препису Душановог законика“, 527.

⁸³³ Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 340, 355.

⁸³⁴ В. Тријић, „Трећа дечанска повеља. Повеља Лазаревића Дечанима“, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*, ур. М. Марковић, В. Војводић, Београд 2017, 362.

⁸³⁵ А. А. Турилов, „Заметки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)“, *ССА* 9 (2010), 201–202, 204–205.

⁸³⁶ Уобичајено је мишљење да су манастирске хрисовуље издване у облику свитка. Документ такве дужине, према мишљењу Ђорђа Трифуновића, није био погодан за свакодневну употребу, те су из практичних разлога оснивачке повеље добијале своје копије у виду рукописне књиге. Такво уверење преиспитао је Ђорђе Бубало, сматрајући да владарској оснивачкој повељи за манастир у облику књиге није нужно морала да претходи верзија у свитку с печатом. Виктор Савић је скренуо пажњу да је Светостефанска повеља најстарија хрисовуља која је написана у облику кодекса, а она би, сматра Ђорђе Бубало, могла бити оригинал. В. *Повеља краља Милутина Манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. 2 фототипије издања и пратеће студије, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 138–139; Ђ. Бубало, „Нека запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску“, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд 2016, 26–27, 27; В. Савић, „Писар хиландарске повеље 139/141 и Светостефанске хрисовуље. Палеографско-филолошко разматрање“, *ПКЛИФ* 83 (2017), 132.

⁸³⁷ Д. Богдановић, „Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана“, 39.

⁸³⁸ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XIX.

⁸³⁹ Д. Богдановић и др. *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 172; Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првој деценији XV века“, у: *Српска књижевност у доба Деспотовине, научни скуп, Деспотовица, 22–23. 8. 1997. Дани српскога духовног преображења* 5. Деспотовац 1998, 247–260.

⁸⁴⁰ О књижевноуметничким вредностима повеље монахиње Јевгеније у: Р. Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милице“, *Јефимија* 11 (2001), 11–41; С. Томин, Н. Половина, „Дечанска повеља кнегиње Милице – монахиње Јефимије“, у: С. Томин, Н. Половина, *Очи срдачне. Личности и идеје српског средњег века*, Нови Сад 2016, 73–94.

али ни то да је радио у непосредној близини српског кнеза Стефана Лазаревића. Најзад, хартија његових рукописа упућује и на Хиландар као место његовог боравка.⁸⁴¹

Празнични минеј, који се данас налази у рукописној збирци Пећког манастира (бр. 41), као могуће место Данилчевог рада поставља и Пећки манастир. Премда се не може са сигурношћу тврдити да је препис начињен у Пећком или Дечанском манастиру, Празнични минеј Данилца Левооког изнова баца светло на снажне везе између та два центра. Чак и у случају да је Минеј био намењен служењу у дечанској цркви, недуго након настанка морао је бити пренет у Пећки манастир, где су му придружени култни састави посвећени патријарху Јефрему. Данилчев препис илустративан је пример живе књижне размене између Дечана и Пећког манастира, о чему је раније већ било речи.

Деценију пре него што је Данилац начинио Варлаамове преписе пролога, у Дечанима, или извесније, у Пећкој патријаршији, Лукије и сарадници преписали су Стишни пролог за децембар–фебруар који, како је у науци већ примећено, представља старију редакцију превода стишног пролога.⁸⁴² Уколико је књига писана у Патријаршији, на шта упућује обраћање послушника Дабжива српском патријарху Јефрему на задњој страни 78. листа, у Дечанима се могла наћи већ у наредном веку, и то врло вероватно у пиргу „Светог краља“.

Упоредо постојање преписа Варлаамове и Лукијеве редакције превода стишног пролога у дечанској збирци током претходних седам векова говори у прилог динамичности дечанске књижнице. Дечанска библиотека у 14. веку је, с једне, стране опремана најбољим светогорским преписима и преводима, о чему су се посебно старали владари и чланови владарских породица, док је, с друге стране, она остала „пропустљива“ за архаичност и старину, која је до ње очито допирала са македонских страна. У вези с тим, није згорет поменути да се у Дечанима у једном часу нашао и рукописни Минеј за јул–август који је у првој четвртини 14. века преписао Оливер из Прилепа.

4.2.2. Радионица писара Макарија

Крајем 14. и у првој деценији наредног столећа, на уском простору којим су били обухваћени Пећки и Дечански манастир била је развијена преписивачка активност писара Макарија и три његова непозната сарадника. Позната су три преписа која су изашла из Макаријеве радионице. Две књиге се чувају у дечанској рукописној збирци (бр. 76, 90), једна у збирци манастира у Пећи (бр. 90), док се фрагмент пећког рукописа налази у рукописној збирци Народне библиотеке у Србији (Рс 11).

Развијени запис с именом писара Макарија проналази се на најмлађој књизи овог писара. Реч је о рукопису Пандекта монаха Никона (Дечани 90). Књигу је у целости исписао Макарије, а пошто је завршио рад, упечатљивим црвеним мастилом оставио је белешку на крају књиге. Испод записа писар је исписао и пасхалне таблице за 6917–6932. године, те је према почетној години рукопис датиран у 1409. годину.⁸⁴³ Запис је занимљиве садржине, будући да се из њега дознаје неколико појединости о личности писара:

⁸⁴¹ В. М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XIX.

⁸⁴² Д. Богдановић, „Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана“, у: *Упоредна истраживања 1*, 37–72; М. Радуловић, „Најстарији српски преписи пролошког житија Марије Египћанке“, *ЗРВИ LIV* (2017), 185–187; Л. Тасева, „От писмените сведетели за сръбския стишен пролог към локализацията на превода“, *ЗРВИ LVIII* (2021), 185–197.

⁸⁴³ Пандекте монаха Никона, Дечани 90, л. 149v; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 362–369.

конецъ прѣвома коллатю книзѣ с(вѣ)т(а)го никона. еже свѣт[ъ] .ѿ. словъ. въ второн книзѣ .ѿг. словъ.
Исчрѣте макариѣ съ мнозѣмъ трѣдомъ и старостию и слѣпотою да аще и кто потѣкнет(ъ) се чѣтѣщи
невѣстелнаго рад[н]и слово писанїа не клѣнѣте м(о)ле вы. зане не волею написах(ъ) себе. ни [к]рпих(ъ)
ни продах(ъ) ю. нь да чѣте ю и помѣнѣте ме и вас(ъ) в(ог)ъ да проститѣ амин(ъ): писавшаго ю и
стежавшаго ю. и прочи[та]ющаго ю. трих(ъ) тронце с(вѣ)та сп(а)си и съхрани ∴~⁸⁴⁴

У позним годинама и ослабљеног вида, писар Макарије је очито исписао две књиге Пандекти монаха Никона. Писар последње деценије 14. века, он је, према свему судећи, био врло искусан и плодотворан писар који је исписао знатно већи број књига од оних које су се сачувале до наших дана. Његово искуство и пажљивост огледају се у склоности ка детаљном и прецизном саопштавању. У једну књигу је, према његовом казивању, било укључено 40 слова монаха Никона, а у другу 33. Молећи будуће читаоце да га не куну због грешака у писању, он је навео да књигу није купио нити је продаје. Бринући се о властитој духовности, Макарије је, како наводи, монашки зборник са словима Никона Црногорца исписао за себе. Његово име, а онда и тип преписане књиге упућују да је он вероватно био монах у Дечанима или пак у Пећком манастиру.

Два зборника Данилчев сувременик исписао је са два сарадника. Према количини преписаног текста, Макарије се у оба кодекса трудио око највећих деоница, што допушта мишљење да је он био главни писар и да је руководио скрипторијумом. Непознати сарадник који је идентификован у Зборнику житија и слова Јована Синајског и Григорија Синаита (Пећ 90), препознат је у писару који је радио у близини патријарха Спиридона. Његовом руком исписане су патријархове повеле које се под бројем 67 и 70 чувају у Архиву манастира Хиландара.⁸⁴⁵ Непознати сарадник био је, дакле, упућен на седиште патријаршије у Пећи, што је још једна потврда да је Макарије књиге писао у ближој или даљој околини Пећког манастира.

Дечански рукопис (бр. 76) јесте зборник слова Исака Сирина. Састоји се од 373 листа. Потпис грешног Макарија, забележен црвеним мастилом, уочен је на предњој страни 367. листа. На 262. листу Макарије је исписао запис у коме се за спас душе моли Светој Тројици. Њему је саобразан последњи део записа у дечанском препису Слова монаха Никона: с(вѣ)та тронце трех(ъ) съхрани писавшаго ю и стежавшаго ю и прочитающаго ю.⁸⁴⁶

Исихастичке оријентације, пећки зборник (бр. 90) написан је рашким правописом и брзим полууставним словима.⁸⁴⁷ Рукопис је без почетка и данас броји 248 листова хартије из последње деценије 14. века.⁸⁴⁸ Анализом садржине и водених знакова, установљено је да је фрагмент, који се чува у Народној библиотеци (Рс 11), део који се може уметнути између садашњег 101. и 102. листа пећког рукописа.⁸⁴⁹

Рукописи настали у скрипторијуму грешног Макарија припадају тзв. монашкој литератури и намењени су духовном васпитавању братије. Макаријеове књиге су скромне уметничке опреме. Поред једноставних иницијала, ликовном утиску доприносе записи писара исписани изразито црвеним мастилом. Ови преписи имају, међутим, неке друге особине на основу којих се обликује јединствена слика Макаријевог скрипторијума. Полууставно писмо

⁸⁴⁴ Пандекте монаха Никона, Дечани 90, л. 149v.

⁸⁴⁵ Атрибуција – Луција Цернић, Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 341–342, 356–358.

⁸⁴⁶ Слова Исака Сирина, Дечани 76, л. 226v.

⁸⁴⁷ В. Мошин, „Рукописи Пећке патријаршије“, бр. 106, 114–116.

⁸⁴⁸ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, „Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије“, 11, 50.

⁸⁴⁹ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, „Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије“, 11.

главног писара оставља утисак искусног посленика, који је својим слободним потезима руке остварио уједначени ритам.⁸⁵⁰ Рутинирани и лежерни дуктус потцртава доброг писара, који није тежио калиграфској углађености свог писма. На плану језичких одлика, преписи настали у Макаријевој радионици добар су пример постепене смене два правописа.

С обзиром на то да се од три преписа данас два налазе у дечанској рукописној збирци, те да су писари живели и писали на терену на којем су Патријаршија и манастир Дечани, могуће је претпоставити да су у време обнављања дечанске књижнице крајем 14. и у првој деценији 15. века манастиру приложени и Макаријеви преписи.

4.3. Скадарски скрипторијум

Од друге половине 14. века, када је Зета дата на управу владарима из династије Балшића, на острвцима Скадарског језера почињу се интензивно подизати православни храмови.⁸⁵¹ Изградња православних келија и манастира на Старчевој Горици, Бешки и Морачнику, као и заснивање првих монашких заједница били су непосредан резултат одлуке донете на црквеном сабору у Пећи 1375. године.⁸⁵² Одлука је предвиђала да Зета буде насељена монасима из Свете Горе и других православних манастира, што треба разумети спрам околности да је та област истовремено била под снажним, непосредним римокатоличким утицајем.

Снажан светогорски утицај одредио је да монашки живот на Скадарском језеру буде организован према оном који је столећима негован на Атосу. Келиотски и еремитски облици монашког живота развили су се врло рано на језерским острвима, што се одмерава према бројним манастирима, црквама, келијама и испосницама које су постојале на овим просторима. Прилагођавајући се својим изгледом и организацијом светогорским облицима монаштва, скадарска монашка заједница била је позната и као Света Гора Зетска. Исихазам, који је био веома распрострањена монашка пракса на Светој Гори, посебно након окончања паламитско-варлаамовског спора у другој половини 14. века, проширио је свој утицај и на острва на Скадарском језеру. Новоосноване манастире требало је снабдети одговарајућим књигама, те се тако и на острвцима Скадарског језера врло брзо по стварању монашких насебина почело с писањем књига.

У досадашњим покушајима реконструкције преписивачке праксе која је била развијена на простору Скадарског језера, готово без изузетка настојало се да се утврди физиономија јединственог скрипторијума. Чини се да је то један од два проблема који нарочито треба преиспитати. Као други, уочава се да није увек јасно успостављена граница између књига које су на том простору биле писане и оних које су у неком тренутку улазиле у састав скадарских књижница. Тако се тврдило да је Четворојевањђеље Старчеве Горице, које се данас чува у Венецији, у Марчијани (ССХСV 12380), писано крајем 14. века на Старчеву.⁸⁵³ На горњој белини првог и осмог листа забележени су, уистину, записи који се односе на Старчеву Горицу. Они, међутим, само потврђују да је књига некад припадала том манастиру, а не да је и у Старчевој Горици преписана.⁸⁵⁴ Тврдњи да је место настанка рукописа управо манастир старца Макарија супротставља се чињеница да су наведени записи забележени касније, у 16.

⁸⁵⁰ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 295.

⁸⁵¹ А. Čilikov, *Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera*, Podgorica 2013, 24. Балшићи су управљали Зетом од 1360. до 1421. године.

⁸⁵² М. Tomić Đurić, „The isles of great silence. Monastic life on Lake Scutari under the patronage of the Balšićs“, *Balkanica* 43 (2012), 83.

⁸⁵³ Р. Иванишевић-Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 46.

⁸⁵⁴ Ј. Максимовић, „Четворојевањђеље Старчеве Горице“, *ЗМСЛУ* 12 (1976), 59.

веку.⁸⁵⁵ Књига је, дакле, могла бити написана негде другде, а век касније донета у Старчеву Горицу, где је прикључена њеној библиотеци.

Упоредном анализом, пре свега ликовних украса, утврђено је да између венецијанског четворојеванђеља и два преписа четворојеванђеља попа Никодима (Софија, НБКМ 41; Ватикан, Cod. Slav. 5) постоји извесна сличност.⁸⁵⁶ Такав налаз наводи на закључак да Четворојеванђеље Старчеве Горице треба придружити другим књигама које су настале у Никодимовом скрипторијуму. С обзиром на то да скрипторијум попа Никодима није досад детаљно и систематски проучен, уздржаност у произвољном убицирању простора његовог рада неопходна је у овом тренутку.⁸⁵⁷

Изнето је и мишљење да је у неком од скадарских манастира писан и Цетињски псалтир с последовањем. Реч је о српском препису који је некада припадао Цетињском манастиру, а данас се чува у збирци рукописа у Националној и универзитетској библиотеци у Загребу (НУБ R 3349).⁸⁵⁸ Препис је на начињен на хартији из прве четвртине 15. века (1401–1425). Текст псалтира исписан је у два ступца и полууставним писмом.⁸⁵⁹ Тврдња да је Цетињски псалтир с тумачењем настао у скадарском скрипторијуму није, међутим, образложена одговарајућом аргументацијом. Скренута је једино пажња „да се од осталих издваја специфичношћу сликаних украса и мотива“.⁸⁶⁰

Две књиге су, међутим, сасвим сигурно преписане на острвцима Скадарског језера.

Под сигнатуром Wuk 29, у рукописној збирци Државне библиотеке у Берлину, чува се српски препис Пролога летњег (март–август). Књига је исписана на 354 листова папира, полууставним словима. Илуминирана је двома заставицама и неколиким украсима необичних мотива, који се уочавају на бочним маргинама. Према каталожском опису, књига је настала у последњој деценији 14. или на прелазу из 14. у 15. столеће.⁸⁶¹ Таквом датирању књиге супротставља се, међутим, писарев запис:

Сн (сѣ)ты прологъ съписа сѣ оу горници (сѣ)т(а)го старца макариа въ д(ѣ)ны бл(а)гоч(ѣ)стываго и
хрїстолюбываго г(о)с(поди)на гоуѣга балшыка. не мазде радїи нь бл(аго)с(о)венїа радїи. да ѿ(тѣ)ци
с(ѣ)ты аще що и не боуде исправно или погрешенно чѣтоущѣ бл(аго)с(ло)вѣте а не клѣннѣ а вас(ѣ)
х(рїсто)съ бл[а]д[и]ко да просты и бл(аго)с(ло)вѣ. аминь. аминь. аминь.⁸⁶²

Полугодишњи пролог је, према белешци, исписан у манастиру Горици старца Макарија, у време владавине Ђурђа Балшића. Писар, даље, објашњава да препис није начинио ради новчане накнаде већ ради благослова, а затим се, према уобичајеној пракси, обраћа братству да га не проклињу због учињених грешака.

⁸⁵⁵ J. Максимовић, „Четворојеванђеље Старчеве Горице“, 65. Ауторки је око датирања поменутих записа помогао Димитрије Богдановић, в. нап. 12.

⁸⁵⁶ J. Максимовић, „Четворојеванђеље Старчеве Горице“, 62.

⁸⁵⁷ Поп Никодим је делао у првој половини 15. века и њега не треба поистовећивати с Никодимом Грчићем, чија је активност највише била везана за простор Свете Горе, а у последњим годинама и за тле средњовековне Влашке. Рукописи попа Никодима, овог који је везан за Скадарско језеро, биће предмет наредних истраживања.

⁸⁵⁸ Р. Иванишевић-Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 46.

⁸⁵⁹ V. Mošin, „Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu“, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 5 (1964), 163–164.

⁸⁶⁰ Р. Иванишевић-Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 46.

⁸⁶¹ E. Matthes, *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden 1990, Nr. 13 (SBPK Berlin Ms. slav. Wuk 29), 36.

⁸⁶² Пролог летњи (март–август), Wuk 29, л. 352v. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

Премда о поменутом старцу Макарију извори не казују много, зна се да је на острву Горици основао манастир за владавине Ђурђа Балшића, између 1376. и 1378. године.⁸⁶³ Титула старца свакако наводи на закључак да је Макарије уживао нарочит углед међу духовницима на Скадарском језеру.

Посредно изведено датирање рукописа у запису треба посебно размотрити. Оно је, као што се уочава, изведено посредно, према времену Ђурђевог управе Зетом. Рукопис би, према томе, морао бити завршен пре 13. јануара 1378. године, када је умро Ђурђе Балшић.⁸⁶⁴ Таквом датирању супротстављају се, међутим, резултати филигранолошке анализе који настанак књиге смештају у последњу деценију 14. века.

Неподударност између резултата филигранолошке анализе и датирања књиге према годинама владања Ђурђа Балшића могуће је објаснити на следећи начин. Увидом у дигитализовану копију Пролога, уочили смо најпре да су књигу писала бар двојица писара, а можда и више њих. Према нашој анализи, руку која је забележила запис не можемо у потпуности препознати ни у једној од две руке које су исписале главни текст полугодишњег пролога. Постојање различитих писарских секција наводи стога на помисао да су делови књиге настали у различитом тренутку. У вези с тим, значајан је податак који се тиче водених знакова и њихове анализе. Наиме, у каталошком опису нису наведени листови књиге на којима су наведени водени знаци уочени. Врло је вероватно да 352. лист, где се налази запис, није био укључен у филигранолошку анализу. То нас води ка претпоставци да је лист са записом могао припадати нешто старијем препису Пролога, који је у време писања млађег преписа био у књижници манастира Старчеве Горице. Евантуални старији препис могао је послужити као предлогак тридесетак година касније, као што је његов последњи лист могао бити накнадно унет у млађи препис. Или је, једноставно, запис са старијег рукописа дословно пренет у пролошку књигу млађег датума, што није био тако редак случај у средњем веку.

Друго тумачење тиче се самог писара. Није немогуће да је он начинио грешку у белешци, те да је пропустивши неколико речи, заправо желео да истакне да је манастир старца Макарија основан у време владања Ђурђа Балшића. И једно и друго тумачење остају, међутим, на нивоу претпоставке све док се књига не проучи у целисти. Тек након тога моћи ће се поуздано говорити о историји настанка овог рукописа.

Четворојеванђеље. Друга књига која је написана на подручју Скадарског басена, према оскудним знањима којима располажемо, налази се у личном поседу, негде у Одеси. Око настанка књиге трудио се јеромонах Мина, који је препис завршио марта 6944. (1436) године.⁸⁶⁵ Рукопис је, по свој прилици, настао у манастиру Врањини, на ушћу реке Мораче у Скадарско језеро. Премда се о самом препису не зна много, запис писара Мине доноси неколико важних појединости.

Највећи део Минине белешке дат је у форми казивања у првом лицу јеромонаха Романа. Постављен за старешину врањинског храма Светог Николе, јеромонах Роман је посведочио да је у Врањини затекао епископа попа Герасима и Јована. Његово даље казивање потврда је да је манастирска библиотека у датом тренутку била у лошем стању и да је било неопходно прибавити јој нове преписе јеванђељских књига – и видѣвшоу ми ѿскоудѣнне светымъ тетроегеломъ того всесветаго мѣста.⁸⁶⁶ То је био уједно и мотив јеромонаха Мине да препис са сведочанством о условима у којима је затекао манастирску књижницу дарује храму Светог Николе. У исто време, он је одредио да се управо из његовог примерка четворојеванђеља убудуће служи у

⁸⁶³ Ј. Максимовић, „Четворојеванђеље Старчеве Горице“, 64.

⁸⁶⁴ Година смрти Ђурђа Балшића позната је, између осталог, и према запису забележеном у Симеоновом типичу, НУБ R 4068, НБС мф. А 2625. Грешком писара или издавача записа, година смрти је била погрешно пренета, једном .̑.̑.̑.̑., а други пут – .̑.̑.̑.̑. Грешку је исправио Ј. Стојановић, в. ССЗН књ. VI, бр. 10019.

⁸⁶⁵ ССЗН књ. III, бр. 5565.

⁸⁶⁶ ССЗН књ. III, бр. 5565.

храму Светог Николе у Врањини – да поставе сјо книгѣ въ храмѣ светого Николи на светѣмъ жрътвѣнницѣ.⁸⁶⁷

4.3.1. Радионица Никона Јерусалимца

Крајем четврте деценије 15. столећа на острву Бешки, на Скадарском језеру, била је радионица Никона Јерусалимца. О угледу који је морао Никон, монах исихаста, уживати на Скадарском језеру говори у прилог чињеница да је био духовнике једне владарке, дипломате у правом смислу речи – Јелене Балшић. Монах Никон је као великосхимник Никандар Јерусалимац био и извршилац њеног тестамена. Пре доласка на скадарска острва, Никон је био старшина манастира Светих Арханђела у Јерусалиму, где се усавршавао у духовним стремљењима, али и у писању и у састављању оригиналних састава. Нема готово никаквих знања о његовом пореклу, те стога као једну претпоставку треба узимати размишљања о његовог грчком пореклу. На његово грчко порекло наводе грчки састави и велики број грчких речи и грцизама, који се проналазе у зборнику који је саставио и написао за Лазарева кћер. У његово одлично знање грчког језика не треба сумњати, што посведочава и изразито грчки криптограм који је употребио за реч монах на крају Повести о Јерусалимским црквама.⁸⁶⁸ Реч је, дакле, о ерудити, монаху велике духовне културе и одличном зналцу патристичких дела, исихастичке литературе, али и природних наука свога времена.

Оставши без сина и други пут удовица, Јелена се у четвртој деценији 15. века повукла на Скадарско језеро. Поред рушевина цркве Светог Ђорђа, она је 1439/1440. на острву Бешка, које је познато још и као Брезовица и Горица, подигла себи гробну цркву посвећену Богородици.⁸⁶⁹ Тада, већ у дубокој старости, Јелена је била обузета монаштвом и монашком литературом, те је тако последње године живота провела у духовној преписци с монахом Никоном.

Препис Шестоднева Јована Златоустог јесте најстарији познати рукопис који је 1439/1440. настао трудом Никона Јерусалимца.⁸⁷⁰ Рукопису је монах Никон придодео, у српском преводу, делове из исихастичких списа Григорија Синаите, Симеона Новог Теолога, патријарха Калиста, као и текстове на грчком језику – *О дефиницијама*, и спис Евсевија Кесаријског. Књига се данас налази у рукописној збирци манастира Савина, где се чува под бројем 21.⁸⁷¹ На задњој страни 382. листа Никон је забележио годину у којој је окончао рад на Шестодневу – 6948. (1339/1440) године, а одмах затим оставио је и свој потпис – *сѣѣрени никон ѣрусалимѣцѣ*.⁸⁷² Књига има 399 листова и исписана је измењеним рашким правописом. Писмо је највећим делом ћирилично полууставно, с елементима брзописа, док су мањи, грчки делови текста исписани грчким курзивом.⁸⁷³

Готово одмах након што је завршио Шестодневник, монах Никон се посветио састављању зборника по жељи Јелене Балшић. У зборничку целину он је поред састава по Јеленином избору унео и њихову преписку. „Рукопис је зборник тзв. непостојаног састава, односно мешовите садржине – врста средњовековног кодекса који настаје по личној замисли

⁸⁶⁷ ССЗН књ. III, бр. 5565.

⁸⁶⁸ Д. Богдановић, „Горички зборник“, у: *Историја Црне Горе II/2*, Титоград 1970, 373.

⁸⁶⁹ И. Шпадијер, „Горички зборник“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 326.

⁸⁷⁰ Р. Станковић, „Рукописне књиге манастира Савине. Водени знаци и датирање“, *АП* 20 (1998), 281–282.

⁸⁷¹ Д. Богдановић, „Инвентар рукописа манастира Савине“, у: Д. Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи, монографије*, Београд 1978, 93.

⁸⁷² Шестоднев, Савина 21, НБС мф. А 2532; ССЗН, књ. I, бр. 277.

⁸⁷³ Д. Богдановић, „Инвентар рукописа манастира Савине“, у: Дејан Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи, монографије*, 93.

наручиоца и представља његов избор текстова у књизи.⁸⁷⁴ Као једну од кључних одлика Горичког зборника, Димитрије Богдановић је издвојио то што „садржај Горичког зборника обухвата књижевни израз два лица из различитих друштвених средина, али са истоветним прекупацијама и истоветним естетским доживљајем: једне владарке и једног монаха-духовника“.⁸⁷⁵

Књига припада рукописној збирци Архива Српске академије наука и уметности, где се чува под бројем 446. Зборник садржи 273 листова исписаних Никоновим особеним дуктусом. Орнаментика кодекса је скромна. На крају рукописа је Никонов потпис, истоветан оном у Шестодневнику, с годином 1441/1442, у којој је свој рад на зборнику завршио.

Структура Горичког зборника побуђује посебну пажњу. У првом делу се налазе прва посланица Јеленина, која је веома оштећена, и Никонов одговор на њу. Након ње је укључена друга посланица, с Никоновим одговором. Трећи, најобимнији део носи наслов Епистолије третија. У њему нема Јелениног писма, али се из исцрпног Никоновог одговора може разумети шта му је била садржина. Он излаже укратко свештену библијску историју и, одговарајући на њена питања, говори о учењу цркве, клањању иконама, расправља о догматским и другим теолошким проблемима. Јелени, затим, он приповеда о њеним прецима према српским родословима и излаже живот Стефана Немање према Житију Светог Симеона од Стефана Првовенчаног, а животопис светог Саве према Теодосијевом делу.

Занимљиво је скренути пажњу на то да је Никон у излагању житија родоначелника светородне династије Немањића учинио неколико редакторских интервенција. Примера ради, епизоду о Немањином крштењу у римокатоличком обреду, он је изоставио у свом казивању. Текстовне измене таквог типа треба интерпретирати у односу на средину у којој је Горички зборник настао и у којој је потом био непосредно читан. Сходно томе, ваља подсетити да су православне монашке заједнице на Скадарском језеру, због природе положаја, биле под непрестаним римокатоличким утицајем латинског Запада, те их није било потребно додатно збуњивати.

Након хагиографских целина Никон је прикључио саставе о монашким правилима скитског типа, као и спис космографског карактера. Следи Никонов путопис посвећен Јелени – Повест јерусалимским црквама, потом Исповедање вере, посвета с молбом за опроштај за грешке у писању и поздрав. Као завршна целина долази писмо „смерене Јелене“, у којем она потврђује да је примила Никонов препис и да тај рукопис приноси на дар храму Благовештењу на Горици (Бешкој).

4.3.2. Владарски скрипторијум Ивана Црнојевића

Непосредно након смрти султана Мехмеда II, зетски господар Иван Црнојевић се вратио у отаџбину из Италије, где је с породицом избегао две године раније. По повратку у Зету, једна од његових главних активности одвијала се у правцу учвршћивања положаја православне цркве. Повелом од 4. јануара 1485. године, он је основао манастир на Цетињу, чија је изградња морала почети неку годину раније, између 1481/1482. и 1485. године. Новоподигнутом манастиру на Цетињу зетски господар је приложио поседе и установио као општежитељно духовно средиште, где се сваки монах морао држати као у свим другим киновијама.⁸⁷⁶ Оснивачки акт Ивана Црнојевића, према коме је Цетињски манастир постао седиште Зетске митрополије чува и имена зетског митрополита – Висариона, и епископа – Вавиле.⁸⁷⁷

⁸⁷⁴ И. Шпадијер, „Горички зборник“, 326.

⁸⁷⁵ Д. Богдановић, „Горички зборник“, 373.

⁸⁷⁶ Е. Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори (1492–1496)*, Цетиње 1996, 100–102.

⁸⁷⁷ Е. Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори (1492–1496)*, 101.

Из времена оснивања манастира сачуване су рукописне књиге које се местом настанка везују за владарски двор зетског господара, односно седиште Зетске катедре на Цетињу. У једном од та два места, преписан је 6992. (1483/1484) године празнични минеј (съборникъ четирьм мѣсецьм).⁸⁷⁸ Рукопис се чува у Универзитетској библиотеци у Торину, и познат је само према издању записа. У белешци непознатог писара наведени су зетски митрополит Висарион и епископ Вавила.

Зна се за још један препис из времена зетског господара. Реч је о примерку часловца који се данас налази у приватном власништву, а према писаревом запису преписан је у дому Ивана Црнојевића. У садржински развијенијем запису проналази се и потпис писара – Николе Косијера. Обављајући службу писара на дворовима зетских господара, Ивана Црнојевића и његових синова Ђурђа и Стефана, Никола Косијер је преписао велики број владарских повеља.⁸⁷⁹ Његовом руком преписане су и неке рукописне књиге. Примивши поруџбину од логотета Божицара Грка, који је највероватније писара платио за уложени труд и посвећени рад, Никола Косијер је часловац преписао 2. јула 6994. (1486) године.⁸⁸⁰

Спроведена истраживања рукописа који се местом настанка сигурно везују за острвца на Скадарском језеру и његову непосредну околину показују да о јединственом скадарском скрипторијуму, ипак, није могуће говорити. Напори да се истакнути писани споменици подведу под један исти круг рукописа чине се немогућим и остају без резултата. Не бисмо могли тврдити да исте или макар сличне палеографске и ортографске црте одликују и Пролог и Четворојевањелје јеромонаха Мине. На тај начин не би било могуће говорити ни о њиховој орнаментици, односно уметничкој опреми. Та немогућност објашњава се не само чињеницом да су та два рукописа настала у извесном временском размаку него што још увек не располажемо довољним знањима о томе где су непознати писар берлинског пролога, односно јеромонах Мина усвајали и развијали вештину писања и илуминирања рукописа, а онда, најзад, и колико су својим радом били везани за простор Скадарског басена.

На острву Бешка потпуно засебно развијала се радионица Никона Јерусалимца. На основу мало података о Никоновом животу, и посебно његовим кретањима, могло би се рећи да је писменост посредована његовим кодексима била негована на Светој Гори, а свакако у српском манастиру у Јерусалиму. Сходно томе, о књижевној радионици, па и скрипторијуму Никона Јерусалимца могуће је говорити тек у правцу тога како се писмености једног простора „преноси“ у други, а онда разматрати облик или облике њеног постојања и даљег развијања у новој средини.

4.4. Манастир Светог Павла: преводилачко-преписивачки центар

Осамдесетих година 14. столећа, у атмосфери надируће силе с исламског истока, као и претрпљеног пораза српске војске на реци Марици, два монаха су се, уз дозволу светогорске управе, упустили у обнову старог манастира Светог Павла, који је затечен у рушевинама и који је вероватно почео да опада већ почетком 12. века.⁸⁸¹ Блискост властеоским и владарским

⁸⁷⁸ ССЗН, књ. I, бр. 353.

⁸⁷⁹ Ђ. Бубало, „Никола Косијер, дијак“, у: *Српски биографски речник*, том 7, Мл–Пан, ур. Б. Бешлин, Нови Сад 2018, 362.

⁸⁸⁰ ССЗН, књ. I, бр. 355.

⁸⁸¹ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“ *ЗРВИ* XXII (1983), 214; Г. Суботић, „Манастир Светог Павла“, у: *Казивања о Светој Гори*, ур. М. Јанковић, Београд 1995, 116. У наведеним радовима Гојка Суботића дат је систематичан историјски преглед живота манастира Светог Павла, од његовог оснивања до наших дана. Поводом сагласности светогорске управе да српски монаси обнове манастир Светог Павла, Г.

круговима, као и углед који су нови ктитори уживали међу Светогорцима, донели су нарочит статус духовном средишту које се обнављало. Најстарија исправа у којој се манастир Свети Павле помиње заједно с његовим новим ктиторима издата је у пролеће 1385. године, те се претпоставља да се с радовима и поновним успостављањем живота у манастиру отпочело нешто мало пре тога, највероватније 1383. или 1384. године.⁸⁸²

Прворођени син севастократора Бранка Младеновића и старији брат Вука Бранковића, Никола Радоња, био је један од ктитора Светог Павла. Недуго након смрти супруге Јелене – сестре деспота Угљеше, и њихових двеју ћерки, најкасније почетком 1365. године, он је напустио световни живот и замонашио се у Хиландару, узевши име Роман.⁸⁸³ „Касније, у великој схими, још једном га је променио, због чега се у највећем броју докумената помиње као Герасим.“⁸⁸⁴ С обзиром на то да је био сабрат манастира Хиландара, Роману, односно Герасиму, можда у највећу заслугу пада успостављање, од самог почетка, чврстих духовних и културних веза између манастира Хиландара и Светог Павла. Оне су се наставиле одржавати и током 15. столећа, у чему је удела, дакако, имало и то што су се око Светог Павла старали и материјално га помагали млађи чланови из породице Бранковић.⁸⁸⁵

Други китор и уједно први игуман, који се нашао на челу обновљеног манастира Светог Павла, предводећи братство све до смрти, био је Арсеније, у великој схими Антоније (Багаш).⁸⁸⁶ О њему у изворима има мање података. За разлику од монаха Герасима, који се, помажући светогорске манастире, неретко за помоћ и материјална средства обраћао браћи Вуку и Гргуру, а затим кнезу Лазару, о Арсенијевом пореклу дознаје се тек толико из исправе – даровнице коју је, на његов потицај, Светом Павлу издао његов брат, Никола Балдовин Багаш.⁸⁸⁷

О Арсенију-Антонију Багашу, а нарочито о његовом одличном знању грчког језика, дознаје се посредно, на основу записа који су начинили писари млађе генерације. Часни муж, кир Антоније, поменут је у запису два врсна преписивача која су радила у готово исто време. Један од њих био је Владислав Граматик, а други монах Атанасије. Оба посленика писане речи служила су се преписима који су, заправо, били Антонијеви преводи.

Након што је преписао беседе о статуама Јована Златоустог (Андријанти), Владислав Граматик је у белешци на крају књиге најпре истакао да је окончани препис заправо превод који је са грчког на српски, за Никиту, архиђакона студеничког (хвостанског) митрополита Василија, начинио дивни кир Антоније, који је био ученик старца Ђенадија у Ватопеду.⁸⁸⁸ Из тога произилази да је Антоније био сабрат грчког манастира, у коме је, као и у Великој Лаври, живело више српских монаха у то доба.⁸⁸⁹ Имајући у виду упућеност српских владара на грчки манастир, Гојко Суботић је изнео претпоставку да није немогуће да је Антоније на својим преводима радио у исто време када је и деспот Угљеша саградио и живописао параклис посвећен Светим Бесребреницима.⁸⁹⁰ Премда се преводилачки рад Антонија Багаша у првом

Суботић је скренуо пажњу да „сам документ којим је манастир предат монасима из угледних властеоских породица није сачуван“, в. Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 214.

⁸⁸² Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 215; Г. Суботић, „Манастир Светог Павла“, 116. Г. Суботић је аргументовано образложио због чега треба одустати од мишљења да је Свети Павле прешао у српске руке двадесет година раније, 1360–1365. године. Томе у прилог сведочи још један детаљ – присуство старца Герасима међу Хиландарцима на скупу посвећеном помену манастирских ктитора 13. новембра 1382. године, в. Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 227.

⁸⁸³ Г. Суботић, С. Кисас, „Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори“, *ЗРВИ* XVI (1975), 162–181.

⁸⁸⁴ Г. Суботић, „Манастир Светог Павла“, 116. Велику схиму Роман је примио пре 1376/1377. године, в. Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 217, с нап. бр. 65.

⁸⁸⁵ Г. Суботић, Манастир Светог Павла, у: *Казивања о Светој Гори*, 119.

⁸⁸⁶ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 248.

⁸⁸⁷ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 244–249; Ђ. Бубало, „Никола Балдовин Багаш“, у: *Српски биографски речник*, том 7, Мл–Пан, ур. Б. Бешлин, Нови Сад 2018, 359.

⁸⁸⁸ *ССЗН*, књ. III, 5572. Више о Владиславу Граматику у истоименој глави.

⁸⁸⁹ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 226.

⁸⁹⁰ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 227.

реду везује за манастир Ватопед, не треба сумњати да је преводити, а можда и писати књиге, Антоније наставио и у обновљеном манастиру Светог Павла.

Запис на крају преписа зборничке целине, чији главни део чине поучна слова Јефрема Сирина, још једна је потврда ауторитета Антонијевих превода. Монах Атанасије, који је можда припадао братству Светог Павла, начинио је средином 15. столећа препис Паренезиса, служећи се управо Антонијевим преводом. Уз напомену да је кир Антоније превео с грчког на српски поучна слова Јефрема Сирина, монах Атанасије није сметнуо да помене да је Антоније био игуман Светог Павла, за чије братство је Атанасије и преписао књигу.

Књижница манастира Светог Павла формирана је, засигурно, прилозима њених нових ктитора – Герасима и Антонија, али се о том првом књижном фонду, нажалост, како је то неретко случај, готово ништа поуздано не зна. Према даровници из 1385. године, у поседу Светог Павла били су не само поседи, него и књиге и свете ствари, које су припадале храму Богородице Месонисиотисе.⁸⁹¹

Књиге су, има назнака, долазиле и од стране Бранковића, који су у то време управљали важним областима. У том погледу, две рукописне књиге, од којих се једна налази у Библиотеци Румунске академије наука, а друга у Пантелејмону, на Светој Гори, посебно побуђују пажњу. Познато је да је монах Роман почетком 1365. посетио млађу браћу Гргура и Вука, замоливши их да Хиландару приложе део породичне баштине.⁸⁹² Исте године, али у марту месецу, он је на двору у Приштини добио од цара Уроша потврду дарованих имања.⁸⁹³ Помени посуда који су даровани Светом Павлу нису важни за нашу тему, али јесте Романова посета двору у Приштини. Премда прилози у виду књига нису увек били помињани у исправи, зна се да су рукописи неретко били даровани манастирима, и то не само поводом њиховог оснивања. Имајући то у виду, није немогуће да се међу даровима Хиландару које су могли приложити Гргур и Вук или можда сам цар Урош нашао и Псалтир, који је по наруџбини Бранка Младеновића, при парохијској цркви у селу Борићу надомак Приштине, 6854. (1345) године исписао поп Јован, звани Богослов.⁸⁹⁴ У прилог томе да је већ тада књига могла бити пренета на Свету Гору говори неколико околности. Ктитор књиге био је родоначелник породице, чији је први потомак био управо монах Роман. Затим, у то време, прилоге у књигама манастиру Хиландару чинила су лица из редова црквене и световне аристократије, попут патријарха Саве и великог војводе Николе Стањевића. Псалтир Бранка Младеновића би се, према томе, сасвим „уклопио“ у осмишљени програм. Врло је, међутим, вероватно да Хиландар није био последње пристаниште на путовању ове књиге. С обзиром на чињеницу да се она данас под бројем 205 чува у збирци словенских ћириличких рукопис у Библиотеци Румунске академије наука, највероватније је да се у једном часу нашао и у Светом Павлу, одакле су је у средњовековну Влашку пренеле влашке војводе.

Друга књига која се још у 19. веку налазила у књижници Светог Павла био је препис Хронике Георгија Амартола.⁸⁹⁵ Књигу су 1387. године, по наруџбини Вука Бранковића, исписали монах Никодим Мрчета и Пријак, у задужбини цара Душана, крај Призрена.⁸⁹⁶ Година писања књиге сасвим се уклапа у временски када је требало обликовати књижницу обновљеног светогорског манастира. Премда се не зна поуздано када и како је књига доспела на Свету Гору, имајући у виду духовност и образовање монаха Герасима и Антонија, те да се монасима обезбеди најбоља литература, није искључено да се Амартол нашао међу књигама

⁸⁹¹ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 244–245.

⁸⁹² Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 216–217, 220.

⁸⁹³ Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, 217.

⁸⁹⁴ Псалтир, БРАН, Cod. slav. 205, л. 410v; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne, Vol. I*, 300–301. Рукопис је датиран у 1345. уместо у 1346. годину, будући да у запису Јована Богослова нема помена Сера међу градовима који су били под управом краља Стефана Душана.

⁸⁹⁵ Препис Никодима Мрчете наведен је међу књигама које је приликом посете Светом Павлу пописао архимандрит Леонид, в. Леонид, арх., „Словено-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу“, *Гласник Друштва српске словесности* књ. 44 (1877), кат. бр. 49, 301.

⁸⁹⁶ Више о овој књизи у *Радионица Никодима Мрчете и сарадника*.

Светог Павла недуго пошто је преписан. Рукопис је, вероватно, приликом пожара у Светом Павлу, заједно с још неким књигама пренет у Пантелејмон, где се и данас чува под бројем 17.

На основу невеликих извора може се, међутим, закључити да је трудом обновитеља Романа-Герасима и Арсенија-Антонија у манастиру Светог Павла обликован важан српски књижевни и културни центар чија се делатност без прекида може пратити од краја 14. до средине 15. столећа.⁸⁹⁷

4.4.1. Преписивачко-редакторска радионица монаха Атанасија

Средином 15. столећа на Светој Гори била је развијена преписивачко-редакторска активност монаха Атанасија. Досад су позната сигурно два, а можда и три кодекса која су изашла из његове радионице. Опсежни Атанасијеви записи, који прелазе у форму поговора, сведоче о томе да је његов рад био везан за манастире Хиландар и Свети Павле, те је извесно да је био сабрат једне од те две српске киновије.

Чти-минеј за септембар, са саставима из других месеци. Према каталошком опису Владимира Мошина, у збирци Хрватске академије знаности и умјетности (ХАЗУ, претходно ЈАЗУ) под сигнатуром III b 20 чува се хиландарски препис читачког минеја за месец септембар. Књига је у каталогу насловљена као Метафраст хиландарски, будући да је тако именована у запису који је на задњој страни 473. листа забележио проигуман јеромонах Димитрије. У белешци, која је можда настала у 16. веку, ораховачки проигуман Димитрије потврдио је да је са Свете Горе својој братији при храму Светог Николе, у манастиру Ораховици, принео Метафраст, заједно са преписом Златоуста.⁸⁹⁸ Прилог проигумана Димитрија могао би бити тренутак када је Чти-минеј (Метафраст хиландарски) из Свете Горе пренет у Славонију.

Књига је непотпуна и броји 473 папирна листа. Филигранолошка анализа и Атанасијев поговор (л. 458r) сведоче у прилог томе да је књига исписана у два одвојена временска тренутка. Највећи део књиге исписао је монах Атанасије 6964. (1456) године. У кодекс је, међутим, укључио и листове (л. 1–4, 97–133, 193–241, 467–471) које је тридесетак година раније (1415–1424) исписао проигуман поп Јосиф.⁸⁹⁹ Разлике у Јосифовом и Атанасијевом писању уочавају се како у писмовној слици тако и у ортографији, али и у броју редака исписаних на једној страни листа.⁹⁰⁰ Нарочита редакторска пажљивост монаха Атанасија огледа се у томе што је у поговору јасно истакао да њему у заслугу не припада цела књига, те да је Слово о Новој години, затим слова о рођењу Богородице и слова о часном крсту, као и Слово о Богородичином успењу исписао проигуман поп Јосиф, а да је он затим наставио и довршио књигу.⁹⁰¹ Последњи део Атанасијевог поговора садржи податак да је књига писана при хиландарском игуману поп кир Роману, на основу чега се може закључити да је рукопис био намењен управо братству манастира Хиландара и да је улазио у састав његове књижнице.

Зборник. Након хиландарског игумана, само неколико година касније монаха Атанасија је око преписа, овог пута зборника, упослио јеромонах поп Теофан, игуман манастира Светог Павла. Највећи део зборничке целине коју је исписао Атанасије чине Слова Јефрема Сирина – Паренезис (л. 1r–227v), која прате два житија – Теодосија Великог (л. 228r–252r) и Григорија

⁸⁹⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV века)“, *Врањански гласник* 1 (1965), 21.

⁸⁹⁸ ССЗН, књ. II, бр. 4406; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1. Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 107.

⁸⁹⁹ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1. Opis rukopisa*, 104. У проигуману попу Јосифу, по свему судећи, требало би препознати главног писара хиландарског зборника бр. 478, који је свој потпис оставио у тајнопису. Водени знак уочен на листовима исписаним Јосифовом руком потиче из 1445. године, в. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 182.

⁹⁰⁰ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1. Opis rukopisa*, 104.

⁹⁰¹ Чти-минеј за септембар (Метафраст хиландарски), Архив ХАЗУ III b 20, л. 458r, НБС мф. А 2633.

Омиритског (л. 252r–412v).⁹⁰² Зборник се данас под сигнатуром Cod. Slav. 137 чува у збирци словенских рукописа у Библиотеци Румунске академије, где је с групом других српских рукописа доспео из Намца, манастира у Молдавској области.

Монах Атанасије је препис завршио 6970. (1462) године, што је потврђено не само наведеном годином у запису него и воденим знаком уоченим на папиру.⁹⁰³ Нарочита вредност књиге огледа се, међутим, у предлошку којим се Атанасије служио и према којем је начинио препис. Сматрајући да је важно да забележи не само колико се трудио око рукописа него и која је књига послужила као предлошак, Атанасије је на крају књиге оставио два записа. Први запис је забележен на задњој страни 412. листа и дат је у форми успомене на ктитора манастира Светог Павла, кир Антонија, који је уједно, подсетио је Атанасије, са грчког на српски превео Паренезис Јефрема Сирина – иже прѣведе сїю книгѣ ѿ грѣчкаго извода на срѣбскы.⁹⁰⁴ На следећем листу, он је оставио податке и о препису око којег се старао, наводећи тек у једној реченици да је књигу преписао за игумана манастира Светог Павла.

Запис на крају светопавловског Зборника и поговор у хиландарском Чти-минеју врло су сличне садржине и препознатљивог Атанасијевог стила. Највише пажње монах Атанасије посветио је, међутим, молби будућим читаоцима да му опросте на *грубописању* његове невеште руке. У оба рукописа он је посегао за врло развијеним исказима унижења, те је тако себе у хиландарском кодексу потписао – „именом иноком, а заправо трговац празне славе“ (иденѣмъ инокъ истинноу же коупѣць тѣщѣславїа), а у светопавловском – „многогрешни таха монах“. Ради прегледности и непосредног увида у Атанасијев књижевноуметнички стил, доносимо упоредо одговарајући део поговора у Чти-минеју и цео запис у Зборнику:

Чти-минеј, Архив ХАЗУ III
б 20

Тѣмъ же молю се светости вашен съ
слѣзаци и ѡмленїемъ милостивн моен
грѣбости роуки, и ѡма страснаго немоци
бѡдете. И елици прочитаѣте грѣбописательное
потрѣжденїе нашего оусрѣдїа да не въ стоуд и
прѣтканїе моен хѣдости вѣдѣните. Яще ли
люборачительтвомъ и милостїю моен
изъобильствѡете, не милошѣствѡнте ѡкоже
древле їерен онъ и левитъ, нь оноумъ

Зборник, БРА Cod. Slav. 137

Прѣписа сїю книгѣ многогрѣшнїи
Аѡанасїе, таха монах, прѣтѣстном⁹⁰⁶ нгѡменъ
светаго Павла їеромонахъ попѣ квр ѡеѡфанъ въ
лѣт(о) .ѡ.ѡ.ѡ. Тѣмъ же молю се светости вашон съ
ѡмленїемъ милостивн моен грѣбости рѡки и
оумѡ страснаго немоци боудете, елици
прочитаѣте грѣбописательное потрѣжденїе нашего
ѡсрѣдїа да не въ стѡдъ и прѣтканїе моен хѣдости
вѣдѣните, занїеже и молю се помолнте господа

⁹⁰² P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romıne, Vol. 1*, București 1959, 171–172.

⁹⁰³ Љ. Васиљев, М. Гроздановић-Пајић, Б. Јовановић, „Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука“, 48.

⁹⁰⁴ ССЗН, књ. I, бр. 324; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romıne, Vol. 1*, 172.

⁹⁰⁶ Петер П. Панаитеску је прочитао: при тѣстном. Било да спорно место треба прочитати *пречасном игуману* или *при часном игуману*, нема сумње да је Атанасијев препис био намењен братству манастира Светог Павла, где се и налазио док га вероватно крајем 15. или у 16. веку нису однеле молдавске војводе. Тек изузетно, различито читање означеног места могло би наговестити где је књига писана. Уколико се нашем читању повери више поверења, у том случају би се с много више сигурности могло мислити да је књигу Атанасије преписао у Светом Павлу, а можда и да је припадао његовом братству.

сацларанинѣ подобити се, обездавѣшъ
оураниенаго и гостинникѣ запорѣчивашъ, иже
вторидѣ приходомъ мѣздоу ѡбѣщавѣшъ.
Бадѣ бо малъ трѡдѣ, мнѣ же веліе богатство
въ единно(и) рѣчи ѿ свѣтаго сръдца нашегѣ
изне(сь)шон се, за ню же и молю се помолите
бога подати ми ѡ сихъ и ѡ прочіихъ
ѡпѣщеніе. Бѣдѣ бо вѣдѣ яко оуслишити вса
рѣкыи: призови ме и вслишъ те, тодѣ слава въ
вѣкыи, аминь.⁹⁰⁵

подати ми ѡ сихъ и о прочіихъ ѡпѣщеніе; ва, бо
малъ трѡдѣ, мнѣ же веліе богатство въ единно
рѣчи ѿ свѣтаго сръдца вашего изнешон се.⁹⁰⁷

Упоредном текстовном анализом Атанасијевих белешки, уочава се готово подударност између зборничког записа и првог дела поговора у Чти-минеју. Белешка у хиландарском препису посредно је, међутим, сведочанство да се монах Атанасије духовно усавршавао и књижевни таленат посебно развијао читањем и преписивањем књига које је неколико деценија раније превео игуман Антоније (Багаш). Премда је готово немогуће да су се њих двојица познавала, не треба доводити у сумњу да је монах Атанасије имао директан увид у књижевно-преводачки рад првог игумана обновљеног манастира Светог Павла.⁹⁰⁸ Преводи и преписи ктитора и игумана Светог Павла били су врло читани међу монасима и према њима се засигурно у манастиру пажљиво односило. Потреба да се начине нови исписи, како се књижевно-преводачки труд Антонија Багаша не би затро, исказана је порудибином кир Теофана, који је на месту игумана Светог Павла био средином 15. столећа. Као сабрат светопавловског братства, монах Атанасије се могао свакодневно надахњивати богатом монашком литературом, која му је једним делом била доступна управо у Антонијевом преводу. Размишљања да у Атанасију можда треба препознати Антонијевог духовног следбеника или посредног ученика, додатно упориште налазе у говору на крају хиландарског Чти-минеја (Метафраста). Молбу читаоцима да нађу разумевања за грешке које уоче у његовом препису, Атанасије је проширио и књижевно обогатио уметањем параболе о добром Самарићанину. Поручио им је да се, читајући његов препис, уподобе Самарићанину који је у помоћ притекао рањеном незнаци, којем ни свештеник ни Левит нису хтели да помогну. Извесно је да је под рањеним Атанасије мислио на себе, те се незнатим читаоцима, до којих ће његова књига доспети, обраћа напокон с молбом да се за њега моле Господу.

У књијници Светог Павла су се још у 19. веку, када је архимандрит Леонид посетио манастир, налазиле две књиге с потписом извесног Атанасија монаха. Реч је о два преписа тумачења исписана на папиру – један, Тумачење Апостола Светог Јована Златоустог (бр. 21),

⁹⁰⁵ Чти-минеј за септембар (Метафраст хиландарски), Архив ХАЗУ III б 20, л. 458г, НБС мф. А 2633. Наше читање Атанасијевог записа у хиландарском Чти-минеју унеколико се разликује од читања Љубомира Стојановића и Владимира Мошина. Уп. *ССЗН*, књ. I, бр. 315; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1. Opis rukopisa*, бр. 51, 106.

⁹⁰⁷ *ССЗН*, књ. I, бр. 325; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romine, Vol. 1*, 172. Љубомир Стојановић и Петар П. Панаитеску су готово на истоветан начин прочитали Атанасијев запис. Уз одступање које је наведено у претходној напомени, важно је указати и на појаву малог јуса – ѡ, која се уочава на свега четири места (свѣтаго, 2, свѣтости, вѣшон) у испису Петера П. Панаитескуа.

⁹⁰⁸ Антоније (Багаш) је био игуман Светог Павла преко две деценије, а престабио се почетком 15. века, тј. 1405. или 1406. године, в. Г. Суботић, „Манастир Светог Павла“, 118. Преписивачка активност монаха Атанасија одвијала се током шесте деценије 15. столећа, а можда и нешто дуже.

и други, Тумачење Теофилакта Бугарског.⁹⁰⁹ Уз истоветан потпис, у обе књиге је назначена и иста година писања, 6981. (1472/1473).⁹¹⁰ Нема, дакле, сумње да је исто лице, извесни Атанасије преписао обе књиге тумачења. Околност да су у истом духовном средишту у релативно блиском времену настале четири књиге на којима је уочен потпис писара истог имена, могла би да укаже да је реч о једном те истом преписивачу. Сходно томе, скупу књига које су изашле из радионице монаха Атанасија требало би прикључити и та два преписа тумачења. Такав закључак, међутим, до даљњег остаје на нивоу претпоставке. Према досадашњим знањима, извесно је, међутим, да се писањем монах Атанасије бавио отприлике десет година, оквирно између 1455. и 1465. године. Накнадном идентификацијом књига тумачења горња граница његовог рада била би померена све до почетка седамдесетих година 15. столећа. Његова писарска активност сведочанство је првог реда о блиским духовним, културним, па и књижним везама између манастира Хиландара и Светог Павла током читавог 15. века. Сарадњу два духовна и културна средишта, чврсто постављену трудом двојице нових ктитора Светог Павла, предано су наставиле неговати и наредне генерације монаха у тим центрима.

4.5. Радионица попа Никодима у Влашкој

У другој половини 14. века, на геополитичкој мапи Балкана важно место полако је освајала млада Кнежевина Влашка, која у датом тренутку као политички организована заједница постоји тек неколико деценија. Изложена, с једне стране, претензијама католичких мисионара, који су долазили из суседног Угарског Краљевства, и с друге, панортодоксној исихастичкој доктрини, која је ширила утицај преко Видина и духовних центара у Српској кнежевини, Влашка кнежевина је политички, духовни и културни развој усмерила према православљу и византијској култури. „И поред тога што су односи међу владарима из Српске и Влашке кнежевине, односно Видина, од седме/осме деценије 14. и током првих деценија 15. века више него динамични, на плану духовности, а самим тим и писмености, стремљења све три стране била су непоколебива и, у оквирима исихастичке идеологије, ка православљу и византијској уметности управљена.“⁹¹¹ Значајног удела у њеном окретању ка византијском наслеђу имала је и ктиторска активност српског кнеза у влашким крајевима.

Проповедање о Христовом животу на влашком тлу поверено је Никодиму Грчићу – следбенику Григорија Синаите и једном од чланова цариградског посланства. О попу Никодиму, како се потписао у јединој сачуваној књизи, казују три житијна састава, и сва три га помињу искључиво у оквиру епизоде о успостављању мира између две цркве 1375. године.⁹¹² С највише детаља о њему казивао је непознати састављач Житија старца Исаије. Он је забележио да је након Теофана, старац Исаија за члана цариградске делегације изабрао Никодима – „часна и освештана човека, силна у књигама, још силнија у знању и говору и одговору“.⁹¹³ Концизно извештавајући о члановима посланства, настављач архиепископа Данила II је за Никодима истакао да је био тумач речи, што га је очито препоручило за члана

⁹⁰⁹ Леонид, арх., „Словено-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу“, *Гласник Друштва србске словесности* књ. 44 (1877), 295.

⁹¹⁰ *ССЗН*, књ. I, бр. 336. Љубомир Стојановић је у свом монументалном издању старих српских записа и натписа донео само белешку из Тумачења апостола Светог Јована Златоустог, као да му није било познато да су постојале две (физички засебне) књиге које је преписао и потписао исти писар – Атанасије.

⁹¹¹ О Никодиму Грчићу и његовој преписивачкој делатности опширно смо разматрали у оквиру српског духовног и културног утицаја у влашким крајевима на прелазу 14. у 15. век. Овде ћемо се осврнути на најважније аспекте Никодимовог писарског рада. Више о томе у: М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, in *Études Byzantines et Post-Byzantines. Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, ed. A. Timotin, S. Pirivatrić, I Iacubovschi, Nouvelle série t. IV (XI), Paris 2022, 79–102.

⁹¹² Д. Богдановић, „Измирење српске и византијске цркве“, 81–91.

⁹¹³ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96.

у цариградској мисији.⁹¹⁴ Према казивању пећког епископа Марка, сабор кнеза Лазара је у цариградско посланство изабрао „великог старца, по имену Исаију, и његова сапосника, љубомудра мужа попа Никодима“.⁹¹⁵ Када се сва три казивања сведу, излази на то да се тројица животописаца слажу у једном, а то је да је Никодим био врстан тумач, те да га је красила нарочита реторска вештина.

Вештина тумачења издвајала је овог монаха и учинили га нашироко познатим. Спрам ње му је, највероватније, била додељена и титула „попа“, која се уз његово име појављује у поменутих изворима. Имајући у виду околности Никодимовог живота, наведена титула, по свој прилици, није се односила на црквени чин. Како је највећи део живота провео на Светој Гори, није немогуће да је Никодим био јеромонах и да је служио у манастирским црквама. Иако о томе нема непосредних потврда, његова вештина тумачења црквених текстова нарочито је могла доћи до изражаја у завршном делу богослужења, када окупљеној пастви у храму свештенослужитељ тумачи прочитани јеванђељски текст.

Попу Никодиму поверена је област која је на прелазу векова била посебно изложена разним утицајима, па и опасностима. Неће стога бити погрешно мислити да се у избору мисионара кнез Лазар водио мишљу да у Влашку пошаље човека који ће бити кадар одолети различитим притисцима. Поред цариградске мисије, Никодима је за мисију у Влашкој препоручила и његова антиунионистичка активност у Видину 1365. године, када су се у престоници Видинског царства већ раширили фрањевачки мисионари.⁹¹⁶

У науци се неретко дотичало питање порекла Никодима Грчића. Порекло Никодима Грчића било је предмет више полемика, но независно од тога да ли је био Грк или/и Србин, чињеница да је писао српском редакцијом, те да је боравио у Исаијиној близини на Светој Гори, говоре у прилог томе да је овај духовник био један од истакнутијих исихаста свога времена и да је припадао српском културном кругу друге половине 14. столећа. Исихастичком светогорском миљеу тога времена припадали су Филотеј Кокин, цариградски патријарх у два наврата, као и Јефтимије, трновски патријарх.⁹¹⁷ Они су, сваки на свој начин, имали удела у тзв. „новој христјанизацији балканских простора на темељима монашких начела и традиција“⁹¹⁸. Будући да се јеванђељска истина преносила појањем, односно читањем богослужбених текстова, а монашки живот устројавао црквено-правним саставима, улога светогорских исихаста у писмености друге половине 14. века није упитна.

У прилог општег „светогорског идентитета“ попа Никодима, односно његове активности која се одвијала у оквирима светогорске традиције, могла би да говори још једна околност. Наиме, у Житију старца Исаије, непознати ученик је, описујући Никодимову

⁹¹⁴ Непознати настављач, „О постављењу другог патријарха српскога кир Саве“, 290.

⁹¹⁵ Марко Пећки, „Житије светог патријарха Јефрема“, 167.

⁹¹⁶ Наведена година помиње се као „најранији термин за Никодимово приспеће у овај град и митрополију с обзиром да су Иван Страцимир, тада престолонаследник Бугарске, и његова породица одведени у заробљеништво у тврђаву Хумник у Хрватској“, в. Д. Јањић, Г. Јањићијевић, *Св. Никодим Тисмански (Рефлексије монашког богословља у другој половини XIV века)*, 65.

⁹¹⁷ Узајамно уважавање Филотеја и Никодима засигурно је развијено још на Светој Гори, у време када је Филотеј боравио у манастиру Светог Атанасија – Великој Лаври. Потоњи цариградски патријарх могао је већ тада непосредно спознати Никодимове вештине које помиње Исајин ученик, те није искључено да је Никодима у духовну мисију у Видин послао управо Филотеј, цариградски патријарх. Према томе, потпуно је разумљив Исајин, односно Лазарев избор да у цариградско посланство, само неколико година након видинске мисије, буде укључен и Никодим. Међу проучаваоцима постоји и уверење да је постављање Јефрема – исихасте, на српски патријаршијски престо након измирења био, заправо, Филотејев избор, в. Д. Јањић, Г. Јањићијевић, *Св. Никодим Тисмански (Рефлексије монашког богословља у другој половини XIV века)*, 34.

Никодимова упућеност на трновског патријарха могла би се разумети у оквиру његовог делања у Видину, али и после, током бављења у Влашкој. У прилог њихове сарадње сведоче сачуване посланице у којима Никодим од Јефтимија тражи савете поводом одређених проблема у влашким киновијама, в. В. Ћоровић, „Посланица бугарског патријарха Јевтимија тисменском архимандриту Никодиму“, *ЈФ* 13 (1933/1934), 162–165; Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)*, Београд 2010, 593.

⁹¹⁸ Д. Јањић, Г. Јањићијевић, *Св. Никодим Тисмански (Рефлексије монашког богословља у другој половини XIV века)*, 12.

активност у вези с изградњом Водице и Тисмане, истакао да их је часни и освештени муж „саставио ... с великим трудом и старањем многим и са саветом и помоћу преподобнога оца нашег Исаије“.⁹¹⁹ Улогу старца Исаије у изградњи манастира у Влашкој кнежевини настојао је објаснити Ђорђе Стричевић. С тим у вези, он је указао на важност учешћа старца Исаије у подизању нове цркве Светог Пантелејмона, те потом на његову градитељску активност – сређивање плана, у западним српским крајевима. Рачунајући управо на Исаијино знање и искуство у градитељским активностима, Ђорђе Стричевић је разумео да навод Исаијином саветовању и помагању попа Никодима у ктиторским радовима у Угровлашкој треба тумачити тако да је Никодим управо од старца Исаије добио упутства за изградњу цркава с бочним апсидама.⁹²⁰ У прилог томе да понуђено тумачење није без основа јесте чињеница да су манастирске цркве у Водици и Тисмани триконхалне основе, која је карактеристична за споменике на Атосу.⁹²¹

Сprovedено архитектонско решење тако додатно потврђује уверење да је упркос новим тенденцијама, светогорски утицај почетком 15. столећа био снажан на новом, христијанизованом простору Кнежевине Влашке. Истина је и да се ситуација недуго након смрти попа Никодима знатно променила, те да су нова струјања, која су долазила, пре свега, из правца Видина и Трнова, оставила значајнијег трага у писмености влашких простора одредивши њен даљи развој.

У Кнежевини Влашкој поп Никодим је, најпре, основао манастир Водицу, с храмом посвећеним Светом Антонију Великом, а недуго затим и Тисману, с Богородичином црквом. Његовом ктиторском активношћу, која је била потпомогнута српским кнезом Лазаром, у Влашкој су утврђена два духовна средишта. Основана је претпоставка да је у њиховој близини Никодим организовао и преписивање књига.⁹²² На основу досадашњих истраживања и увида у околности рада ћириличких скрипторијума на Балкану, мало је вероватно да су се по оснивању монашких заједница у Водици и Тисмани књиге писале у оба духовна средишта. Чини нам се да је вероватније да су се књиге за две монашке киновije писале на једном месту.⁹²³

О раду првих скрипторијума у Влашкој нема великих знања. Није познато ко су били први писари нити колико их је било. Услед тога није могуће размишљати ни о величини рукописне продукције у влашким писарским радионицама. Физиономија првог ћириличног скрипторијума у Влашкој унеколико откривају српско Четворојеванђеље попа Никодима, из 1404/1405. године,⁹²⁴ и српско-влашко Четворојеванђеље, чије се време настанка везује за сам почетак 15. века.⁹²⁵

Препис попа Никодима јесте први рукопис с прецизно наведеним датумом писања на румунској земљи (Țara Românească). Као такав, он је један је од ретких извора који говоре о

⁹¹⁹ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96.

⁹²⁰ Ђ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, 227. Под градитељским искуством старца Исаије подразумева се његова вештина, знање и искуство у сређивању планова изградње.

⁹²¹ Ђ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, 221.

⁹²² Елена Линца наводи да је Никодим био „оснивач старословенске школе у манастирима Водица и Тисмана“, в. Е. Линца, „Рукописи српске редакције из збирке манастира Њамца“, *ПКЖИФ* 1–2 (1975), 58.

⁹²³ Томе у прилог говори не много велика удаљеност ова два манастира.

⁹²⁴ А. И. Яцимирский, *Славянскія и русскія рукописи румѳнскихъ библиотекъ*, Санктпетербург 1905, бр. 7, 267–270; Е. Lința, L. Dјamo-Diaconița, O. Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. Vol. 3, București 1981, no. 19, 85–89.

⁹²⁵ С обзиром на то да Лепавинско четворојеванђеље нисмо били у прилици да непосредно истражимо, у разматрањима ћемо се ослањати на каталошки опис – В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд 1971, бр. 3, 11–12.

тамошњим условима књижевног и уметничког живота с почетка 15. века.⁹²⁶ Рукопис се под сигнатуром 131507 чува у Националном историјском музеју Румуније, у Букурешту.⁹²⁷ Четворојеванђеље попа Никодима нема предговор охридског архиепископа Теофилакта и припада старијој традицији четворојеванђеља.

Према данашњем стању, књига попа Никодима је нецеловита и има 316 листова.⁹²⁸ Непосредним увидом у фототипско издање књиге, најпре се уочава писарева пажљивост у бележењу почетка и краја свешчица.⁹²⁹ Кодекс се, према ознакама, састоји од 41 свешчице, с тим што је последња тетрада нецеловита и има само 2 листа. Рукопису, међутим, недостаје цела 16. свешчица (у Јеванђељу по Марку), а примећено је и варирање броја листова, те тако прва свешчица броји 6, друга – 7, док 13. и 31. имају по 10 листова. На почетку рукописа налазе се 2, а на крају 3 докорична листа. На задњој страни листа који следи за главним текстом (л. 316v) Никодим је оставио запис. У коначном збиру, рачунајући и лист са записом, рукопис има 316 листова. Бели, неисписани листови су: 16r, 99v, 100r, 236v, 244v.

Поп Никодим се посебно трудио да књигу испише крупним уставним словима.⁹³⁰ Рукопис је богато украшен, те уз декорисане иницијале има и четири уметнички изведене заставице (л. 17r, 101r, 147r, 237r).

Јеванђељском тексту претходе упутство о читању јеванђеља (л. 1r–6r), месецослов (л. 6v–13v) и таблица с јеванђељским и апостолским читањима на гласове (л. 14r), док су по завршетку Јеванђеља по Јовану, такође Никодимовом руком, додата читања из Јеванђеља по Матеју током литургије на Велики четвртак (л. 304v–310v) и вечерње на Велики петак (л. 311r–315v). У месецослову нема српских светих.

Препис старијег типа јеванђељског текста на влашком тлу представља, међутим, изузетак у румунским рукописним збиркама. Четворојеванђеља архаичније структуре не само што нису типична него се уопште не срећу на тлу средњовековне Влашке.⁹³¹ Таква, необична појава побудила је код научника интересовање за утврђивање Никодимовог предлошка. Задатак, међутим, није једноставан, будући да је на располагању ограничени корпус сачуваних извора. Отуда се појава четворојеванђеља старијег типа, која је искључиво везана за време Никодимовог бављења у Влашкој, мора посредно објаснити.⁹³²

Увид у језичке особине рукописа може помоћи у расветљавању порекла Никодимовог предлошка. Четворојеванђеље попа Никодима написано је чистом српском редакцијом и уставним писмом. У њему су доследно спроведене замена *ou* и *e* наместо назалних гласова. Уједначавање у корист танког јера (*ь*), чак и у *ы*, као и одсуство „дзела“ (*с*), типичне су одлике

⁹²⁶ I.-R. Mircea, „Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)“, *Romanoslavica* XIII (1966), 203.

О важности Никодимовог преписа за историју писмености у овим крајевима, Александар И. Јацимирски вели да оно „представља почетак словенске писмености у Румунској Земљи (Țara Românească)“, док Ђорђе Сп. Радојичић истиче да је „најстарији књижевни споменик писан у Средњем Подунављу“, в. А. И. Яцимирский, „Из истории славянской письменности в Молдавии и Влахии XV–XVII веков“, у: *Памятники древней письменности и искусства*, Санктпетербург 1905, 49; Ђ. Сп. Радојичић, „Почети књижевног рада код Срба у Средњем Подунављу“, у: *Творци и дела старе српске књижевности*, 171.

⁹²⁷ Стара сигнатура рукописа – 17213, в. Е. Lința, L. Djamo-Diaconița, O. Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. Vol. 3, no. 19, 85.

⁹²⁸ Према каталожном опису, рукопис има 322 листа – 40 целих свешчица и два листа следеће, 41. тетраде, в. Е. Lința, L. Djamo-Diaconița, O. Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. Vol. 3, no. 19, 86.

⁹²⁹ *Tetraevangelia Sfântului Nicodim (фототипско издање) București 2013*.

⁹³⁰ Напор да књигу испише калиграфским, уставним словима, дакако, треба тумачити у односу на светогорску традицију писмености, у чијим се оквирима усавршавао Никодим Грчић.

Према каталожним описима, Четворојеванђеље је исписано полууставним словима, в. А. И. Яцимирский, *Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ*, 267; Е. Lința, L. Djamo-Diaconița, O. Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. Vol. 3, no. 19, 86.

⁹³¹ I.-R. Mircea, „Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)“, 205.

⁹³² M. Davidović, „The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century“, 82.

рашког правописа у 14. столећу, али и Никодимовог рукописа.⁹³³ На трагу размишљања о предлошку, сигурно је да је и он морао бити истих структурних и језичких особина као и рукопис који је проистекао на основу њега. Из тога следи да је Никодим у Влашкој располагао са сигурно два примерка четворојеванђеља старије структуре. У настојању да осветли питање предлошка Никодимовог четворојеванђеља, а тако онда и објасни појаву старије традиције текста у младој кнежевини Влашкој, Жива Милин је изнео, у истину произвољну, претпоставку да би предлошак требало потражити у ктиторском, позлаћеном и сребром окованом Четворојеванђељу влашког војводе Владислава I.⁹³⁴ Архаична структура и старији, рашки правописни систем Никодимове књиге сасвим сигурно упућују на писменост која је на Светој Гори негована средином 14. века и коју су једним делом наставили неговати хиландарски писари крајем 14. и почетком 15. века. Доследно спроведен рашки правопис примећен је код групе хиландарских књига које су настале у отприлике исто време кад се и Никодим трудио око свог преписа у Влашкој.⁹³⁵ Како се током 14. века у светогорским скрипторијумима преписују четворојеванђеља оба типа,⁹³⁶ више смо него сигурни Никодимов предлошак треба тражити међу светогорским преписима, од којих су неки, вероватно, улазили у првобитни књижни фонд Водице и Тисмане.⁹³⁷

Поред проблема утврђивања предлошка према којем је Никодим преписао четворојеванђеље, у науци је у исто време постављено још једно питање у вези с овим рукописом. У запису на крају књиге, Никодим је забележио да је четворојеванђеље преписао у „Угарској земљи“ – на оугрџцџи земљи⁹³⁸. Тај податак у науци је тумачен различитом, што је за последицу имало да се место настанка рукописа лоцира на широком простору. Чини се да је у науци превагнуло мишљење да је „манастир Водица, у западном делу Олтеније, место где је Никодим могао преписати ово Четворојеванђеље“.⁹³⁹ Упориште таквом убицирању налази се и у историјској чињеници да се „на почетку XV века под називом *Угарска Земља*

⁹³³ I.-R. Mircea, „Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)“, 210.

⁹³⁴ О Никодимовом предлошку Жива Милин промишља следеће: „Из поменуте хрисовуље манастира Водица познато је да је владар Владислав I овој задужбини, поред других црквених утвари, подарио и *једно Четворојеванђеље оковано сребром и позлаћено*. Ова се рукописна црквена књига већ одавно изгубила и о њој се само зна из поменуте хрисовуље румунског владара. (...) И оно подарено Четворојеванђеље биће да је било преписано у српској редакцији црквенословенског језика, пошто су се црквене књиге у овој редакцији од XIV до XVIII преписивале не само у Србији и на Светој Гори, него и у Македонији и Бугарској. Предлошак са којег је Никодим преписао свој једини рукопис било је, вероватно, баш ово Четворојеванђеље, преписано у српској редакцији с бугарским утицајима, а које се на почетку XV века још чувало у манастиру Водица“, в. Ж. Милин, „О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном Четворојеванђељу преписаном 1404–1405. године, у манастиру Водица, у Румунској Земљи“, *ТЗ* 3 (2009), 154.

На трагу размишљања Живе Милина, и ктиторско Четворојеванђеље Владислава I морало би бити старијег типа, што није немогуће. Међутим, подаци о књизи влашког војводе крајње су штури. Осим да је украшен златом и окован сребром, других података о овом изгубљеном рукопису нема. Проучаваоце Никодимове књиге то обавезује на опрезнији приступ уверењу да је предлошак „било баш ово *Четворојеванђеље*“.

⁹³⁵ Б. Јовановић-Стипчевић, „Кареја и Хиландар – чувари традиције у развоју српскословенског правописа“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 343–350.

⁹³⁶ Хиландарска рукописна збирка, примера ради, баштини неколико четворојеванђеља старијег типа из 14. столећа, углавном преписаних половином века – Хиландар 10, 11, 12, 15, 17, 18, 20, в. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Умножавање преписа четворојеванђеља старије и новије структуре говори у прилог динамичности светогорске писмености средином 14. века.

⁹³⁷ У науци је развијено мишљење да је Никодимов предлошак потекао из Видина, где је средином 14. столећа негована писменост на српскословенском. Без обзира на то да ли је Никодимов предлошак видинске или светогорске провенијенције, он је, нема сумње, одраз писмености развијене на Атосу у тачно одређеном времену. Уосталом, није непознато да су се током 14. века утицаји са Свете Горе преносили како у српске крајеве тако и у област Видинског и Трновског царства.

⁹³⁸ *Tetraevanghelia Sfântului Nicodim* (фототипско издање), л. 316в.

⁹³⁹ Ж. Милин „О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном *Четворојеванђељу* преписаном 1404–1405. године, у манастиру Водица, у Румунској Земљи“, 153.

подразумевала Олтенија“.⁹⁴⁰ У њеној области налазио се и манастир Водица. Говорећи о Никодимовим врлинама у Житију старца Исаије, непознати иноков ученик је ктиторску активност попа Никодима у Влашкој описао на следећи начин: „саставио у Угровлашкој земљи два велика и часна манастира с великим трудом и старањем многим и са саветом и помоћу преподобнога оца нашег Исаије (...)“.⁹⁴¹

Место Никодимове радионице, а онда и околности писања књига на тлу Влашке почетком 15. века унеколико постају јаснији уколико се Никодимов запис на крају књиге посматра упоредо с одредбама повеље коју је 1405/1406. деспот Стефан Лазаревић издао манастирима Тисмани и Водици.⁹⁴² Уз годину завршетка Четворојеванђеља, Никодим је посегао за додатним датирањем, тако што је оставио сведочанство о околностима у којима је књига настајала – вљ лѣто шесто тогока гоненїа.⁹⁴³ Сведочење писара књиге тумачено је тако да је *Никодим* био у изгнанству сигурно шест, а можда и више година. То је било довољно упориште мишљењу да је тисмански архимандрит у изгнанству у Угарској начинио српски препис четворојеванђеља.⁹⁴⁴ О узроку и околностима *Никодимовог* прогона није много разматрано, баш као што ни житије састављено у славу светог не пружа више знања о удесу тисманског игумана почетком 15. века.⁹⁴⁵ Међутим, догађаји који су претходили 1398/1399. години, попут битке на Ровинама (1395) и код Никопоља (1396), с освртом на последице ових сукоба, и поменута деспотова повеља манастирима у Влашкој омогућавају да се околности настанка Никодимове књиге, а самим тим и живота у ова два манастира, ипак, мало боље разумеју.⁹⁴⁶

О друштвено-историјским околностима у којима је поп Никодим живео и проповедао хришћанску веру у влашким манастирима разуме се на основу повеље коју је деспот Стефан Лазаревић издао Тисмани и Водици 1405/1406. године. Премда српски владар није изриком саопштио своје побуде за издавање повеље, редови у диспозицији врло јасно откривају шта је претходило деспотовом дипломатичком акту. Син кнеза Лазара и наследник ктиторских права, Стефан Лазаревић је Тисмани и Водици даровао нове и потврдио претходно дате поседе: „метохе које су имали у мојој земљи – који су, слично другима, потпуно опустошени и (пали) у заборав – ја сам обновио и опет приложи раније реченим манастирима“.⁹⁴⁷ Стефанова одлука, међутим, није тиме заокружена. Манастирском повељом Лазарев син је дао чврсто обећање:

⁹⁴⁰ Ж. Милин, „О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном *Четворојеванђељу* преписаном 1404–1405. године, у манастиру Водица, у Румунској Земљи“, 153.

⁹⁴¹ Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, 96.

⁹⁴² Бележећи на крају повеље годину издавања, деспотов састављач начинио је грешку, која је вишеструко разматрана у науци. У складу с правилом употребе ћириличких графема као носилаца тачно одређених бројних вредности, разрешење које је први понудио Иларион Руварац, а потврдио Ђорђе Трифуновић, чини се најближе истини. Погрешно записану годину СИЦДЕ требало би, према томе, прочитати СИЦДІ (6914=1405/1406), в. Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Београд 1979, 209; ⁹⁴² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, 352.

⁹⁴³ *Tetraevangelia Sfântului Nicodim*, л. 316v.

⁹⁴⁴ Ђорђе Сп. Радојичић је претпоставио да се Никодим склонио код Дмитра Краљевића у Вилагошу, в. Ђ. Сп. Радојичић, „Почеци књижевног рада код Срба у Средњем Подунављу“, 172–173.

О месту настанка Никодимове књиге, па самим тим и о кретањима тисманског игумана, Ђорђе Трифуновић је забележио следеће: „Многе године је Никодим провео у Влашкој. Једно време се бавио и у Угарској, где је 1404/5. године завршио преписивање једног Четворојеванђеља српске редакције“, в. Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 208.

Из наведеног произлази да је тисмански игуман, поп Никодим, прогнан из манастира 1398/1399. и да је наредних шест година боравио негде у Краљевини Угарској.

О назначеном проблемском месту у Никодимовој белешци покушаћемо да пружимо другачије објашњење.

⁹⁴⁵ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 84.

⁹⁴⁶ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 85

⁹⁴⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, 355; А. Веселиновић, „Три повеље из XV века за манастире Тисмани и Водица (деспота Стефана из 1406; краља Жигмунда из 1429; Јанка Хуњадија из 1444)“, *ССА* 8 (2009), 189.

[...] црквени људи, пре опустошења, где се нађу: или у мојој земљи или међу Угрима, да слободно иду свако у своје место и нико од моје властеле да не може никога зауставити, нити да му што задржи, и да су ослобођени од глобара и од сваког властелинског насиља. [...] Све ово гореречено потврђујем чврстим обећањем и заповешћу да ће бити непромењено и постојано за време живота попа господина Никодима, а такође, после његове смрти, и док ја будем жив.⁹⁴⁸

Највише пажње деспот је поклонио уобличавању одредби које се тичу верске слободе *црквених* људи и њиховог неометаног повратка у своја места (манастире). Гарантовање слободе верницима, како у српским крајевима, тако и у Влашкој, недвосмислено указује на то да су међу прогнанима били и тисмански монаси. То нас обавезује на опрез приликом закључивања да је само тисмански архимандрит био гоњен.⁹⁴⁹ Најзад, у прилог таквом разумевању јесте и показна заменица *тогова*, коју је Никодим у запису употребио да истакне тачно одређени, бурни догађај.

Последње године 14. и прве године 15. век обележили су турбулентни догађаји, међу које треба свакако подвести „крсташки рат“, затим сукобе хришћанских владара с Бајазитовим синовима, деспотова неслагања са сестрићима и рат с братом Вуком, „Турци су често пролазили кроз државу Лазареве удовице и синова, пљачкали и пустошили и тиме се може схватити опустелост поменутих села и расељавање становништва у друге крајеве па и ван граница у Угарску и Бугарску“.⁹⁵⁰ О пустошењу манастира у Влашкој и протеривању монаха деспота Стефана је могао обавестити нико други до поп Никодим. Није немогуће да се у кризним тренуцима Никодим из Тисмане склонио у Водицу – мањи манастир који је био ближи Угарском краљевству, али и деспотовом двору у Београду.⁹⁵¹ Не треба, међутим, изгубити из вида ни чињеницу да је Четворојеванђеље написано на пергаменту – скупocenом и тежем за обраду материјалу, који је у то време папир већ потиснуо. Сви су изгледи да је Никодимова рука и илуминирала рукопис. Довољно сложену ситуацију у вези с настанком Четворојеванђеља додатно компликује околност да је Никодимова књига украшена златом. Кад се све то има у виду, мало је вероватно да је књига настала у часовима Никодимовог склањања и тражења заштите на угарској страни.

Никодим је Четворојеванђеље исписао сâм и у позној старости. Имајући у виду да је умро крајем децембра 1406. године, те да га је, како стоји у његовом Житију, смрт задесила у Тисмани, изнова се потврђује да Никодим, упркос брјним невољама и искушењима, није физички напуштао светиње у Влашкој. Године 1405. и 1406. се према томе показују као веома уски временски оквир у коме је Никодим написао последњу књигу, а српски деспот издао повељу влашким манастирима. С обзиром на то да је прогон хришћанских верника, односно монаха, претио духовном клонућу ових крајева, а самим тим и опадању писмености у средњовековној Влашкој, Никодимово писање у позној старости треба проматрати на симболичном плану борбе за веру, на начин какав пристоји духовнику те величине.

Раскошног писма и књишког украса, Четворојеванђеље попа Никодима је сасвим сигурно било писано за храм Пречисте Богородице у Тисмани. Иако о томе изостају подаци у писаревом запису, чињеница да је Никодим био игуман Тисмане, те да се Четворојеванђеље дуго налазило у манастирској књижници, више су него довољно упориште уверењу да је књига од постанка била намењена тисманској цркви.⁹⁵²

⁹⁴⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, 355; А. Веселиновић, „Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица (деспота Стефана из 1406; краља Жигмунда из 1429; Јанка Хуњадија из 1444)“, 189.

⁹⁴⁹ Ђ. Sp. Radojičić, „Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVII veka“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 1 (1956), 16.

⁹⁵⁰ Љ. Когарчић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастирима Тисмани и Водици из 1406. године“, *АП* 9 (1987), 122.

⁹⁵¹ M. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 85.

⁹⁵² У вези с тим кад је Никодимова књига ушла у састав тисманске ризнице, Жива Милин вели да су Четворојеванђеље „донели калуђери из Водице или Тисмане после Никодимове смрти“, в. Ж. Милин, „О српском

Повеља деспота Стефана Лазаревића важан је извор и у разумевању односа између монашких заједница у Влашкој почетком 15. века. С тим у вези, пада у очи редослед којим су у владаревом акту наведени манастири – храмъ прѣт(ѣ)т(н)стон в(огороди)ци на тисменон. И великаго андонїа на водици.⁹⁵³ Млађи по настанку, манастир Тисмана је у даровници наведен први. Други наведени манастир, Водица, могао је уживати статус тисманске филијале.⁹⁵⁴ На нивоу претпоставке могло би се помишљати да су се за време попа Никодима књиге писале у мањем манастиру. Храм Светог Антонија могао је бити јединствен простор на коме су се, под Никодимовим надзором, окупљали учени монаси и предано преписивали књиге потребне за богослужење и усавршавање живота монаха у обе киновije.⁹⁵⁵

У готово исто време када је Никодим почео рад на својој последњој књизи писано је и Српско-влашко четворојеванђеље. Књига се данас чува у збирци Повјесног музеја Хрватске у Загребу (Рс 40; Лепавина 34; Мошин, опис бр. 3)⁹⁵⁶ и броји 230 пергаментних листова. Атрибуцијом Владимира Мошина, у Збирци рукописа Радослава Грујића у Музеју Српске православне цркве идентификована су још два листа ове књиге (бр. 247). Лепавинско четворојеванђеље, како је још ова књига позната, јесте четворојеванђеље нове структуре, с предговором охридског архиепископа Теофилакта. Синаксар и месецослов смештени су, међутим, испред главног текста, што га сврстава у најстарије примерке тако организоване структуре.⁹⁵⁷ Рукопис је утолико занимљивији што су првих 13 листова, са синаксаром, месецословом и указом гласова, „српске редакције доресавског правописа, али већ са акцентима“⁹⁵⁸, док од 14. листа, с Предговором Теофилакта Охридског, следи влашка редакција „са оба јуса, са *дзелом*, с њ на крају речи; с акцентима и спиритусима“⁹⁵⁹. Према опису Владимира Мошина, могуће је само закључити да је цео рукопис „калиграфским уставом с облицима с краја XIV или почетка XV в., местимце с полууставним елементима

калуђеру Никодиму и о његовом рукописном *Четворојеванђељу* преписаном 1404–1405. године, у манастиру Водица, у Румунској Земљи“, 154.

⁹⁵³ Љ. Котарчић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастирима Тисмани и Водици из 1406. године“, 118; А. Веселиновић, „Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица (деспота Стефана из 1406; краља Жигмунда из 1429; Јанка Хуњадија из 1444)“, 187.

⁹⁵⁴ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 87.

⁹⁵⁵ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 87.

⁹⁵⁶ Српско-влашко четворојеванђеље открио је и први описао Радослав Грујић још 1908. године, када је као професор-катихета у Бјеловару обилазио српске цркве у тадашњој Бјеловарско-крижевачкој жупанији, в. Р. Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*, пр. Т. Суботин-Голубовић, Загреб 2016, VIII, 23–24.

Рукопис је уврштен и у каталог што је приређен поводом изложбе ресавских рукописа 1980. године, в. Б. Јовановић Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*. Београд 1980, бр. 6.

У контексту Никодимовог делања у Влашкој, на овај кодекс пажњу је скренуо најпре Љубомир Котарчић, в. Љ. Котарчић, „Зборник Данила II као извор при састављању житија Никодиму Тисманском“, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ђурић, Београд 1991, 198.

⁹⁵⁷ В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, 11. Примера ради, хиландарски рукопис бр. 2, српске редакције и рашког правописа, писан с почетка 15. века, исте је структуре – са синаксаром и месецословом испред Теофилактовог предговора.

⁹⁵⁸ В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, 11.

⁹⁵⁹ В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића*, књ. 2, Археографски опис, Београд 2020, 64–65. О писму и ортографији лепавинског рукописа, Владимир Мошин је истакао да влашки део недоследно следи Јефтимјејеву правописну реформу, в. В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, 11.

(троного и једнострано т итд.)⁹⁶⁰ исписала једна рука. Уколико се одиста читав кодекс може приписати труду једног писара, те да је „читав рукопис настао у исто време, вероватно око 1400. год.“⁹⁶¹, у том случају извесно је да се писар током рада истовремено служио двама рукописима, српским и влашким, с различитим правописима.⁹⁶²

Два четворојеванђеља у непосредну везу доводе њихови украси и опште ликовне одлике. С малим разликама у стилизацији, у оба рукописна четворојеванђеља остварен је спој флоралних и зооморфних мотива. Реч је о украсима који су присутни код читаве групе раскошних светогорских рукописа из шездесетих и седамдесетих година 14. века.⁹⁶³ Плавом, зеленом и црвеном бојом осликани флорални мотиви на златној позадини у заставицама Никодимовог Четворојеванђеља упућују на „традицију византијског стила, константинопољских и атоских радионица, у периоду XI–XII века“.⁹⁶⁴ Посветивши посебну пажњу украсним елементима Изборног јеванђеља (Хиландар 14, РНБ Ф.п.І.86) великог војводе Николе Стањевића, Бранка Вранешевић је издвојила читаву скупину рукописа с флоралним мотивима и белим рефлексима којима је илуминирано и Четворојеванђеље попа Никодима.⁹⁶⁵

У вези с уметничком опремом Никодимове књиге, у науци се поставило и питање да ли је Никодим, који се сматра не само писаром него и илуминатором књиге, украшавао по сећању или је у Влашку донео изврсне предлошке.⁹⁶⁶ Према се на то питање поуздано не може одговорити, чињеница је да се поп Никодим духовно усавршавао у непосредној близини светогорских скрипторијума и атељеа у којима су, трудом врских писара и грчких сликара, пореклом из Солуна или Сера, настајали репрезентативни кодекси. У њима је у пуном сјају остварен византијски раскошни стил царског раздобља.

У Никодимовом препису с почетка 15. века постигнут је склад између калиграфског писма, негованог у светогорским скрипторијумима средином 14. века, и раскошног византијског стила који је негован у аристократским кодексима, који су настали шездесетих година 14. столећа на Светој Гори. Палеографске особине Никодимовог рукописа, његови ликовни елементи, а онда и правописне карактеристике недвосмислена су потврда да је монах Никодим духовно и културно стасавао на Светој Гори. Имајући то у виду, он је на нови простор – тле Влашке кнежевине, могао пренети само ону традицију писмености и уметнички израз који су му били блиски и добро познати.⁹⁶⁷

4.6. Хиландарски скрипторијум ресавског периода

Упркос томе што се у хиландарској рукописној збирци не проналази значајан број рукописних књига које непосредно потврђују да је у самом манастиру или некој његовој испосници у првој половини 15. века била развијена преписивачка активност, сачувани записи, а онда и књиге које су расуте у иностраним збиркама сведочанство су првог реда да је Хиландар и у првим деценијама био место окупљања надасве образованих монаха. Опоменувши на уздржаност од закључивања да је писање књига у то време замрло у

⁹⁶⁰ В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, 11.

⁹⁶¹ В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, 11.

О „ресавском правопису“ и развоју српског ортографског система у другој половини 14. столећа, в. О. Недељковић, „Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара (посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем)“, у: *О кнезу Лазару*, 243–254.

⁹⁶² М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 89.

⁹⁶³ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 90.

⁹⁶⁴ Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, 111.

⁹⁶⁵ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 90.

⁹⁶⁶ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 91.

⁹⁶⁷ М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and 15th Century”, 91.

Хиландару, Димитрије Богдановић је додајући да је пре реч о томе да су писари пропустили да се потпишу, али да палеографске особине књига потврђују њихову хиландарску провенијенцију.⁹⁶⁸

Из прве деценије 15. века потиче препис псалтира који се у манастирској збирци чува под бројем 87. Реч је о псалтиру с тумачењем (последовањем), који је преписао монах Јов(ан) 14. децембра 6917. (1408).⁹⁶⁹ Књига је исписана на 422 листа хартије, полууставним писмом и рашким правописом.⁹⁷⁰ Рукопис је раскошно украшен иницијалима и с неколико заставица (л. 12r, 97r, 237v, 331v, 332v, 343r).⁹⁷¹ Садржина књиге је посве занимљива, будући да су у њу укључени и други, разни састави.⁹⁷²

Богате садржине и књишког украса, рукопис псалтира био је писан за монаха Дионисија, који се у то време подвизавао и „држао типик“ у Савиној испосници у Кареји. Детаљи о наручиоцу преписа и даљој намени књиге саопштени су у подужем писаревом запису, који се проналази на листовима 402v–403r. У запису се изриком наводи да је књига написана „у обитељи пресвете Богородице хиландарске“, а онда да је била намењена Карејској испосници.⁹⁷³

По оснивању исихистрије у Кареји, Свети Сава је, подсећамо, саставио Указ за држање псалтира. Том приликом је, како сам наводи у Указу, с грчког превео псалтир и принео га испосници Саве Освећеног. Према Указу, испосник је имао у обавезу да за ноћ и дан испева цео псалтир.⁹⁷⁴ Монах Јов(ан) је, дакле, за монаха Дионисија преписао основну књигу неопходну за одвијање подвижничког живот у Савиној келији.

Исихастирија у Кареји је од оснивања имала посебно место међу духовним средиштима на Атосу. Тај статус потврђен је и на почетку 15. века, што се огледа пре свега у раскошном изгледу и садржају књиге. Око рукописа се писар Јов(ан), изгледа, веома потрудио. С обзиром на то да у послу није имао сараднике, може се само претпоставити колико је труда уложио да препише надасве обиман кодекс. О томе се ипак понешто наслућује у метафоричкој слици коју је Јова(ан) развио на почетку опсежног записа:

Иакоже въ заточенин соущи радууют се видѣти свое оубѣство, и въ мори плавающии видѣти пристанище, тако и пишущии видѣти книзѣ коньць.⁹⁷⁵

Манастир Хиландар и круг писара и преводилаца који се дуго обликовао у његовом средишту био је центар у коме су владари, пре свега они из српског државног и културног круга, налазили најбоље преводе и преписе. Упркос великим поремећајима на политичкој мапи Балкана, који су утицали и на живот Светогораца, снажно духовно и културно језгро које

⁹⁶⁸ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 23. Реч провенијенција је овде употребљена са значењем места настанка једне или више књига.

⁹⁶⁹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 77. Скрећемо пажњу да је у каталожком опису рукописа, у години настанка преписа омашком наведено слово з уместо s, на позицији хиљаде.

⁹⁷⁰ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 76; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 658; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 658.

Рукопис монаха Јов(ан)а улази у круг преписа с почетка 15. века у којима преовлађује рашки, једнојеров правопис. На њих је, као на посебну и занимљиву појаву, скренута пажња у: Б. Јовановић-Стипчевић, „Кареја и Хиландар – чувари традиције у развоју српскословенског правописа“, 348–349.

⁹⁷¹ Псалтир с последовањем, Хиландар 87, НБС мф. А 3623; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 76.

⁹⁷² Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 26.

⁹⁷³ Псалтир с последовањем, Хиландар 87, НБС мф. А 3623.

⁹⁷⁴ Свети Сава, „Указ ономе ко ће држати овај псалтир“, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, пр. Т. Јовановић, Београд 2018, 235.

⁹⁷⁵ Псалтир с последовањем, Хиландар 87, НБС мф. А, 3623, л. 402v.

је у претходним деценијама обликовано делањем исихаста на Светој Гори очувало се и у време владавине деспота Стефана, а онда и његовог наследника, Ђурђа Бранковића.

Најобразованији, књигољубиви српски владар, како се то неретко истиче, деспот Стефан Лазаревић често се обраћао Хиландарцима за књиге. Његово занимање за добру и укусно написану књигу нарочито се испољило након што је престоницу преместио на север, у погранични, краљевски град Београд. Већ је нашироко познато да је у двору у Београду деспот имао и личну библиотеку. О њој непосредно сведоче преписи који се данас налазе у различитим збиркама на Светој Гори и у Румунији. На њима се проналази препознатљиви запис о власништву рукописа – да је књига деспота Стефана. Премда се не знају путеви којима су се кретале деспотове књиге, оно што се намеће као основана претпоставка јесте да су тек након смрти српског владара књиге склоњене из престонице, вероватно прегнућима његовог наследника, Ђурђа Бранковића. Дobar део деспотових књига нашао се у књижицама манастира Светог Павла, Ксенофона и Ксиропотама. Свети Павле и Ксиропотам су били посебно важни духовни центри у време Бранковића, те претпостављамо да су књиге из престонице у неком трену доспеле у ове светогорске центре захваљујући члановима владарске породице, али и властели која је обновила атонске манастире. Одатле су их влашке и молдавске војводе пренеле на тле својих кнежевина, а данас се неке од њих налазе у централној библиотеци Румунске академије наука.

Међу онима које се налазе у Букурешту, посебно су три привукле пажњу.⁹⁷⁶ У једној су дата два тумачења јеванђеља – Тумачење Јеванђеља по Марку од Теофилакта Охридског и Тумачење Јеванђеља по Матеју од Јована Златоустог (БРА Cod. Slav. 97). Књига је исписана на 376 листова папира, калиграфским потезима писара. У рукопису је спроведен једнојеров правописни систем, са спорадичном појавом дебелог јера. Осим заставице на првом лицу и иницијала П, рукопис нема других украса. На последњем, 376. листу налази се запис о власнику књиге – деспоту Стефану.⁹⁷⁷

Друге две књиге припадају истом типу. Реч је о словима Григорија Богослова с Тумачењем Никите Ириклијског. Једна се чува под сигнатуром Cod. Slav. 141, а друга под – Cod. Slav. 142. Прва наведена је великог формата и броји 415 листова.⁹⁷⁸ Написана је једнојеровим правописом и врло уредним полууставним словима. Други Зборник слова Григорија Богослова (Cod. Slav. 142) има 253 листа, исписан је на хартији, српском редакцијом и полууставним писмом.⁹⁷⁹

Поред записа о некадашњем деспотовом власништву, три књиге повезује и то што су настале у готово исто време, на хартији с идентичним или врло сличним воденим знацима.⁹⁸⁰ Уз то, писмовна слика зборника слова који се чува под бројем 141 истоветна је писмовној слици књиге тумачења (бр. 97), на основу чега се с великом сигурношћу сматра да је обе књиге исписао исти писар.⁹⁸¹ Формат књига, мастило, хартија и особине писма подстакли су Нину Гагову да рукописе местом настанка веже за манастир Хиландар.⁹⁸²

⁹⁷⁶ Све три књиге смо имали прилику да непосредно проучимо током истраживачког боравка у Букурешту, у јесен 2021. године.

⁹⁷⁷ Р. Р. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne, Vol. 1*, 124–125. Скрећемо пажњу на погрешно датирање рукописа у каталожком опису. О новом датирању у наставку.

⁹⁷⁸ Р. Р. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne, Vol. 1*, 175–176. И ова књига је у каталогу погрешно датирана у 15. век.

⁹⁷⁹ Р. Р. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne, Vol. 1*, 177–178. Исправка датације у наставку.

⁹⁸⁰ Све три су преписане на хартији из последње деценије 14. века, в. Љ. Васиљев, М. Гроздановић-Пајић, Б. Јовановић, „Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука“, 47, 48.

⁹⁸¹ Две књиге је једном истом писару најпре приписала Нина Гагова, в. Н. Гагова, *Владетели и књиге, Участието на јужнославјанския владетел в производството и употребата на књиги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцията на византијския модел*, 168.

⁹⁸² Н. Гагова, *Владетели и књиге*, 168. Детаљна истраживања и упоређивања с другим хиландарским преписима тек предстоје.

У првој половини 15. века у манастиру Хиландару су се живо преводиле, редиговале и преписивале старозаветне књиге и патристичка литература. Сувременик и сабрат монаха Јов(ан)а био је, према свему судећи, Григорије Хиландарац. Његово име и књижевни рад познати су према кодексу који је у Хиландару саставио, превео и преписао за српског деспота. Реч је о препису Паралипомена – прерађеној и скраћеној верзији Хронике Јована Зонаре. Према последњим редовима Григоријевог Предговора, књига је исписана „у великој обитељи Хиландару, за време игумана Тимотеја, лета 6916, круг сунца 1, месеца 19, на крају века“.⁹⁸³ Рукопис се некада налазио у библиотеци Јосифо-Волоколамског манастира, а сада је похрањен у истоименој збирци (Волоколамское собр.), у Државној библиотеци у Москви, где се чува под бројем 655.⁹⁸⁴

На самом почетку рукописа, тик испод наслова, исписан је подужи Предговор „од преписивача ове књиге“. Предговор је вишеструко значајан будући да је у њему саопштено више занимљивих и важних појединости. Његови уводни редови треба да припреме читаоце за текст који следи, при чему је јасно да хиландарски монах не губи из вида свог првог читаоца – деспота Стефана.

У првим редовима монах је поделио неколико мудрих мисли о томе какво место књиге треба да имају у животу човека и како се према њима треба односити. Да би човек разумео мудрост саопштену у књигама, па између осталог и у тексту који следи, неопходно је да му срце буде испуњено благодаћу Духа. То је, наводи Григорије, први и основни предуслов за разумевање живота вечног, који се проналази у божаственим књигама.

Григоријево поучително казивање о важности прилежног читања божаствених списа јесте припрема за казивање о изузетној личности деспота Стефана. У тек пар редова, хиландарском монаху је пошло за руком да личност Стефана Лазаревића представи троструко. Скренувши пажњу да је велики самодржац багреницом одевен, деспот Стефан је представљен најпре као владар. Затим следи један сасвим кратки исказ у коме је Стефан представљен као ратник – витез, који се и „о оруженоштву старао“. Највише пажње монах је, очекивано, поконио Стефановој образованости и хвале вредној књигољубивости. Служећи се фигуром контраста, Григорије је у поредбени раван поставио египатског цара Птолемеја II Филадельфа и српског деспота Стефана. Створивши од Александрије центар хеленистичке културе, египатски цар је, према казивању хиландарског монаха, „многобројне књиге зарад дивљења само и људске хвале, а не на корист душевну, дао да се напишу.“⁹⁸⁵ Насупрот томе, српски деспот, који се веома брижљиво и пажљиво старао о преписима, у књигама је налазио сладост којом се душа његова опијала и премудрост којом се уздизао ка врлини и примицао богоспознању.

Након похвале уприличене наручиоцу књиге, Григорије је потанко саопштио о природи посла који се налазио пред њим, затим какве је књиге добио од деспота и најзад како је текао његов рад. Из тога се сазнаје да хиландарски монах није директно сарађивао с деспотом. Та важна улога у посредовању између државног врха и образованог монаха припала је хиландарском јеромонаху Тимотеју, који је очито био близак с деспотом. Он је на Свету Гору донео деспотов предлог непотпуне Зонарине хронике. О угледу јеромонаха Тимотеја најбоље говори у прилог то да је за време Григоријеве упослености на књизи постао старешина хиландарске обитељи. Не треба сумњати да је јеромонах Тимотеј био упознат с радом хиландарских преписивача, а посебно с радом оних најбољих, међу којима је свакако био и монах Григорије. Могуће је претпоставити да је Тимотеј био тај који је изабрао Григорија, поверивши му на писање владареву књигу.

Решен да о свему казује подробно и отворено, Григорије је потом саопштио особине деспотовог предлошка, откривајући у исто време детаље свог преписивачко-редакторског

⁹⁸³ Григорије Хиландарац, „Запис“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 181.

⁹⁸⁴ Ђ. Трифуновић, „Григорије Хиландарац 1408“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 222; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 28.

⁹⁸⁵ Григорије Хиландарац, „Запис“, 177.

рада. Након уобичајених израза монашке недостојности да учини што је од њега тражено, хиландарски писар је истакао да се посла подухватио сетивши се многих добротинастава које је за њих учинио господар самодржац. То место у Григоријевом казивању навело је Ђорђа Трифуновића на претпоставку да је „Григорије и пре Паралипомена нешто преводио или преписивао за деспота“, те да је „деспот, изгледа, и раније знао за Григорија као доброг преписивача“.⁹⁸⁶

Пре него што је приступио преписивању, Григорије је, навикнут на обичај добрих зналаца, најпре пажљиво проучио предлогак „како би се одговарајућим ловом разума према овоме поставио“.⁹⁸⁷ Попут професионалних преписивача, он је најпре желео да установи „квалитет“ предлошка који је добио од деспота. Пажљиво прегледавши и прочитавши књигу, он је уочио низ пропуста и грешака, које падају у одговорност немарних преписивача:

Тако и ми прочитасмо и шта је, дакле, од састављача као веома разумљиво нађосмо, и што је од преписивања многим незнањима и сумњама испуњено, јер груби неки сељани преписаху. И где се умножи лаж, истина више непоуздана бива тамо [...] туга ме обузе од незналица и кварилаца разума у речима.⁹⁸⁸

Будући да је предлогак требало поправити, монах Григорије се прилично намучио да пронађе одговарајуће грчке преписе исте књиге – Зонарине хронике. Према његовом сведочењу, у том напору није успео, али је после извесног времена пронашао пет Мојсијевих књига Постања, Четири књиге о царевима, оба Паралипомена и две сродне историје. Водећи се Григоријевим казивањем, Ђорђе Трифуновић је закључио да су старозаветне Четири књиге о царевима на српскословенском морале постојати и пре деспота Стефана.⁹⁸⁹

Григоријева потрага за ваљаним преписима према којима би редиговање деспотове књиге могао успешно привести крају није се, међутим, ту зауставила. Највише мука имао је у вези с проналаском дела из црквене историје. Из његовог Предговора дознаје се да се поводом тих списа консултовао с другим знацима у исправљању књига. Неки од њих, како је посведочио Григорије, никад нису видели те књиге, а другима ни имена писаца црквене историје нису позната. Најзад, у редиговању Паралипомена понајвише се ослањао на Хронику Георгија Амртола, будући да је текст ове хронике умногоме близак тексту Зонарине хронике.⁹⁹⁰

Григорије се у једном делу Предговора осврнуо и на однос словенских преписивача и преводилаца према грчком тексту, те ограничености првих да проникну у смисао и разумеју грчке књиге:

Који хоће правилно да схвати треба усред својих и туђих мисли да се нађе, па нити своје из самовоље да ублажава, нити туђим из незнања да се диви, већ законом расуђивања расудивши, боље од горег да изабере.⁹⁹¹

У исто време, он их опомиње да порузи не изврћу грубости које би у Паралипомену могли пронаћи, те у завијеној форми, мудрим речима, критикује дрскост оних који се усуђују да исправљају написано:

Избећи ћеш осуду ослободивши нас поруге, јер што видиш у бедна наша нацртања стављено, није једноставно и само од себе изабрано, већ од учености добро образованих и

⁹⁸⁶ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 80.

⁹⁸⁷ Григорије Хиландарац, „Запис“, 178.

⁹⁸⁸ Григорије Хиландарац, „Запис“, 178.

⁹⁸⁹ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 83.

⁹⁹⁰ Григорије Хиландарац, „Запис“, 179.

⁹⁹¹ Григорије Хиландарац, „Запис“, 180.

велике извежбаности времена. Јер у извежбаности је премудрост и у годинама вештина, рече премудри Сирах.⁹⁹²

Завршни део Предговора има форму уобичајених писарских записа у којима су забележени подаци о завршеној књизи, времену и месту настанка преписа, а онда и о наручиоцу рукописа.

У време деспота Стефана у хиландарском скрипторијуму радио је и монах Гаврило. Он је 6920. (1411/1412), у великој лаври хиландарској, завршио превод Олимпијодора, Тумачења Књиге о Јову и још неких састава (Москва, Синод. 63 (202)).⁹⁹³ О свом труду Гаврило је оставио белешку на почетку и на крају књиге. У Предговору он је најпре укратко изложио историју превода Старог завета (Септуагинте) с јеврејског на грчки, а затим је саопштио своје побуде за превођење једне такве књиге.⁹⁹⁴ Скраћена верзија Тумачења Књиге о Јову је, како је посведочио Гаврило, већ постојала у грчком преводу. Невоља с тим преводом била је у томе што је био испуњен неразумљивостима, а то је био више него довољан разлог да Гаврило начини нови превод. Поговор је био предвиђен за саопштавање неопходних детаља у вези с његовим новим преводом. Следећи образац добрих преводаца, Гаврило је навео и грчки извод којим се служио у раду. За одговарајућим изводом, према свему судећи, није дуго и далеко трагао, будући да га је пронашао у оближњем манастиру Есфигмену.⁹⁹⁵

По наруџбини деспота Стефана књиге су се преводиле и преписивале у хиландарском скрипторијуму врло живо. До наших дана је сачуван тек један узорак свеколике активности која је била обликована на подстицај српског владара. Тако су нам позната још двојица писара који су писали књиге за деспота Стефана. Један је Герасим, звани Бугарин, а други је именом непознат писар, који је изгледа пореклом био из браничевског краја. Ни један ни други у запису не откривају које су књиге преписали.

Поред имена деспота Стефана, који је књигу наручио за душевно спасење, непознати Браничевац је забележио тек толико да је препис завршио 20. августа 6929 (1421) године.⁹⁹⁶ Премда у запису изостаје податак о којој је књизи реч, зна се да је запис писара забележен на Зборнику аскетско-исихастичке садржине, који се некад налазио у Старој збирци рукописа Народне библиотеке (бр. 320). Рукопис је заједно с другим књигама изгорео приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941 године. Пажње вредна јесте уочена подударност тога зборника са садржином хиландарског зборника (бр. 456), с краја 14. века.⁹⁹⁷

Писар Герасим је поред посвете књиге *свеизванредном и христољубивом великом господину Србаља деспоту кир Стефану* навео манастир Хиландар као место свога рада.⁹⁹⁸ У науци је давно хиландарски писар Герасим поистовећен с попом Герасимом – бугарским писаром који је радио у непосредној близини патријарха Јефтимија.⁹⁹⁹ Таквој идентификацији први се супроставио Ђорђе Трифуновић.

Поменути запис Герасима Бугарина исписан је на листу који је, како је то потоњим истраживањем потврђено, накнадно унет у први део конволута који се чува у Државној библиотеци у Одеси (бр. 1/108 (556)). Истраживањем је утврђено да зборник који се чува у Одеси јесте део некадашње веће целине, чији се други део чува у збирци словенских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука (Cod. Slav. 296). Остављајући по страни листове из

⁹⁹² Григорије Хиландарац, „Запис“, 180

⁹⁹³ ССЗН, књ. I, бр. 218, 219; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 32.

⁹⁹⁴ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 94.

⁹⁹⁵ ССЗН, књ. I, бр. 219.

⁹⁹⁶ Непознати Браничевац, „Запис“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 184; ССЗН, књ. III, 4952.

⁹⁹⁷ Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 39.

⁹⁹⁸ ССЗН, књ. I, бр. 241.

⁹⁹⁹ Е. Коцева, „Александрийско-попгерасимово писмо в български рѣкописи от втората половина на XIV в.“, *Старобългарска литература* 1 (1971), 398–399.

каснијег времена, који су и у један и у други део уметнути накнадно, чињеница је да је некадашњи рукопис превода друге књиге Догматичког свеоружја од византијског писца Јефтимија Зигавина у неком часу раздвојен у два дела.

Упоредним истраживањем оба дела, Нина Гагова је установила да је реч о преводилачком аутографу, који је на хартији с краја 14. века, односно почетка 15. столећа начинио непознати бугарски преводилац.¹⁰⁰⁰ На основу резултата филигранолошке анализе, она је закључила да дело византијског писца није могао превести патријарх Јефтимије нити неко у кругу његових сарадника.¹⁰⁰¹ Такав закључак нашао је додатно упориште након што је на румунском делу рукописа откривен запис преводиоца. У њему је непознати преводилац оставио сведочанство о методологији рада, а онда и да се служио грчким изводом који је пронашао у књижници светогорског манастира Ватопеда.¹⁰⁰² Филигранолошка анализа, а онда и запис преводиоца, који је грецизираним брзописом исписао бугарски текст превода, потврђују да је друга књига дела Јефтимија Зигавина преведена на прелазу векова на Светој Гори.¹⁰⁰³ Језичке и палеографске неподударности између текста преводилачког аутографа и Герасимовог записа навеле су коначно на закључак да је лист с Герасимовим записом механички унет у рукопис. На тај начин отклоњена је свака сумња да у потписаном Герасиму, који пише чистим рашким правописом, треба препознати истоименог писара који је припадао бугарском језичком и културном кругу.

Манастир Хиландар са својим скрипторијумом је од треће до шесте деценије 15. века био расадник преписа словенског превода Шестоднева Јована Златоустог. У неком од светогорских скрипторијума, можда управо у хиландарском, средином треће деценије начињен је нови или редигован постојећи превод Шестоднева. На растегљивост термина *преписати* већ је указано у науци, те ни у овом случају се не може са сигурношћу тврдити да је реч о преводу, а не о препису. У записима обе књиге сачувана су имена таха инока Јакова и попа Венедикта, преписивача или преводилаца ових књига. Њих двојица су заједно радили на књигама.

У запису једне од њих, која се под бројем 61 (26) чува у Синодалној библиотеци у Државно-историјском музеју у Москви, наведено је да је Шестоднев Јована Златоустог *преписао* „од језика јеладског на језик наш словенски“ грешни иннок Јаков у Светој Гори Атонској. Књига је завршена 6934. (1425/1426), а писана је за часног свештеноинока попа Венедикта.¹⁰⁰⁴ Грешни таха монах навео је и то да је књигу начинио у славу Божије цркве, пропутивши уистину да саопшти о којој је реч.

Други примерак Шестоднева Јована Златоустог чува се под бројем 62(37) у Синодалној библиотеци, у Државно-историјском музеју у Москви. Књигу је *преписао* „од грчаскаго језика на србски“ поп Венедикт, а завршена је на Светој Гори исте године кад и Јаковљев примерак. Рукопис је наречени поп начинио у славу Божију и Пречисте Матере Лештанске. Књига попа Венедикта је била намењена Лештанској цркви, надомак Параћина.

Помен Лештанске цркве, а онда и јеромонаха попа Венедикта неминовно у средиште пажње смешта повељу коју је манастиру Хиландару издао деспот Стефан 8. јуна 1411. у Јагодној. На крају текста повеље, између датације и потписа издаваоца, деспот је навео да је прилоге Хиландару учинио у време када је, са саветом патријарха и читавог сабора, вратио

¹⁰⁰⁰ Н. Георгиева-Гагова, „Един вероятен преводачески автограф от пръвата четвърт на XV в. (Още веднъж за ранния славянски превод на *Догматическое всеоръжие* от Евтимий Зигавин)“, *Palaeobulgarica/Старобългаристика* XXV/1 (2001), 80, с литературом.

¹⁰⁰¹ Н. Георгиева-Гагова, „Един вероятен преводачески автограф от пръвата четвърт на XV в. (Още веднъж за ранния славянски превод на *Догматическое всеоръжие* от Евтимий Зигавин)“, 90.

¹⁰⁰² Н. Георгиева-Гагова, „Един вероятен преводачески автограф от пръвата четвърт на XV в. (Още веднъж за ранния славянски превод на *Догматическое всеоръжие* от Евтимий Зигавин)“, 89–90.

¹⁰⁰³ Н. Георгиева-Гагова, „Един вероятен преводачески автограф от пръвата четвърт на XV в. (Още веднъж за ранния славянски превод на *Догматическое всеоръжие* от Евтимий Зигавин)“, 89, 90.

¹⁰⁰⁴ *ССЗН*, књ. I, бр. 239; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427)*. Каталог изложбе у манастиру Ресави, бр. 47.

Лешје (с црквом) попу кир Венедикту Цреповићу.¹⁰⁰⁵ Јеромонах поп Венедикт, потписан у запису на крају Шестоднева, исто је лице с истоименим Цреповим сином и потоњим игуманом Лештанског манастира.

Преписи Шестоднева Јована Златоустог потекли су и из радионица двојице надаре угледних хиландарских монаха – Давида и Стефана доместика. Преписивачка делатност ових посленика одвијала се у време деспота Ђурђа Бранковића. Идући стопама деспота Стефана, и Ђурађ Бранковић је имао посебно развијен књижевни укус. Врсне преводиоце и преписиваче и он је тражио на Светој Гори и доводио у Браничево да пишу, редигују и преводе књиге. На подстицај деспота Ђурђа, најпре Давид, а онда и доместик Стефан упутили су са Свете Горе ка Браничеву и Смедереву. Преписивачким трудом ове двојице учењака, светогорска писменост је на директан начин пренета у Браничевску област деспота Ђурђа.

Поред деспота Ђурђа, средином столећа и висока црквена лица су на Светој Гори проналазили ваљане преводе и преписе. Један такав сачувани писани споменик јесте Шестоднев Јована Златоустог, који је на Светој Гори „од језика јеладског на језик наш словенски“ *преписан* за патријарха Никодима (1445–1453).¹⁰⁰⁶ Књига је начињена 1451. године на 393 листа папира. Исписана је српском редакцијом и данас се чува у рукописној збирци Библиотеке Српске патријаршије у Београду (Рс 120).¹⁰⁰⁷ Превод или препис Шестоднева Јована Златоустог исписан је у време велике Никодимове обнове библиотеке Охридске архиепископије, затим студеничке библиотеке и књижнице у патријаршијском седишту у Жичи. У непуних десет година он је овим духовним центрима приложио неколико књига, које су данас разасуте у неколико збирки, у манастиру Свете Тројице код Пљеваља, Дечанима, у књижном фонду Протата на Светој Гори, као и у поменутој збирци Библиотеке Српске патријаршије у Београду.¹⁰⁰⁸

Увидом у хиландарске рукописе који се временом настанка везују за владавину двојице деспота, Стефана и Ђурђа, може се закључити да је скрипторијум манастира Хиландара током прве половине 15. столећа био веома развијен. Из тог периода су нам позната имена неколико монаха који су били врсни зналци грчког језика и који су се одликовали изузетним преводилачким и преписивачким искуством. У Хиландару су тако у првим деценијама 15. века радили монаси Јов(ан), Григорије Хиландарац, Гаврило и Герасим. Овом низу свакако треба придружити и јеромонаха Венедикта, као и Инока из Далше.¹⁰⁰⁹ Хиландарски скрипторијум био је књижно средиште у коме су редиговани старији преводи и у исто време настајали нови преводи старозаветних књига. Према је у свим записима о *преводу* Шестоднева Јована Златоустог изостављен податак о месту где се ова књига са „јеладског преписивала на наш словенски, српски“, није немогуће да су и те књиге настале у хиландарском скрипторијуму. Извесну потпору таквом уверењу пружа околност да се неки од тих примерака шестоднева данас налазе у рукописној збирци манастира Хиландара. Услед недостатка извора и док се новим истраживањима не осветле околности настанка ових *превода*, не треба занемарити

¹⁰⁰⁵ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 81; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, 191–199, 214–219.

¹⁰⁰⁶ *ССЗН*, књ. I, бр. 293; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 365.

¹⁰⁰⁷ З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, 41.

¹⁰⁰⁸ Књиге које је патријарх Никодим приложио манастирским библиотекама нису досад биле предмет посебног истраживања. С обзиром на то да се за две књиге зна да су писане на Светој Гори, требало би проучити и остале, те ближе разумети у којим је скрипторијумима патријарх пронашао тражене преписе. В. *ССЗН*, књ. I, бр. 282, 283, 293, 296; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славјанских рукописај афонских обителей*, бр. 367а.

¹⁰⁰⁹ О Иноку из Далше видети напред.

чињеницу да се у то време на српском писало и на српски преводило и у Светом Павлу, и у Ватопеду, а врло вероватно и у Кастамониту.¹⁰¹⁰

4.7. Владарски скрипторијум деспота Стефана Лазаревића

Након Битке код Ангоре (28. јула 1402), ромејски цар доделио је српском кнезу Стефану деспотско достојанство.¹⁰¹¹ Пораз који је у бици претрпела војска султана Бајазита I условио је промене у политичким односима међу хришћанским владарима на Балкану. Пре свега, оне су се одвијале у правцу сређивања односа између српског деспота и угарског краља. То је био згодан тренутак за успостављање угарско-српског споразума. Иницијатива је, према казивању Константина Филозофа, потекла од угарске стране, а српски владар се обавезао на вазални однос према угарском краљу, од којег је заузврат добио плодну Мачву, многа имања и рударска места, а онда и погранични град Београд.¹⁰¹² Краљевски град се у српским рукама нашао између краја 1403. и средине априла наредне године.¹⁰¹³

У погранични град, на ушћу Саве у Дунав, деспот Стефан је из Крушевца пренео српску престоницу. О изгледу Београда почетком 15. века и градитељским радовима које је деспот предузео дознаје се највише из владарског житија, које је у славу његове личности и живота саставио Константин Филозоф. Описима деспотовог уређивања престоног града и зидања задужбине житијни писац је посветио нарочиту пажњу. Према Константиновом казивању, „деспот је град преуредио, обновио и проширио“, а о размери грађевинских радова најбоље говори то да је „под српском влашћу град почео добијати нову физиономију“. ¹⁰¹⁴ Радови су најпре извођени на тврђави, у горњем граду, где је деспот подигао и свој двор. Подједнако се бринуло и о градским бедемима и кулама, које су имале да штите град приликом напада. „Град је изграђиван и утврђиван за све време владе деспота Стефана, односно до његове смрти 1427. године.“¹⁰¹⁵

Католичка црква, коју је деспот затекао у добијеном краљевском граду, наставила је, уистину без великог значаја, да постоји и у време српске управе. Деспот Стефан је у Београду саградио неколико православних храмова. Црква Успења Пресвете Богородице, у источном делу града, постала је седиште Београдске митрополије.¹⁰¹⁶ Храм је био у склопу општежитијног манастира, имао је имања и поседе, а располагао је и приходима од рудника Рудиште који се налазио недалеко од града.¹⁰¹⁷ На месту београдског митрополита био је

¹⁰¹⁰ Подсећамо да је велики челник Радич био китор сва три наведена светогорска манастира, а да је посебну наклоност имао према Кастамониту. Двема повељама, Радич је обновио пострадали манастир Кастамонит и тако се уписао као његов нови китор. Манастирској цркви посвећеној Светом апостолу и великомученику архијакону Стефану он је учинио издашне прилоге, међу којима су биле и у сребру оковане књиге. Велики челник је прописао и типик, којим је уређен живот у манастиру. На основу редова његових повеља, може се закључити да је Кастамонит требало да буде место у којем би Радич пронашао мир у опасним временима. Након смрти жене Ане, велики челник је примио монашки образ и као монах Роман пришао кастамонитској братији, између 1435. и 1439. године. Више о томе у: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2021, 185–187, 221; М. Ивановић, „Повеље великог челника Радича – дипломатичка анализа“, *ИЧ LXXI* (2022), 149–178.

¹⁰¹¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 82.

¹⁰¹² К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2007, 48–49; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 83; Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 27.

¹⁰¹³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 83; Ј. Калић, „Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића“, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, ур. С. Пирковић, К. Чавошки, Београд 2009, 191.

¹⁰¹⁴ К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, 49–53; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 82, 84.

¹⁰¹⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 86.

¹⁰¹⁶ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 47.

¹⁰¹⁷ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 91.

Исидор, надасве образован духовник с посебним осећањем за уметност. У Београду је деспот подигао и цркву Три јерарха, одредивши је да буде гробно место београдских митрополита.¹⁰¹⁸ Мала црква, некаква капела постојала је изгледа и уз деспотов двор.¹⁰¹⁹ Град је имао болницу и прихватилиште за странце, у оквиру којег је саграђена црква Светог Николе. До краја 1417. у Доњем граду је подигнута и црква Свете Петке, чији су култ посебно неговали Лазаревићи.¹⁰²⁰

Деспот Стефан имао је на уму формирати у Београду снажан привредни и културни центар. Премда повеља коју је издао граду није сачувана, неки њени делови укључени су у владарско житије. Детекцијом житијног текста, Јованка Калић је скренула пажњу на неколико појединости које умногоме откривају деспотову замисао о уређењу Београда.¹⁰²¹

Престоница Деспотовине и посебно владарев двор били су преко двадесет година место окупљања духовника, преводилаца, писара и уметника из различитих крајева. При митрополитском храму и на владаревом двору врло активно су били редиговани преводи и писане књиге. Један од тих посленика писане речи чије је делање било везано за престоницу Српске деспотовине био је писар Радич. Његова писарска умешност осведочена је најпре у правном акту – повељи коју је монахиња Јевгенија (кнегиња Милица) издала светогорском манастиру Светог Атанасија, потврдивши му права над поседима које је, грешком, из незнања, дала духовнику Сисоју. Повеља је издата 1. августа 6906. (1398) године у манастиру Жупањевцу.¹⁰²²

Једна од претпоставки је да су по повратку из Сера, где су пред султаном Бајазитом имале оправдати оклеветаног кнеза Стефана, монахиња-кнегиња Јевгенија и Јефимија једно време (1398–1399) боравиле у манастиру Жупањевцу, који се налазио унутар већег градског утврђења.¹⁰²³ Средњовековна жупа Левач, у којој се налази манастир Жупањевац, обухватала је знатно већу територију, а у њеним границама се до новијих времена налазила и Миличина задужбина – манастир Љубостиња.¹⁰²⁴ У вези с временом изградње Љубостиње, Бранислав Тодић је изнео опрезно мишљење да је задужбина „подигнута око 1398, када је кнез Стефан средио односе са султаном Бајазитом, одлучно сломио побуну крупне властеле и присаједињењем највећег дела области Бранковића створио државу пространију од оне коју је оставио кнез Лазар“.¹⁰²⁵ Таквом мишљењу додатно упориште пружа чињеница да је наведене године монахиња Јевгенија боравила је у Жупањевцу, одакле је могла изблиза пратити подизање загробне цркве.

У Левчу је у служби деспотове мајке извесно време боравио и Радич – световни писар однеговане писарске вештине.¹⁰²⁶ Заједно с кнегињом-монахињом, и он је изгледа сведочио изградњи задужбине, коју је било неопходно снабдети разним црквеним предметима, иконама, али и књигама. Премда нема чврстих трагова, допуштено је мислити да је писар Радич у непосредној околини левачког манастира био упослен и око писања књига које је Милица, као ктитор, приложила загробној цркви. Такво мишљење се чини оправданим уколико се има у

¹⁰¹⁸ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 92.

¹⁰¹⁹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 93.

¹⁰²⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 92; Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 47–48.

¹⁰²¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 193–197.

¹⁰²² *Законски споменици српских држава средњег века*, 496–497; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 229–235, 271–274.

¹⁰²³ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 308.

¹⁰²⁴ А. Ристић, „Неколико личности из средњовековне жупе Левач“, *Корени X* (2016), 29.

¹⁰²⁵ Б. Тодић, „Време подизања и живописања Љубостиње“, *Саопштења XXXIX* (2007), 106.

¹⁰²⁶ Скренувши пажњу на то да је име Радич народно, Ђорђе Трифуновић дели мишљење да у њему треба препознати световног писара, који је радио ван манастира, в. Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 81.

У време писања књига Радич сасвим сигурно није био монах. Међутим, чини нам се да због те околности не треба његов рад ограничити на простор изван манастира, посебно не када се има у виду манастирски комплекс у деспотовој престоници.

виду све приметније Јевгенијино изостајање из политичког живота од краја 14. века,¹⁰²⁷ док се активност писара Радича већ у првим годинама наредног столећа везује за престоницу деспота Стефана.

Радич је свакако био писар који је радио у непосредној близини српских владара. Томе у прилог говоре и две рукописне књиге. У једној – Триоду цветном, он се потписао, док му је друга – Зборник параклиса, приписан.¹⁰²⁸ Триод цветни (РНБ, F.I.583) исписан је полууставним писмом на 373 листа папира. Први лист је украшен заставицом балканског типа, док се на предњој страни претпоследњег листа проналази писарев запис.¹⁰²⁹ У троделно организованом запису забележено је да је по наруџбини деспота Стефана 6916. (1407/1408) Радич исписао два комада триода. На основу тога се може претпоставити да је Радич преписао комплет триода.¹⁰³⁰ Примерак цветног триода имао је сасвим сигурно и свој „парњак“ – Триод посни, чија је судбини до данас остала непозната. Помен Успења Богородичиног у писаревом запису био је траг на основу којег је место настанка Радичеве књиге доведено у везу с митрополитским храмом, посвећеном истом празнику.¹⁰³¹

На Београд, као место Радичевог писања књига, упућује, чини нам се, још једна околност. Током обиласка Свете Горе, архимандрит Порфирије Успенски је књигу пронашао у скиту Лак (Лакос) манастира Светог Павла на Светој Гори, одакле ју је однео у Русију, где се и данас налази.¹⁰³² Та, наоко незнатна чињеница доводи, међутим, Радичев препис цветног триода у везу с књигама које су из Београда у једном часу пренете на Свету Гору.

Други рукопис који је изашао из Радичеве радионице јесте Зборник параклиса. Он се под сигнатуром З I 3 чува у Збирци Радослава Грујића, у Музеју Српске православне цркве. Књига је исписана на 160 листова папира, уставним писмом с елементима полуустава.¹⁰³³ Правопис је доресавски, а према воденим знацима књига је вероватно настала крајем 14. и почетком 15. века, што одговара времену Радичевог боравка у престоници. У рукопису нема никаквих украса, на основу чега би се, с опрезом могло мислити да је Радич био вешт у писању, али не и илуминирању књига. Посебну пажњу привлачи текст Параклиса Богородице који је на листовима 143–159 исписан у поводу неког важног тренутка везаног за деспота Стефана – приликом добијања деспотске титуле, а свакако у припреми за рат с Турцима.¹⁰³⁴ Текст Параклиса Богородици за деспота Стефана први је уочио Владимир Мошин и установио да је састављач канона био Јефрем.¹⁰³⁵ Под насловом Молебни канон за *цара*, Јефремов песнички састав откривен је, потом, у хиландарском препису Каноника (бр. 342).¹⁰³⁶ Текст молебног канона у Радичевом препису истоветан је оном у хиландарском препису, с малом корекцијом на месту посвете. Уместо *цару*, канон је у Радичевом рукопису посвећен *деспоту*, те се оправданом чини претпоставка да је интервенција у тексту дело самог писара Радич.¹⁰³⁷

¹⁰²⁷ Б. Годић, „Време подизања и живописања Љубостиње“, 106.

¹⁰²⁸ Атрибуција – Л. Цернић, в. Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, 342, 358.

¹⁰²⁹ Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописања Росијској националној библиотеки. Каталог*, бр. 173, 110–111; Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 224–225. Рукопис је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

¹⁰³⁰ Триод цветни, РНБ, F.I.583, л. 372г. Препев на савремени српски језик у: Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 181.

¹⁰³¹ Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 24.

¹⁰³² Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописања Росијској националној библиотеки. Каталог*, бр. 173, 111.

¹⁰³³ В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића, књ. 2, Археографски опис*, бр. 276, 80.

¹⁰³⁴ В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића, књ. 2, Археографски опис*, бр. 276, 80.

¹⁰³⁵ В. Мошин, „Молебствије о деспоту Стефану Лазаревићу“, *ПКЛИФ* 3–4 (1962), 219–234.

¹⁰³⁶ Д. Богдановић, „Песничка творенија монаха Јефрема“, *ХЗ* 4 (1978), 109–130.

¹⁰³⁷ Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 25.

Београд је као место писања потврђен и у запису непознатог писара октоиха првогласника с празничним службама. Рукопис се у неком трену налазио у књијници манастира Светог Павла, након чега му се губи сваки траг.¹⁰³⁸ Непознатог писара ангажовао је војвода Радослав (Михајловић). У Београду, писар је, вероватно за новац, преписао осам књига – целогодишњи типик, затим пет месечних минеја и два примерка панагирика. Војвода је књиге приложио манастиру с црквом посвећеној Богородици у селу Радешино (данас Радошино), на Великој Морави, код Свилајнца.

Именом непознати преписивач радом је био везан за престоницу деспота Стефана Лазаревића, где га је и пронашао деспотов војвода. Његова радионица се одвијала на деспотовом двору, а можда и у самој Митрополији, мада није искључено да је књиге писао на оба места. У наставку његовог записа дознаје се да је по потреби путовао у ближе или даље крајеве ради писања књига. На молбу војводе Радослава, он се из Београда упутио у манастир у Радошино, где је преписао Октоих. Књиге које су изашле из његове радионице чине основни књишки комплет неопходан за sluжање у православном храму.

Владарски двор у престоници Српске деспотовине био је место врло активног књижевног стварања. На београдском двору боравио је и Константин Филозоф – бугарски књижевник духовно обликован у трновској школи патријарха Јефтимија.¹⁰³⁹ У славу деспотове личности и живота, он је саставио владарско житије Стефана Лазаревића. Књижевног талента имао је и деспот. Из Стефанове радионице су осим повеља изашли и Рударски законик, као и лирска посланица, која је према акростиху састављеном од почетних слова појединачних ставова добила назив Слово љубве.¹⁰⁴⁰ Деспоту Стефану се према језичко-стилским особинама приписује и Натпис на косовском мраморном стубу.¹⁰⁴¹

У српском рукописном наслеђу до сада су позната два преписа лирске посланице деспота Стефана. Оба преписа налазила су се унутар зборничких целина сличне, али не истоветне садржине. Први познати препис припадао је Старој збирци рукописа Народне библиотеке у Београду (бр. 19). Рукопис је, нажалост, с другим многим књигама изгорео у бомбардовању Београда 6. априла 1941. године. Други препис је оком Ђорђа Трифуновића маја 1978. откривен у зборнику који је некада припадао рукописној збирци манастира Крушедола (Е V 25), а онда је с другим манастирским књигама пренет у рукописну колекцију Музеја Српске православне цркве (159).¹⁰⁴² Према збиркама којима су припадали, први, пострадали, препис у науци је познат као београдски, а други као крушедолски. Београдски рукописни зборник имао је 187 листова. Био је исписан старијим, рашким правописом на папиру из друге четвртине 15. века.¹⁰⁴³ У његовом писању учествовало је више руку, а књига је, према мишљењу Стојана Новаковића, могла бити написана у београдском двору, а свакако под деспотовим надзором.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ *ССЗН*, књ. I, бр. 244. У време посете архимандрита Леонида, рукопис већ није био у Светом Павлу.

¹⁰³⁹ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 79.

¹⁰⁴⁰ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 114–122, 209–219; И. Шпадијер, З. Ракић, „Зборник са *Словом љубве*“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 318.

¹⁰⁴¹ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 114, 127, 195–198; И. Шпадијер, З. Ракић, „Зборник са *Словом љубве*“, 318.

¹⁰⁴² С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, бр. 71; Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 212.

¹⁰⁴³ У Каталогу Изложбе писане речи је изведена датација изгорелог рукописа на основу палеолошких особина уочених на снимцима овог рукописа. Том приликом, Луција Цернић је указала на блискост писмовне слике изгорелог зборника и Триода цветног (УБ 24), који потиче из друге четвртине 15. века, в. Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 10.

¹⁰⁴⁴ Наведено према: Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 211.

Крушедолски зборник после конзервације броји 338 листова.¹⁰⁴⁵ Исписан је на папиру који потиче из друге четвртине 15. века. Пажљивом анализом водених знакова временски оквир његовог настанка сужен је између 1427. и 1431. године.¹⁰⁴⁶ Место настанка крушедолског зборника изведено је посредно, према најстаријем сачуваном запису на књизи. Комбинацијом два писма, извесни поп Давид из Београда је прву реч у потпису исписао ћирилским, док је остале речи написао глагољским словима. Упркос томе што потиче вероватно из 16. века, запис београдског попа Давида навео је на закључак да је рукопис од настанка био везан за београдско црквено седиште.¹⁰⁴⁷ На основу знања о особинама ових рукописа, у закључним ставовима Ђорђа Трифуновића наведено је да београдски и крушедолски препис нису могли бити преписани с истог предлошка.¹⁰⁴⁸

4.7.1. Радионица дијака Андреје

За владавине деспота Стефана Лазаревића, и то према свему судећи током последњих година деспотовог живота, службу епископа у Београдској митрополији обављао је дијак Андреја. Његово име сачувано је у два тајним писмом обликована записа. Један се проналази на препису Панагирика који се чува у Црквено-историјском и археолошком музеју у Софији (бр. 182), док је други познат само према испису са Апостола, који се до бомбардовања Београда, током којег је пострадала Народна библиотека, чувао под бројем 1164 у Старој рукописној збирци Народне библиотеке.

Старији по настанку јесте препис Панагирика, који је Андреја преписао 6933. (1425) по наруџбину српског патријарха Никона. Обимног формата, књига је исписана на 424 листа хартије. Рукопис је написан ресавским правописом полуустваним писмом.¹⁰⁴⁹ Књига је типолошки одређена као календарски зборник – „минејни панагирик“, у коме су дата 33 састава посвећена „нарочитим светим за целу годину“.¹⁰⁵⁰ На крају књиге је на папиру из истог периода додат 34. састав с текстом Повести о преносу моштију Јована Златоустог од Козме Веститора.¹⁰⁵¹ Садржини Андрејиног зборника више пажње посветила је Ирена Шпадијер и том приликом установила неколико важних особина ове књиге. Премда је на самом почетку најављен годишњи минејни циклус, Андрејин препис јесте заправо само њен први део, у коме су „по хронолошком редоследу заступљени месеци септембар, октобар и новембар“.¹⁰⁵² Из тога је, оправдано, претпостављено да је Андреја преписао и преостале три књиге у оквиру годишњег комплета.¹⁰⁵³

У зборничкој целини дијака Андреје налазе се и састави бугарског патријарха Јевтимија, између осталих, Житије Свете Петке с преносом њених моштију у Трново и Житије Јована Рилског.¹⁰⁵⁴ Не искључујући могућност да је о избору састава у зборнику могао одлучити наручилац преписа – патријарх Никон, или пак сам писар Андреја, Ирена Шпадијер је указала на истраживање Климентине Иванове, које је показало сличност садржине

¹⁰⁴⁵ Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 11.

¹⁰⁴⁶ Датирање рукописа – Мирослава Гроздановић Пајић, в. Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 231.

¹⁰⁴⁷ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 214.

¹⁰⁴⁸ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 215.

¹⁰⁴⁹ Б. Христова, Д. Карацова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България: своден каталог. Т. 1*, Софија 1982, бр. 127.

¹⁰⁵⁰ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, у: *Никон Јерусалимац: вријеме, личност, дијело*, пр. јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње 2014, 143.

¹⁰⁵¹ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 143, с нап. 6.

¹⁰⁵² И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 143.

¹⁰⁵³ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 145.

¹⁰⁵⁴ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 143.

Андрејиног преписа с другим календарским зборницима, од којих је већина исписана српском редакцијом.¹⁰⁵⁵

Састави трновског патријарха, а онда и име писара, подстакли су у једном кругу бугарских истраживача размишљање да је дијак Андреја вероватно један од Јевтимијевих ученика или пак учитељ Костантина Костенечког, те да је једно време провео на двору српског владара.¹⁰⁵⁶ Такав правац размишљања у питање доводе, међутим, две околности. С једне стране, дијак Андреја је боравио у деспотовој престоници током последњих година Стефановог живота, што је временски сувише далеко од делања Јевтимијевих ученика у Српској деспотовини. С друге, пак, скренута је пажња да скромно звање дијака не би пристајало неком од Јевтимијевих следбеника на српском двору.¹⁰⁵⁷ Ствар је коначно разјашњена језичком анализом Андрејиних записа, у коме су уочене две крупне личне говорне црте писара, типичне за српске народне говоре: екавска замена јата и народни акузатив једине енклитичког облика заменица трећег лица *ја*.¹⁰⁵⁸

О околностима настанка књиге и упослености на њој, Андреја је саопштио у четири записа која је исписао, према садашњем бројању, на полеђини 417. листа. У првом запису писар је посегао за двоструким датирањем рукописа. Време настанка преписа је, најпре, одредио према владавини побожног и христољубивог господара Србаља, деспота Стефана, и најсветијег патријарха кир Никона, а онда је саопштио и годину. Други запис је исписан киноваром и има форму ктиторског потписа наручиоца књиге – патријарха Никона. Трећи има форму тајне буквице, с приривеним именом писара, док је четврти исписан киноваром и представља уобичајени завршетак с кратком доксологијом.¹⁰⁵⁹

Друга књига која је највероватније изашла из Андрејине радионице јесте Апостол. Рукопис је имао 294 листа и био је исписан српском редакцијом. Према запису на крају књиге, Андреја је књигу исписао 6942. године, и то седам година након смрти деспота Стефана, што даје 1434. годину. Рукопис је настао у једном селу надомак Скопља. У последњем од три записа Андреја је, у већ препознатљивом маниру, оставио потпис у форми тајнописа. Рашчитавањем тајне буквице, откривено је да је био бивши епископ Велике београдске митрополије.¹⁰⁶⁰

Увидом у радионицу дијака Андреје излази на видело да је његовим трудом преписано вероватно пет књига – годишњи комплет панагирика у четири кодекса и рукопис апостола. На основу два сачувана преписа, Андрејина преписивачка активност одвијала се сигурно у десетогодишњем временском оквиру, између 1425. и 1435. године, а можда и дуже од тога.

Андрејини потписи у форми тајног писма завређују, међутим, да им се посвети додатна пажња. Проучаваоци Панагирика деле готово исто мишљење поводом писаревих побуда да име сакрије, односно саопшти тајним писмом. Осврћући се на трећи запис у рукопису, Ђорђе Сп. Радојичић је сматрао да је Андреја то „учинио или из скромности или у неком страху“ и закључио да ће „пре бити оно прво, јер се у запису ни о ком ружно не говори“.¹⁰⁶¹ Ирена Шпадијер је изнела уверење да се писар „тек ту тајнописом осмелио да се потпише“.¹⁰⁶² Виктор Савић је навео да је писар име прикрио „из скромности у односу на патријарха“.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁵ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 144–145; К. Иванова, „Зографският сборник, паметник от края на XIV век“, *Известия на Института за български език XVII* (1969), 105–147.

¹⁰⁵⁶ В. Сп. Киселков, „Дјак Андрей“, у: *Проуки и очерти по старобългарска литература*, София 1956, 262–263.

¹⁰⁵⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана“, *Годишњак града Београда V* (1958), 22; И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 144–146; В. Савић, „Записи дијака Андреје из времена *Господина Србљем деспота Стефана* и патријарха Никона“, *АП* 33 (2011), 253.

¹⁰⁵⁸ Филолошка анализа – Виктор Савић, В. Савић, „Записи дијака Андреје из времена *Господина Србљем деспота Стефана* и патријарха Никона“, 252.

¹⁰⁵⁹ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 142.

¹⁰⁶⁰ Ђ. Сп. Радојичић, „Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана“, 23.

¹⁰⁶¹ Ђ. Сп. Радојичић, „Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана“, 21.

¹⁰⁶² И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 142.

¹⁰⁶³ В. Савић, „Записи дијака Андреје из времена *Господина Србљем деспота Стефана* и патријарха Никона“, 251

У досадашњим истраживањима средњовековних јужнословенских рукописа још нисмо наишли ни на један запис који је дат тајним писмом а чија је садржина захтевала да буде скривена или макар не тако лако и једноставно видљива. Стога сматрамо да побуде за писање тајним писмом не треба тражити у осећању страха. Проистекла из средњовековног погледа на свет, скромност јесте особина средњовековних писара и о њој треба на првом месту промишљати када је реч о тајнопису. Поводом Андрејиних тајнописа падају у очи још неке појединости. Четири записа на крају Панагирику и три у Апостолу потцртавају склоност писара да о свом раду остави траг и изван основног текста.

На позицији епископа Митрополије у Београду, Андреја се старао о поретку богослужења у митрополитском храму, као и о редовном учешћу монаха у њему. Према одредбама 21. главе Хиландарског типика, главна дужност епископа било је старање о манастирској књијници и правним актима, повељама, којима је манастиру осигураван правни статус.¹⁰⁶⁴ Брига о књијници митрополитског храма очито је била дужност дијака Андреје. Старајући се о правилном служењу у митрополијској цркви, он је водио рачуна да храм буде снабдевен неопходним богослужбеним књигама. Епископ Андреја се бринуо и о духовном усавршавању братије, те не треба сумњати да су се његовим старањем у митрополијској књијници нашли и разни монашки зборници.

Службу на месту епископа Београдске митрополије Андреја је открио у апостолу – млађој по настанку књијзи, док се у тајнопису старијег преписа, Панагирика, потписао као дијак.¹⁰⁶⁵ Према не можемо са сигурности тврдити да је Андреја био последњи епископ Београдске митрополије, пре него што ће се град поново наћи у рукама угарског краља, истицање деспотове личности у запису допушта да се мисли да је на тој позицији био у време писања књиге за патријарха. Како се, онда, објашњава то што се у Панагирику потписао само као дијак? Чини се да је у избору да наведе *улогу* писара пре него *позицију* епископа далеко више изражена Андрејина скромност него у самом избору да име „прикрије“ тајнописом. Различити облици тајног писања били су знак учености и вишег образовања лица.¹⁰⁶⁶ Према се не може оспорити писарева скромност, не треба пренебрегнути ни то да је тајним писањем успостављен јединствен комуникацијски канал између наручиоца преписа и лица које је књигу исписало, а онда и са свим будућим читаоцима књиге. Да је Андреја имао читаоце на уму, види се и у запису на крају апостола где се, употребом присвојне заменице за друго лице – *вашег*, непосредно обраћа братији.¹⁰⁶⁷

Тајнопис је, дакле, и огледало учености дијака/епископа Андреје. Потврда томе лежи и у самој чињеници да му је посао преписивања поверио нико други до највише лице у Српској цркви.¹⁰⁶⁸ Не треба сметнути с ума ни то да је на подстицај патријарха Никона Константин Филозоф почео писати житије у славу деспота Стефана.¹⁰⁶⁹ У разумевању интелектуалног круга коме је Андреја недвосмислено припадао важна је и сама личност српског владара. Време настанка оба своја рукописа Андреја је одредио према владавини, односно смрти деспота Стефана. У таквом поступку неће бити погрешно назрети најпре његово дивљење према деспотовој личности, а онда и жал за прохујалим временом благостања Српске деспотовине и њене престонице.

¹⁰⁶⁴ Ф. Гранић, „Црквеноправне одредбе хиландарског типика Св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима“, *Богословље* 2/3 (1935), 185.

¹⁰⁶⁵ О дијаку и његовим значењима у средњем веку, у: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 39–40.

¹⁰⁶⁶ Подсећамо на тајнописе инока Исаије у посвети деспотици Јелени и серском митрополиту Теодосију.

¹⁰⁶⁷ В. Савић, „Записи дијака Андреје из времена *Господина Србљем деспота Стефана* и патријарха Никона“, 256–257.

¹⁰⁶⁸ И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, 145; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 378.

¹⁰⁶⁹ „А ми примисмо заповест, која превазилази наше снаге, од патријарха Никона, који тада тамо дође, (да напишемо ово житије), (а још) и од војног заповедника и (од) осталих изабраних (ово наређење добисмо); (и) пошто тада беше такво време, решисмо да се (овога) прихватимо“, в. К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, 87.

4.8. Ресавски скрипторијум

Ктиторска делатност у моравској земљи кнеза Лазара настављена је у ресавској области његовог сина, деспота Стефана Лазаревића. И сам деспот се старао око духовних средишта, обнављајући старе и подижући нове цркве и манастире. У ктиторе су се током његове владавине уписали монаси, свештеници и властела. Књиге су се, сасвим сигурно, писале у тим храмовима, премда је до наших дана сачуван само један део развијене ресавске писмености.

Вишевековна осведочена места писања, испоснице или пустиње биле су простори у којима су се и у деспотово време осамљивали монаси и предавали писању књига. У једној од испосница у непосредној близини Богородичине цркве у Лешју, надамак Параћина, потврђена је преписивачка активност.¹⁰⁷⁰ Историја Лештанске цркве прати се још од средине 14. века. Цркву је подигао жупан Вукосав и приложио манастиру Хиландару 1360. године.

У 6920. (1412) години, када је било двадесет и четири године његове владавине, деспот Стефан је код јеромонаха Јована наручио препис панагирика.¹⁰⁷¹ Преписивања књиге Јован се подухватио у Лештанској пустињи.¹⁰⁷² О писару, јеромонаху Јовану нема никаквих других знања, те се само на нивоу претпоставке може мислити да се у Лештанској пустињи подвизавао у часу када је примио владареву поруџбину. У исто време, само једна књига, од које нам је данас, у испису, познат тек писарев запис, није довољно упориште мишењу да је Лештански манастир био место развијене преписивачке делатности. На важност духовног и културног лештанског центра указују, међутим, неке друге околности. У време Бранковића, на месту лештанског игумана налазио се Венедикт Цреповић, исти онај који је на Светој Гори, заједно с иноком Јаковом, *преписивао* с грчког на српски Шестоднев Јована Златоустог. О угледу који је Венедикт Цреповић уживао највише говори то да се, уз призренског митрополита Михаила, и других виших црквених лица, као игуман лештански нашао у делегацији која је 1452. кренула пут Рогоса по мошти јеванђелисте и апостола Луке.¹⁰⁷³ Венедикт Цреповић је исто лице с истоименим каснијим грачаничким митрополитом, који је после пада Новог Брда 1455. побегао у северније крајеве, где је од деспота Ђурђа добио манастир Враћевшницу.¹⁰⁷⁴ Имајући све то у виду, а посебно живе духовне и културне везе које је Венедикт одржавао са Светом Гором, нема сумње да је Лештански манастир био значајан центар духовности и писмености средином 15. столећа.

Манастир Љубостиња с пустињама у околини био је важно духовно и културно средиште. Сачувани рукописи сведоче у прилог томе да су се у љубостињским крајевима не много након што је манастир подигнут окупљали врло учени монаси. Могло би се, заправо, мислити да су уз културно средиште у Стефановој престоници, које је уживало статус важног преводилачког центра, следећи по значају били лештански и љубостињски центар у ресавској области.

Писар и монах двоструког имена (у малој и великој схими), „Доситеј, који је и Мојсије“, записао је да је „у дане побожног и христољубивог и богочуваног и самодржавног господина Срба деспота Стефана“ преписао књигу „у подножју горе Прозрак близу храма Пречисте

¹⁰⁷⁰ ССЗН књ. I, 217.

¹⁰⁷¹ Јеромонах Јован, „Запис“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 182; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 31.

¹⁰⁷² Рукопис се у неком тренутку нашао у манастиру Светог Павла на Светој Гори, где га је видео и архимандрит Леонид, в. Леонид, архимандрит, „Словено-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу“, бр. 29, 297. Рукопису се након тога губи сваки траг, а наша потрага за деспотовом књигом у колекцијама Библиотеке Румунске академије и манастира Пантелејмона, била је без успеха.

¹⁰⁷³ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 82; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 419.

¹⁰⁷⁴ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 82, с нап. 128.

Богородице, који је на Љубостињи.¹⁰⁷⁵ Рукопис је завршио 6926. (1417/1418) године, кад је индикт био једанаести. Доситејева рука је начинила препис превода Цароставника – старозаветне књиге у којој се кроз приче о јудејским царевима излаже о судбини владара и његових потомака.¹⁰⁷⁶

Доситејев препис има 336 листова. Писан је на хартији, српском редакцијом. Књига се данас налази у Државној библиотеци у Одеси, где се чува под бројем 6. На листовима 332r–334r налазе се три записа, од којих су прва два остављена Доситејевом руком. Нешто касније, руком непознатог писара остављен је запис којим се потврђује да је рукопис био лични деспотов примерак.

Први Доситејев запис јесте, заправо, дословно пренета белешка преводиоца који је само две године раније, 6924. (1416), за деспота превео старозаветне Четири књиге о царевима. Непознати преводилац је најпре уобличио похвалу књигољубивом српском деспоту, поредећи Стефана с Киром, Манасијом, Симеоном и Птоломејом.¹⁰⁷⁷ Затим је изложио историју превода с хебрејског на грчки ове књиге, да би најзад низ преводилаца завршио напоменом да је свој рад привео крају 6924. (1416), када је индикт био осми.¹⁰⁷⁸ Тако обликујући белешку, преводилац је на зачелју низа преводилаца ове старозаветне књиге поставио себе, укључивши у исто време свој рад у преводну традицију Четири књиге о царевима.

Пажљиво проучивши Доситејев запис и белешку преводиоца, Ђорђе Трифуновић је скренуо пажњу на једну малу, али значајну разлику. Преводилац је изриком саопштио да је књигу превео за деспота, док је Доситеј-Мојсеј преписивао књигу у дане владавине Стефана Лазаревића. Та разлика подстакла га је на претпоставку да је превод Цароставника био учињен лично за деспота, те да је примерак „припадао свакако Стефану“.¹⁰⁷⁹ Премда преводилац није забележио податак где је превео старозаветну књигу, сва је прилика да су Четири књиге о царевима преведене у деспотовој близини, вероватно у Београду. О ширини преводилачког рада непознатог учењака наслућено је на основу још једне белешке, уочене оком Ђорђа Трифуновића на средини предње стране првог листа. Према том запису, претпостављено је да је непознати преводилац поред Четири књиге о царевима превео, вероватно, и „Палеју с тумачењима, састављену од старозаветних књига у изводима, допуњену апокрифима и прожету тумачењима“.¹⁰⁸⁰ Две године, колико је највише протекло између настанка превода и Доситејевог преписа, допуштају претпоставку о познавању, а можда и сарадњи непознатог преводиоца и Доситеја. У том случају, Доситеј је могао имати непосредан увид у преводилачки рад свог сарадника.

О деспотовој упорности да у крајеве своје земље доведе најбоље светогорске, у првом реду – хиландарске, преписиваче дознаје се из записа Инока из Далше – писара раскошног Четворојеванђеља, које је у науци, по зографу који је рукопис илуминирао, прозвано Радослављевим четворојеванђељем (РНБ F.I.591).¹⁰⁸¹ Од некадашњег обимног кодекса, који је према уобичајеном формату морао имати 320 листова, данас је сачувано свега 12 – шест листова Иноковог записа, четири минијатуре и два листа с почетком читања Јеванђеља по Јовану.¹⁰⁸² Све до почетка двехиљадитих, писар овог рукописа био је познат под називом Инок

¹⁰⁷⁵ Доситеј, „Запис“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 183.

¹⁰⁷⁶ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 93.

¹⁰⁷⁷ Доситеј, „Запис“, 182.

¹⁰⁷⁸ Доситеј, „Запис“, 183.

¹⁰⁷⁹ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 84.

¹⁰⁸⁰ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 85–86.

¹⁰⁸¹ Радослављево четворојеванђеље, РНБ F.I.591. Рукописни фрагмент је дигитализован и доступан у отвореном приступу.

¹⁰⁸² *Радослављево јеванђеље*, фототипско издање, ур. Ђ. Трифуновић, поговор И. Шпадијер, Београд – Санкт-Петербург, 2001; Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописања Росийског националној библиотеки. Каталог*, 112–113; Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд

из Далше, како га је по речи Далши, у чијој се близини једно време подвизавао, прозвао Ђорђе Сп. Радојичић.¹⁰⁸³

Дужином и садржинским богатством Иноков запис превазилази устаљене оквире средњовековних записа, добијајући форму Поговора. У њему се већ на почетку дознаје како су се српски монаси са Свете Горе неретко кретали пут Деспотовине. Деспот Стефан је, очито, знао за умешност писања младог Инока, будући да је два пута упутио посланицу српском монаху да дође у Српску земљу. Први деспотов упит Инок је, како је сам посведочио, предао ћутању.¹⁰⁸⁴ Међутим, деспота то није одвратило од наума, те је Иноку послао и друго писмо, с истим захтевом – да Инок дође у Деспотовину ради писања јеванђељске књиге за редовни круг бројева. С обзиром на то да је монах био најмлађи, свој случај је предао у руке старијих монаха, с чијим је допуштењем и многим саветима кренуо пут Српске деспотовине. Велико уважавање које је гајио према духовним оцима и мужевима Инок није скривао, а у његовим редовима назире се брига старијих за младу монашку душу. Невољно допуштајући Иноку да (привремено) напусти Свету Гору, хиландарски монаси и старци су, између осталог, младом монаху саветовали да никакав разговор и општење не чини с мирјанима. У том савету можда лежи узрок због којег је, по доласку у Стефанову земљу, млади хиландарски монах боравио у пустињи у близини манастира Успења Пречисте (Љубостиње). Ту је преписао тражену књигу – Четворојеванђеље за целу годину.

Премда се млади инок надао скором отпуштању и повратку на Свету Гору, деспот је имао другачије планове. Он је наурио да Инока задржи у својим крајевима, тако што ће му материјално помоћи да подигне манастир. Док не пронађе одговарајуће место за ново манастирско здање, Иноку и братији је деспот одредио за боравак храм Ваведења, надомак града Голупца. У међувремену, српски владар је Инока упослио око још неколико преписа. То су Књига о судијама, Трећа Књига Мојсијева, Пета књига Мојсијева и хроника Јована Зонаре. С правом би се могло закључити да је непознати инок у љубостињској пустињи преписао свих пет Мојсијевих књига, а онда и хронику византијског писца.¹⁰⁸⁵

У деспотовим плановима назире се да је Инок, иако млад, уживао изванредан углед и пре него што се одазвао на други деспотов позив. О његовим врлинама, а онда и писарској умешности, српског владара морао је неко претходно обавестити, и то баш неко ко је већ сарађивао с деспотом Стефаном.

Ново манастирско здање са 35 монаха, млади игуман је на подстицај српског деспота, а по саветовању с патријархом Никоном подигао у подножју планине Високе, на реци Далши. Даље Иноково излагање испуњено је детаљима о историјским догађајима којима је сведочио и нападима које је заједно с монасима преживео. У Поговору он је забележио и тренутак када је добио вест о деспотовој смрти. Након много мука и срамоте које је претрпео како од турске тако и од хришћанске стране, Инок се с једним монахом обрео у манастиру Благовештења, близу града Ждрела. Ту је, на молбу духовника, игумана Висариона, 1428/1429. написао раскошно Четворојеванђеље. Своје име није забележио, већ се скромно потписао – инок. Украшавање Четворојеванђеља поверио је живописцу Радославу, чији се потпис налази испод минијатуре јеванђелисте Јована. У јеванђељској књизи сусрела су се двојица изврских уметника, калиграф Инок из Далше и зограф Радослав, који је препознат у мајстору фресака манастира Каленића.¹⁰⁸⁶

Именом непознати светогорски монах побуђивао је пажњу неколиких истраживача. Идентификовање других његових рукописа, а онда и откриће писаревог имена, заслуга је Љупке Васиљев. Методом атрибуције она је руку Инока из Далше препознала у још шест рукописа – Силуановом четворојеванђељу (Стара црква 218), Четворојеванђељу (Цетиње 4),

2000, 399; Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, бр. 49.

¹⁰⁸³ Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности XIII–XVIII*, 340–341.

¹⁰⁸⁴ Инок из Далше, „Запис“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 185.

¹⁰⁸⁵ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 91.

¹⁰⁸⁶ В. Ђурић, „Слика Радослав и фреске манастира Каленића“, *Зограф* 2 (1967), 24.

Апостолу (НБКМ 506), Зборнику (Дечани 136), Псалтиру с последовањем (Хиландар 83) и Хиландарском свитку са литургијама Јована Златоустог и Василија Великог (Хиландар 16/IV).¹⁰⁸⁷ Све Инокове рукописе одликује калиграфски полуустав и јединствен манир у исписивању слова *м, з, ц, ш, х* и *у*.¹⁰⁸⁸

Посебну пажњу завређују три преписа – Силуаново четворојеванђеље, Хиландарски свитак и Псалтир с последовањем. У најмлађем препису – литургијском свитку, исписаном на пергаменту, највероватније средином 15. века, писар се потписао као јеромонах Теодор, чиме је откривено дуго непознато Иноково име.¹⁰⁸⁹ Инок из Далше – јеромонах Теодор, се осим у писању потврдио и као састављач кратког летописа Историкија ва кратце.¹⁰⁹⁰ У летопису, који се налази на листовима 390v–391v хиландарског псалтира (бр. 83), Теодор је изложио најважније историјске догађаја од 1348. до 1438. године, а под 1435/1436. годином забележио је смрт духовника Висариона, игумана у манастиру Благовештења код Ждрела.¹⁰⁹¹

Најстарији сачувани рукопис око којег се Теодор трудио јесте тзв. Силуаново четворојеванђеље. Књига данас припада рукописној збирци Старе цркве у Сарајеву (бр. 218), а названа је по митрополиту Силуану од којег је откупљена.¹⁰⁹² Исписана је на 311 листова хартије, која према воденим знацима потиче из самог краја 14, односно почетка 15. века.¹⁰⁹³ Теодор је, међутим, био задужен за првих педесет листова рукописа, док је остали, већи део обимног кодекса исписано руком Доситеја, истог оног који је 1418. преписао старозаветне Четири књиге о царевима.¹⁰⁹⁴ Књига је у целини исписана истим, једнојеровим правописом и калиграфским полууставним писмом, што указује да су се писари образовали и радили у истом, највероватније хиландарском скрипторијуму.¹⁰⁹⁵ Рукопис је богато украшен двома минијатурама јеванђелиста Луке и Матеја, једном заставицом и иницијалима. Премда није познат ко је илуминирао рукопис, реч је свакако о мајстору већих ликовних квалитета.¹⁰⁹⁶

Теодора и Доситеја-Мојсеја одликује врло слично писмо, што је подстакло неке научнике на мишљење да су непознати Инок из Далше и Доситеј-Мојсеј иста личност.¹⁰⁹⁷ Такву идентификацију у питање је најпре довео Ђорђе Трифуновић, указавши на разлике у писму и писарском маниру двојице писара.¹⁰⁹⁸ Он је затим више пажње посветио поетици Доситејевог и Иноковог записа, закључивши да је пре реч „о стварној зависности два записа“, те да се „инок вероватно надахњује Доситејевим записом“. ¹⁰⁹⁹ На разликовне елементе два врло блиска писма Доситеја и Инока из Далше указала је с нешто више детаља Љупка Васиљев:

По општем изгледу писма, као и по појединачном изгледу, слова Доситеја се знатно разликују од слова Инока из Далше. Она су широких, оштрих линија и угластих стабала

¹⁰⁸⁷ Љ. Васиљев, „Непознати рукописи Инока из Далше“, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, ур. П. Ивић, Београд 1995, 463–468; Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 399–402.

¹⁰⁸⁸ Љ. Васиљев, „Непознати рукописи Инока из Далше“, 465; Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 401.

¹⁰⁸⁹ Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 402.

¹⁰⁹⁰ Д. Богдановић, *Историја српске књижевности 1. Стара српска књижевност*, 221; Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 402.

¹⁰⁹¹ И. Шпадијер, „Инок из Далше – јеромонах Теодор“, у: *Светогорска баштина*, 126, с нап. 328.

¹⁰⁹² V. Mošin, M. S. Traljić, „Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini“, 67–68.

¹⁰⁹³ Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 400, с нап. 11.

¹⁰⁹⁴ Атрибуција – Љупка Васиљев, в. Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 401.

¹⁰⁹⁵ Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 401.

¹⁰⁹⁶ Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 401.

¹⁰⁹⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „Из књижевног стваралаштва у доба деспота Стефана. Да ли је инок из Далше Доситеј 'јеже (што је) и Мојси'?", у: *Творци и дела старе српске књижевности*, 233–237.

¹⁰⁹⁸ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 90.

¹⁰⁹⁹ Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, 89–90.

без благих прелаза. Танких и дебљих линија и лакоће у потезу какве налазимо у дуктусу Инока из Далше овде нема.¹¹⁰⁰

Сарадња Доситеја и Теодора (Инока из Далше) почетком 15. столећа осветљава неколико важних појединости. Знатно мањи део текста Силуановог четворојевањелја који је био поверен Иноку на писање указује на то да је Доситеј био старији, искуснији, те да је као главни писар књиге организовао посао. Од настанка ове књиге па до Иноковог одласка у Деспотовину протекло је можда двадесетак година. Премда се не зна колико је дуго Теодор боравио у земљи Стефана, а онда и Ђурђа, свакако је у Деспотовину дошао као врло искусан писар. Врло вероватно је Доситеј, који је већ претходно сарађивао с деспотом, и био његова особа од поверења и ауторитета, упутио српског владара на свог млађег сарадника и сабрата у манастиру Хиландару.

Током нешто мање од четрдесет година у различитим духовним средиштима између Дунава и Велике Мораве, настали су трудом изузетних преводилаца и преписивача рукописи који су временом стекли велики углед. Они су према Стефановој задужбини Ресави касније називани „ресавски изводи“, остајући дуго узор потоњим генерацијама преписивача. Колики су углед имали ресавски изводи, у прилог томе сведочи препис инока Михаила из 17. века. Он је у светогорском скиту Свете Ане преписао Апостол за манастир Светог Павла. У запису се пожалио да су преписи из његовог времена много искварени, те да се помучио док је пронашао предлогак који је начињен према ресавском изводу.¹¹⁰¹ О вредности ресавских преписа забележено је на још једној књизи из 17. века. У запису је непознати преписивач био изричит у опомени будућим писарима да ништа у препису не дирају, нити кваре, јер је његов рукопис преписан према ресавском изводу, а „у њему нема ништа порочно“.¹¹⁰²

4.9. Браничевски скрипторијум

Након смрти Стефана Лазаревића, Српском деспотовином је завладао Стефанов наследник, Ђурађ Бранковић. Непосредно по доласку на власт он је решио своје вазалне односе према Жигмунду и признао врховну власт Турака. С обзиром на то да је био принуђен да Београд врати угарском краљу, нову престоницу саградио је у Смедереву. Враћањем Београда угарском краљу није само световна власт остала без свог седишта, већ и црквена. То је одредило да ново седиште митрополита буде у седишту Браничевске епархије.

Престоница деспота Ђурђа врло брзо је добила је статус значајног седишта културе и уметности. Међу хришћанским градовима на Балкану, Смедерево је постало посебно значајно утврђење након што су у њега пренете мошти јеванђелисте Луке. Мошти су после дугог пута у Смедерево стигле 12. јануара 1453. године, а неколике година након translације написани су и састави о преносу моштију.¹¹⁰³ Доношењем тако значајне реликвије у Смедерево, престоница Ђурђа Бранковића добила је изузетан статус на православном Балкану. У Смедерево су се тада стицали верници са свих страна, а град је у наредним годинама био главна тачка у којој су се окупљали духовници и уметници.

С пролећа исте, 1453. године у браничевску област допутовао је, према свему судећи, и зетски митрополит Јоасаф. Премда у изворима не налазимо директне потврде, није немогуће да се из Зете пут Браничева архиепископ упутио управо да би се поклонио и целивао мошти јеванђелисте Луке. Извесно је, међутим, да је за њега 17. маја 1453. године *дописана*

¹¹⁰⁰ Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века“, 401.

¹¹⁰¹ *ССЗН*, књ. I, бр. 1308.

¹¹⁰² *ССЗН*, књ. I, бр. 1570.

¹¹⁰³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 420.

књига у месту званом „Копориња“.¹¹⁰⁴ Реч је, заправо, о конволуту који се састоји из две садржински различите целине. Први део јесте препис Синтагме Матије Властара, док други део чини „Копорињски“ летопис. Књига је исписана полууставним писмом на 339 листова хартије.¹¹⁰⁵ Некада је припадала рукописној збирци манастира Крушедола, где су се нашле и друге књиге из браничевске области. Данас се чува у рукописној збирци Музеја Српске православне цркве (бр. 45, Крушедол Ж IV 46).

Помен зетског архиепископа (митрополита) Јоасафа одредио је да овај рукопис дуго буде сматран производом неког скрипторијума на Скадарском језеру. На основу анализе рукописа, према стилским и књижевним особинама, Рајка Вујошевић је претпоставила да овај рукопис треба везати за Скадарско језеро или неки од подручних скрипторија.¹¹⁰⁶ Она је, међутим, пропустила да укаже на особине скадарских рукописа, којима се они разликују и издавају од књига написаних у неком другом скрипторијуму. Тако би додатно, аргументовано поткрепила увереност у скадарску провенијенцију митрополитове књиге.

Помен зетског архиепископа наводио је, међутим, и друге научнике да на потезу Скадарског језера траже место *Копориња*. С тим у вези, Димитрије Богдановић је скренуо пажњу да, упркос томе што место *Копориња* није ни до данас убицирано, „нема разлога да се оно тражи негдје ван територије Зете“.¹¹⁰⁷ Изнето уверење је, најзад, заокружено напоменом да је рукопис припадао манастиру Врањини, у којем је тада било седиште зетског архиепископа (митрополита) Јосифа.¹¹⁰⁸

У каталошком опису рукописа не налази се податак да је Властарева синтагма с Копорињским летописом припадала Врањини, али ни неком другом духовном центру на Скадарском језеру. То нас је заинтриговало да више пажње посветимо овој књизи. Прегледом микрофилма рукописа уочили смо неколико важних појединости. На првом месту, писмовна слика Властареве синтагме разликује се од писмовне слике Летописа. То је у нама побудило сумњу да ова два дела можда није исписала једна иста, Дамјанова рука, како се досад у литератури наводило.

Није од малог значаја ни место где се у рукопису налази Дамјанов запис. На белини горње маргине листа 335v, изнад наслова и пре почетка читања Летописа, раб ђакон Дамјан је навео да је књигу *дописао* по жељи зетског архиепископа Јоасафа.¹¹⁰⁹ Таква позиција Дамјановог записа и разлике у писму два засебна састава уверили су нас да је Дамјан највероватније исписао само текст Летописа (л. 335v–339r), док је неки други писар био заслужан за текст Властареве синтагме (л. 1r–335r). Летопис је, баш како је Дамјан забележио, дописан, и то на празним листовима, одмах иза текста Синтагме. Дописани Летопис и главни део књиге – Властарева синтагма, нису морали настати ни у исто време ни на истом месту.¹¹¹⁰

Духовна и културна средишта у Деспотовини Ђурђа Бранковића била су позната по добрим преписима састава историјске садржине, међу којима су свакако били и летописи. Сасвим је било очекивано да препис таквог списка зетски архиепископ потражи управо у неком од центара писмености на северу, у Браничевској епархији. Из тога следи да „Копорињу“ изгледа не треба тражити негде у Зети, већ ближе Ђурђевој престоници. У облику „Копориња“, како је Дамјан забележио место писања, могао би се препознати Копорињски манастир, те би према нашем мишљењу храм који је подигао деспот Стефан могао бити место где је књига зетског митрополита добила свој коначни облик.

¹¹⁰⁴ Синтагма Матије Властара с Копорињским летописом, МСПЦ 45, НБС мф. А 2587, л. 335v; *ССЗН* књ. I, бр. 301.

¹¹⁰⁵ С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци 1914, бр. 86, 237–241; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVIII века)*, бр. 1418.

¹¹⁰⁶ Р. Иванишевић-Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 47.

¹¹⁰⁷ Д. Богдановић, „Властарева Синтагма“, у: *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, 381, 384.

¹¹⁰⁸ Р. Иванишевић-Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, 47.

¹¹⁰⁹ Синтагма Матије Властара с Копорињским летописом, МСПЦ 45, НБС мф. А 2587, л. 335v.

¹¹¹⁰ Према воденим знацима, рукопис је исписан на хартији из шесте деценије 15. века, в. Р. Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*, Београд 2003, 18–19.

О духовним центрима у Деспотовини, а посебном оним на Светој Гори, наставио је да се стара, након Стефанове смрти, и деспот Ђурђе. Владари из породице Бранковића следили су Лазаревиће, те су и они немалу пажњу поклањали књигама, добро разумејући вредност ваљаних превода и преписа.

По позиву, најпре, деспота Ђурђа, а затим и његових синова – Лазара и Гргура, светогорски преводиоци и писари долазили су у Деспотовину, где су предано радили на књигама. Двојица, именованом позната писара била су блиска деспотовом двору у Смедереву и митрополитском седишту у Браничеву. Један од њих је Давид, а други дијак/доместик Стефан. Обојица су се духовно усавршавали и образовали у кругу Светогораца, што је важно истаћи, будући да је делатност ове двојице у Браничеву имала особине словенске светогорске писмености тога времена.

4.9.1. Давидова радионица

Светогорски писар Давид активно је писао књиге током треће и четврте деценије 15. века. Данас су нам познате три књиге које су настале у његовој радионици. Најстарији његов препис јесте Требник (Дечани 68). Састоји се од 371 листа и исписан је млађим рашким правописом.¹¹¹¹ На полеђини последњег листа проналази се запис с писаревим именом, који је Давид забележио пошто је окончао писање.¹¹¹² Рукопис је завршио 6930. (1421/1422) године, док су накнадне допуне учињене крајем 15. века. Око њих се делимично трудио дечански монах Никандар.¹¹¹³

У писању, али и превођењу Давид се највише показао током израде Браничевске лествице. Сређивања превода лествице Давид се подухватио на подстицај самог деспота, Ђурђа Бранковића. Постојање више верзија текста ове књиге почетком 15. века отворило је питање веродостојности текстуалне традиције.¹¹¹⁴ То је био више него довољан разлог да српски деспот организује преводилачко-редакторску радионицу у Браничеву. Самом раду на тексту претходиле су неке припремне радње. Према белешци на листовима 384r–384v, у којој је описао читав посао прераде превода лествице, деспот Ђурађ је најпре прикупио грчке и српске предлошке из Цраиграда и Свете Горе.¹¹¹⁵ Потом је, највероватније у митрополитском седишту у Браничеву, окупио неколицину светогорских преводилаца и писара који су, заједно с митрополитом Саватијем приступили сређивању српског превода лествице.¹¹¹⁶ У науци, међутим, још увек није одговорено на питање да ли је реч о новом преводу или преради постојећег. Лествица Ђурђа Бранковића (МСПЦ 97, Крушедол Ђ V 16), или само Браничевска лествица, исписана је уставним писмом, на 348 листова папира.¹¹¹⁷ На предњој страни последњег листа, Давид се једноставно потписао и забележио годину завршетка рада – 6942. (1433/1434).¹¹¹⁸ Уз потпис, он је оставио белешку о послу. Пажње је вредно поменути и то да је Давидова белешка дата у форми првог лица казивања, те се стиче утисак да ју је сам деспот састављао. Премда не треба сумњати да је аутор записа био деспот, таквим поступком је, како сматра Владан Тријић, додатно истакнута улога, па и учешће Ђурђа Бранковића.¹¹¹⁹

¹¹¹¹ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 239.

¹¹¹² Требник, Дечани 68, л. 371v.

¹¹¹³ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 238–239. Више о писару Никандру у истоименој глави.

¹¹¹⁴ В. Тријић, „Браничевска лествица“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 321.

¹¹¹⁵ Браничевска лествица, МСПЦ 97, НБС мф. А 2596, л. 384r–384v.

¹¹¹⁶ С. Душанић, „Браничевски превод Лествице Јована Синаите“, *Братство* 4 (1956), 6.

¹¹¹⁷ С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, бр. 68, 149.

¹¹¹⁸ *ССЗН*, књ. I, бр. 262.

¹¹¹⁹ В. Тријић, „Браничевска лествица“, 321.

Трећа књига по којој је познат светогорски писар Давид јесте други део Шестоднева Јована Златоустог. По налогу деспота Лазара и Гргура, Ђурђевић синова, Давид и доместик Стефан имали су исписати обиман примерак Шестоднева Јована Златоустог. Имајући у виду да је реч о великим кодексима, преписивачи су посао поделили, те је тако први део, за деспота Гргура, исписао Стефан доместик (Хиландар 402), док се око друге половине (Хиландар 403) трудио Давид. Обојица писара су се потписали тајним писмом, у чему треба видети њима особен писарски манир.

Своју половину Шестоднева (Хиландар 403) Давид је исписао 6955. (1446/1447) на 431 листу папира, полууставним словима и ресавским правописом.¹¹²⁰ Украса у књизи готово да нема, док се писарев потпис у скривеној форми проналази на предњој страни последњег листа.¹¹²¹

Писмовна слика Давидових рукописа указује на то да је реч о врском преписивачу. Мирним и складним потезима његове руке изведена су пропорционална полууставна слова, што је у крајњем исходу утицало на стварање уједначеног ритма странице књиге.¹¹²²

4.9.2. Радионица доместика Стефана

Давидов савременик и сарадник био је хиландарски преписивач, дијак, и доместик Стефан. Титула *доместик*, наведена уз његово име, указује да је Стефан био не само писар него и учени музичар који је „добро познавао црквено правило – типик, богослужбене текстове и црквено појање“.¹¹²³ Позната су четири рукописа која су настала у Стефановој радионици, мада не треба сумњати да их је било и више. Заједничка особина његових преписа јесте да је реч о изузетно обимним кодексима. Према сачуваним преписима Стефан је сâм исписао око две хиљаде листова.¹¹²⁴

Његовим трудом написан је 1446/1447. први део Шестоднева Јована Златоустог (Хиландар 402). Рукопис се састоји од 419 листова папира исписаних полууставним писмом и једнојеровим правописом.¹¹²⁵ У запису на полеђини 438. листа писар је након потписа открио понешто о својој преписивачкој радионици: † Писа Степанъ диакъ, из еднога извода писахъ, а из другога последоухъ.¹¹²⁶ Попут професионалних писара, Стефан је пред собом имао два предлошка, с тим што је према једном преписивао, а према другом проверавао и кориговао свој препис.

Стефан доместик је потпис оставио у три књиге. У горенаведеном Шестодневу Јована Златоустог, из 1446/1447. године, и Метафрасту (Хиландар 400), писаном око 1465. године, он се потписао тајним писмом. Звање доместика се уз његово име проналази у два преписа – у Метафрасту и у Зборнику Житија и слова Јована Златоустог (МСПЦ 103), из средине века.

¹¹²⁰ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 157–158; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 59; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 59.

¹¹²¹ Шестоднев Јована Златоустог, Хиландар бр. 403, НБС мф А 2763.

¹¹²² Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, 239.

¹¹²³ Д. Петровић, „Доместик“, у: *Лексикон српског средњег века*, 163.

¹¹²⁴ Л. Цернић, „Рукопис Стефана доместика“, *Библиотекар* 1–2 (1968), 79.

¹¹²⁵ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 157; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 58 А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 58.

¹¹²⁶ Шестоднев Јована Златоустог, Хиландар бр. 402, НБС мф А 2410, л. 438v; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 157.

Метафраст. Рукопис (Хиландар 400) је исписан на 466 листова папира, калиграфским полууставним словима и ресавским правописом.¹¹²⁷ У настајању ове обимне књиге Стефан је имао сарадника – зографа Теодора. Сликарском вештином зографа Теодора изведене су заставица (л. 5r) и минијатура Јована Златоустог (л. 4v).

Зборник са Житијем и словима Јована Златоустог. Зборничку целину са житијем и словима Јована Златоустог (МСПЦ 103), дијак Стефан исписао је за деспота Стефана, Ђурђевог сина, у граду Смедереву. Премда није оставио годину завршетка преписа, настанак Стефановог рукописа морао је настати у време деспота Лазара, односно од тренутка када је добио деспотско достојанство (1446) до смрти 1458. године.

Псалтир с последовањем. Уочавањем одређених аналогичних у писму овог писара, Луција Цернић је доместику Стефану атрибуирала још два рукописа која се чувају у Музеју Српске православне цркве (бр. 50 и 34).¹¹²⁸ Реч је, заправо, о два дела некадашње веће целине Псалтира с последовањем. Поред палеографских особина карактеристичних за доместикове рукописе, континуитет ознака свешчица додатно је утврдио мишљење да је Псалтир с последовањем представљао две одвојене целине сигурно крајем 16. века.¹¹²⁹ Некадашња целина састојала се од преко 600 листова исписаних у целости Стефановом руком. Према воденим знацима, рукопис је настао око 1450. године.¹¹³⁰

Изузетно висок ликовни квалитет писмовне слике Стефанових рукописа подстакао је Луцију Цернић да више пажње посвети овом писару и његовој писарској вештини. Она је као препознатљив елемент његових преписа издвојила „мрежолику структура текстовног блока“, унутар које је Стефан пажљиво комбиновао три писма – устав, полуустав и брзопис.¹¹³¹

На основу помена владарских личности које су наручивале преписе, могуће је с нешто више прецизности одредити временски оквир и место рада дијака/доместика Стефана. Према свему судећи, Стефан је у Смедереву боравио за време владавине деспота Ђурђа, а онда и у време његовог наследника, деспота Лазара. Занимљиво је да се тек у рукописима који су исписани у време његовог бављења у Смедереву уз Стефаново име у потпису појављује звање доместик. Након Лазареве смрти, доместик Стефан се изгледа вратио на Свету Гору, где је писарски рад наставио у непосредној близини зографа Теодора.

4.10. Дечански скрипторијум ресавског раздобља

Дечански манастир, а са њим и његове *пустиње*, испоснице у непосредној околини, нашли су се у незавидном положају по турском освајању Деспотовине, најпре привременом (1439–1444), а потом и коначном (1459). Велико манастирско властелинство је тада подељено турским и хришћанским феудалцима, а дечанско братство се очекивано осуло.¹¹³² Иако је манастир био на удару и осيونих хришћана и надируће силе друге вере, невелик број сачуваних дечанских књига из средине и друге половине 15. века сведоче о непресушној потреби за одвијањем богослужбеног живота, како у манастирској цркви, тако и у пештерним храмовима у дечанској околини. С тим у вези, занимање за књигу и њено писање није потпуно замрло међу Дечанцима ни у измењеним околностима живота под турском управом.

¹¹²⁷ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 157; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, бр. 861; А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, бр. 861; М. Убиларип, З. Ракић, „Метафраст Стефана доместика“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 336–339.

¹¹²⁸ Л. Цернић, „Рукопис Стефана доместика“, 63–83; С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, бр. 48.

¹¹²⁹ Л. Цернић, „Рукопис Стефана доместика“, 69.

¹¹³⁰ Л. Цернић, „Рукопис Стефана доместика“, 68, с нап. 4.

¹¹³¹ Л. Цернић, „Рукопис Стефана доместика“, 78.

¹¹³² Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 35.

Монах Григорије био је један од дечанских монаха који је писању књига био посвећен управо у време првог освајања Деспотовине. Његово име познато је према опсежном запису забележеном на последњим листовима Посног триода у дечанској рукописној збирци (бр. 64). Рукопис се састоји од 397 листова папира који, према воденим знацима, потиче из пете деценије 15. века.¹¹³³ Писмо Григорија монаха одликују полууставна слова и променљив, вертикално оријентисани дуктус. Текст је исписан рашким правописом, у којем преовлађује једнојеров систем, с тек ретком употребом дебелог јера.¹¹³⁴

Након што је писање привео крају дечански монах је до танчина навео околности у којима је књига настала. Рукопис је код њега поручио старац Арсеније, испосник и управитељ дечанске *пустиње* Света три јерарха. Према писаревом сведочењу, преписана књига јесте први део *тритеснаца*, што води закључку да је Григорије за старца Арсенија преписао и цветни триод – други део триодног комплета, којем се у међувремену губи траг.¹¹³⁵ У запису се потом проналазе подаци о месту Григоријевог рада и предлошку којим се служио приликом преписивања. Посни триод је, према Григоријевом казивању, преписан „с кастамонитских извода“,

у манастиру Дечани – и писа се сѣа кнѣга въ манастири дечахъ. рвкою грѣшнаг(о) григорѣа терод(о)нах(а) ... и списа се сѣи трѣодъ. ѿт[ъ] изводъ кастамонитскихъ.¹¹³⁶ Није неважно поменути да је редакција текста Григоријевог преписа истоветна редакцији текста дечанског рукописа бр. 63, око којег се трудила неколицина писара, а међу њима и анагност Јован – угледни светогорски преписивач из шесте деценије 14. века.¹¹³⁷ Истицање предлошка према којем је начињен препис Посног триода треба разумети спрам околности да је Григорије поручбину примио од старца Арсенија – старешине скита Света три јерарха, који је „морао бити изузетна и вишеструко способна личност“.¹¹³⁸ Старање о библиотеци падало је свакако у обавезу старца Арсенија, настојатеља испоснице Света три јерарха. Григоријев препис, с једне стране, потврђује да се самосталност испоснице у односу на манастир огледала и у постојању њеног засебног књижног фонда, док с друге, Посни триод, с обзиром на то да је реч о богослужбеној књизи, сведочи у прилог томе да се у храму Света три јерарха обављало потпуно или скраћено богослужење.¹¹³⁹ Башта пирга, Арсеније је, дакле, поред контемплативног водио бригу и о одржању практичног живота у испосници, па самим тим и о реду богослужења. Имајући стога у виду важност личности настојатеља скита, која је наручила препис, писар Григорије у завршним редовима белешке моли будуће читаоце и преписиваче да помињу старца Арсенија, а на самом крају записа упућује извињење ако је у нечему погрешно.

¹¹³³ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, 24; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 225.

¹¹³⁴ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 226.

¹¹³⁵ Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 97. Мирослава Гроздановић-Пајић и Радоман Станковић, који су спровели филигранолошку анализу дечанских рукописа, изнели су претпоставку да други део Григоријевог триодног комплета треба можда препознати у Цветном триоду који се под бр. 15 чува у рукописној збирци Архива САНУ. Своју претпоставку они су обликовали на основу идентичних водених знакова које су уочили на листовима та два триода, скренувши посебну пажњу на „редак и индикативан водени знак – лађа са катарком који доста поуздано потврђује да су ови триоди, посни и цветни, писани у исто време и на истом месту“, в. М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XXV. Упоредно палеографско проучавање Посног триода из дечанске и Цветног триода из збирке Архива САНУ тек предстоји.

¹¹³⁶ Триод посни, Дечани 64, л. 396v–397r. Издање записа у: *ССЗН* књ. VI, бр. 9395; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, и парцијално у: Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 47.

Скрећемо пажњу на то да је наместо Дечанског манастира, као место Григоријевог писања књиге у запису прочитана испосница Света три јерарха, в. М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, XXV; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 228.

¹¹³⁷ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 228.

¹¹³⁸ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 191.

¹¹³⁹ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 38.

Опсежан запис монаха Григорија вишеструко је значајан, најпре због тога што се у њему први пут помиње испосница Света три јерарха.¹¹⁴⁰ Нарочиту вредност записа проучаваоци дечанске *пустиње* препознали су у писаревом језгровитом и сликовитом опису исихастије, што им је омогућило да без тешкоћа убицирају и идентификују *пустињу* Света три јерарха „високо изнад Дечанске Бистрице, под гребеном Белајске стене“.¹¹⁴¹ Вишеспратна грађевина, налик на тврђаву или кулу, била је одувек истицана као изразито обележје испоснице, због чега се Света три јерарха у изворима срећу и само под називом Пирг.¹¹⁴² Према тексту Поменика испоснице Света три јерарха, који је сачуван у окрњеном виду, изведена је претпоставка да је Пирг морао бити основан у првим годинама владавине деспота Стефана Лазаревића.¹¹⁴³ Премда непосредне потврде изостају, с великим опрезом је изнето размишљање да у сину кнеза Лазара можда треба препознати и ктитора испоснице.¹¹⁴⁴ У науци се, међутим, с правом поставило питање да ли су просторије у испосници Света три јерарха биле не само простори чувања него и писања књиге. С тим у вези посебно је скренута пажња на велику светлост која је допирала с прозора треће и четврте етажне, те да су те „светле просторије могле представљати идеално место за преписивачку делатност.“¹¹⁴⁵ Премда непосредна сведочанства о писарској активности у испосници изостају, такву намену одређених просторија у пиргу не би требало у потпуности искључити, посебно стога што се зна да су у неким ранијим временима у пирговима преписане одређене рукописне књиге. Извесно је, међутим, да су куле и пиргови били претварани у ризнице, у којима су чуване и у смутним временима склањане књиге, иконе, богослужбени сасуди и одежа.¹¹⁴⁶

Премда других знања о писару Посног триода нема, не треба доводити у питање да је у Дечанима, а могуће и шире, све до Патријаршије, Григорије уживао углед са своје писарске вештине. Да је његова преписивачка активност била развијена и да су из његове радионице изашле и друге књиге, не треба ни најмање сумњати. То потврђује дечански рукопис бр. 99, у коме је палеографском анализом идентификована Григоријева рука.¹¹⁴⁷ Реч је о Зборнику који је исписан на 288 листова папира из 1430–1440. године.¹¹⁴⁸ У препису су издвојене три различите писарске секције, мада има мишљења да су књигу преписала четворица писара.¹¹⁴⁹ Главни и највећи део текста (л. 1–238) исписао је монах Григорије, док су се око преосталог, знатно мањег текста трудила двојица или пак тројица његових сарадника.¹¹⁵⁰ На основу такве расподеле посла може се закључити да је читавим послом око писања књиге управљао управо

¹¹⁴⁰ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 46.

¹¹⁴¹ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 48.

¹¹⁴² Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 48.

¹¹⁴³ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 48, 234 с нап. 6. Поменици Белајске испоснице и скита Света три јерарха уништени су током немачког бомбардовања Народне библиотеке у Београду 6. априла 1941. године.

¹¹⁴⁴ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 48.

¹¹⁴⁵ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 150.

¹¹⁴⁶ Према испису Поменика скита Света три јерарха, ту се некад налазило чак 147 књига, што потврђује тезу о томе да је Пирг имао функцију сигурног склоништа вредних црквених предмета. С тим у вези, значајно је скренути пажњу на ознаку „пиржанска“ која се уочава у неколико дечанских књига. Једном истом руком та ознака проналази се на доњој маргини првог листа у чак четири дечанске књиге – Дечани 45, 55, 56 и 80, док се у Дечанима 77 она уочава на задњој страни 320. листа. Премда у науци постоји мишљење да ознака „пиржанска“ упућује на то да књиге потичу из манастира Успења у Пиргу код Леснова, белешка у Поменику Света три јерарха јесте снажан аргумент да под том ознаком треба препознати Пирг, тј. испосницу Света три јерарха, в. Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 51–52; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 95, с нап. 273.

¹¹⁴⁷ Атрибуција – Луција Цернић, в. М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање, XXV*; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 410.

¹¹⁴⁸ Зборник, Дечани 99. М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књ. 2. Водени знаци и датирање*, 36; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 410.

¹¹⁴⁹ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 410.

¹¹⁵⁰ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 410.

монах Григорије. Листови рукописа у којима је препозната Григоријева рука исписани су полууставним писмом и раноресавским правописом.¹¹⁵¹ Григоријеви преписи скромније су уметничке опреме, те се може закључити да је дечански монах био вештији писар него илуминатор.

Дечанска зборничка целина садржи важне култне текстове којима се прослављају животи Светог Николе и великомученика Георгија, затим Теодосијев Канон општи Христу Спасу, као и Похвалу Светима Симеону и Сави. Њен значај се, међутим, посебно огледа у томе што се у њој налази и најстарији познати препис Житија и Службе с пролошким житијем Стефану Дечанском, које је почетком 15. века у славу оснивача Дечанског манастира саставио Григорије Цамблак.¹¹⁵² Упркос томе што се у књизи не проналазе имена писара и место њиховог рада, активност монаха Григорија и његових сарадника се, посредством култних текстова, недвосмислено везују за Дечане, где је Григорије руководио скрипторијумом у четвртој и петој деценији 15. века.

4.10.1. Радионица монаха Никандра

Током последњих година 15. и у првим деценијама наредног столећа одвијала се велика обнова књижице Дечанског манастира. Обнову манастирске библиотеке пратило је, према свему судећи, и поновно успостављање отшелничког живота у највећој дечанској пустињи – Белаји. Све до последње деценије 15. века о Белајској испосници нема никаквих вести, те је сасвим могуће да је испосница током готово целог 15. века била запуштена. Пустињачки живот у њој могао је обновити управо старац Јевтимије, који је испосници, као њен нови китор и настојатељ, приложио Четворојеванђеље. Том приликом, Белаја је потврђена и као место писања и илуминирања књига.

Дечански скрипторијум тога времена обликован је рукописном продукцијом монаха Никандра и неколицине његових сарадника. Немали број књига које су изашле из Никандрове радионице и које се чувају у дечанској рукописној збирци говоре у прилог његовој изузетној посвећености преписивачком раду. Писарев потпис проналази се у две рукописне књиге – Четворојеванђељу (Дечани 14) и Златоусту (Дечани 97), које је Никандар исписао у размаку од десет година. Препис Четворојеванђеља настао је 7002. (1493/1494), док је Златоуст годишњи (посног и пасхалног циклуса) преписан 7011. (1502/1503) године.¹¹⁵³

Оба записа Никандар је забележио црвеним мастилом, што би се могло тумачити као њему својствен манир. О писару и његовом маниру у прилог говори и графичка стилизација потписа у запису на крају Златоуста. Поделивши своје име на слоге, свој потпис он је дао у замишљеној форми крста:

н
нн ка
др¹¹⁵⁴

Упркос стилизованом потпису, у крајње сажетом запису на крају Златоуста изостављени су детаљи о околностима настанка књиге. Након уобичајеног прослављања

¹¹⁵¹ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 410.

¹¹⁵² Д. Богдановић, *Историја српске књижевности*, 205; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 97; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 46 и нап. 85.

¹¹⁵³ Четворојеванђеље, Дечани 14, л. 315г; Златоуст, Дечани 97, л. 406в.

¹¹⁵⁴ Златоуст, Дечани 97, л. 406в. Издања записа: *ССЗН*, књ. IV, бр. 6197; Љ. Васиљев, „Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века“, *АП* 15 (1993), 52; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1*, 406.

Божјег имена, Никандар је навео тек само годину у којој је завршио препис, док друге податке, попут типа књиге, места писања и имена евентуалног наручиоца није истакао.

Насупрот сведеном запису из 1502/1503. године, белешка на крају Четворојевањелја је садржински потпунија, а самим тим и драгоценија за разумевање околности рада овог писара. Уз годину завршетка књиге, Никандар је посегнуо и за посредним датирањем, што се може објаснити намером да се посебно истакну друштвено-политички услови у којима је препис настао. Захваљујући таквом поступку, зна се да је основна богослужбена књига настала „у дане нечастивих Исмаилћана, у царству цара Бајазита“ – въ д(ь)нѣи нечѣстивых(ь) исмаилтень, въ ц(а)р(ь)ство ц(а)ра бајазита.¹¹⁵⁵ Из белешке се, даље, дознаје да је књигу поручио старац Јевтимије, с чијим благословом је, у *пустињи* Белаји, у дому Пресвете Богородице, Никандар почео писати књигу. Будући да је рукопис поручио настојатељ Белајске испоснице, највероватније је да је Никандар саставио запис према упутству и жељи старца Јевтимија.

Четворојевањелје. Новог типа структуре, с Теофилаковим предговором, Четворојевањелје (Дечани 14) је исписано полууставним словима и ресавским правописом.¹¹⁵⁶ Писара одликују сигурни, уједначени потези, који су додатно истакнути особеним комбиновањем црвеног и плавог мастила.¹¹⁵⁷ Поред калиграфског писма, целокупном естетском утиску књиге доприноси немали број украсних трака (л. 1r, 2r, 85r, 302v) и заставица којима је Никандар илуминирао рукопис. Водећи рачуна о односу текста и илуминације, он је на прикладним местима исцртао мање заставице (л. 3r, 5r, 84r, 139v, 141v, 234v), док је почетак сваког јеванђеља украсио заставицама већих димензија (9r, 87r, 144r, 237r). Без обзира на величину заставица, Никандар је применио исти тип орнаментике. Његове заставице компоноване су од концентричних кругова, који су исцртани цинобером и уоквирени преплетом који обликује петље и разне друге геометријске облике. Унутрашњи простор између преплета остављен је необојен.¹¹⁵⁸ Оправдано је мислити да се Четворојевањелје монаха Никандра налазило у Белајској испосници све док она није запустела. Тада је с другим рукописима и црквеним предметима пренето у Дечански манастир.¹¹⁵⁹

Златоуст. Препис посног и цветног Златоуста (Дечани 97) у целисти је сачуван на 406 листова папира с почетка 16. века.¹¹⁶⁰ У књизи се уочава, најпре, доследност у Никандровом рукопису. Десетак година након што је за белајског старца исписао јеванђељску књигу, писареви потези су једнако били сигурни, а полууставно писмо препознатљивог изгледа. Књига је написана српском редакцијом „с правописним иновацијама ресавске школе“.¹¹⁶¹ За разлику од књиге старца Јевтимија, уметничка опрема Златоуста је сведенија. Уопште, главни је утисак да Никандар није превише пажње обраћао на ликовни елемент књиге, а с тим у вези ни на колорит постигнут употребом различитих мастила. Основни део текста он је исписао црним мастилом, док су наслови и тек нека важнија места у тексту исписана цинобером.¹¹⁶² Најзад, док је Четворојевањелје украсио већим бројем заставица различитих димензија, у Златоусту је исцртао само једну заставицу, геометријског орнаменталног типа, на предњој страни 6. листа.

¹¹⁵⁵ Четворојевањелје, Дечани 14, л. 315г. Издања записа: *ССЗН* књ. IV, бр. 6187; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 47.

¹¹⁵⁶ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 400.

¹¹⁵⁷ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 45.

¹¹⁵⁸ Љ. Васиљев, „Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века“, 46; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 45; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 97.

¹¹⁵⁹ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 41.

¹¹⁶⁰ М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани*. Књ. 2. *Водени знаци и датирање*, 35; Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 399.

¹¹⁶¹ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 399.

¹¹⁶² Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. 1, 400.

Скромнији естетски дојам који оставља Златоуст у директној је вези с концизношћу писарева белешке на крају преписа.¹¹⁶³ Премда нема непосредних потврда, може се мислити да је препис Златоуста начињен јер такве књиге више није било у манастирској књијници или пак да је старији примерак дотрајао, па га је требало заменити новим. На видело тако излази да је књига раскошнијег изгледа – Четворојеванђеље старца Јевтимија – поред богослужбене употребе, имала и презентативну вредност, будући да је била прилог обновитеља, новог ктитора, дечанске испоснице.

Методом атрибуције, у дечанској књијници идентификована су још четири рукописа која су у целости – Стишни пролог за јануар–март (Дечани 58), Стишни пролог за септембар–децембар (Дечани 59), Псалтир с последовањем (Дечани 47), или пак делимично – Архијерејски служабник (Дечани 134), исписана Никандровом руком.¹¹⁶⁴

Монах Никандар се, очито, врло савесно старао о дечанској књијници. Томе у прилог сведочи препис Требника, који се у чува под бројем 68 у манастирској рукописној збирци. Основни део књиге исписан је трудом браничевског писара Давида 6930. (1421/1422),¹¹⁶⁵ а у Дечански манастир књига је највероватније доспела као прилог неког од чланова из владарске породице Бранковића. Кодекс је, у међувремену, претрпео одређена оштећења, те је крајем 15. столећа монах Никандар, с двојцом сарадника, кодекс рестаурирао а оштећене листове заменио новим.¹¹⁶⁶

Место рада монаха Никандра заслужује да му се посвети нешто више пажње. Од свих преписа који су настали у његовој радионици, само за један рукопис – Јевтимијево Четворојеванђеље, зна се место писања. О монаху и преписивачу Никандру, који је делао на крају 15. и у првим деценијама 16. века, осим наведених рукописа, нема других, поузданијих знања. Филолошко-историјском анализом нађено је да се монах Никандар, поменут на белајском зграфиту, не може поистоветити с истоименим писаром с краја 15. века.¹¹⁶⁷ У монаху и преписивачу Никандру није препознат ни јеромонах истог имена, који је наведен у Белајском поменику.¹¹⁶⁸ С опрезом се, најзад, треба односити и према претпоставци да је на прелазу векова у Белаји живео монах Никандар.¹¹⁶⁹ Извесно је да запис на крају Четворојеванђеља наводи истраживаче на мисао да је Никандар био један од белајских пустиножитеља. Таква претпоставка мора се изнова преиспитати будући да ни у једном другом препису Белаја није потврђена као место настанка књиге, а онда ни место боравка монаха и преписивача Никандра. Запису на белајском Четворојеванђељу треба, чини нам се, нешто другачије приступити. Према типу, он припада тзв. ктиторским записима, у којима се, поред дароване књиге, истицао приложник, а онда и храм коме се прилаже препис. Водећи се тиме, а онда и преписивачким активностима потврђеним у испосницама у ранијим епохама, ближе смо размишљању да је Никандар био монах чији се духовно и преписивачко делање везује у првом реду за сам Дечански манастир. Томе у прилог говори најпре то да се ни у једној другој књизи Белаја не наводи као место писања нити чувања књиге. На Никандрову близину дечанском храму упућују чак три његова преписа, у којима се налазе култни састави којима се прославља живот оснивача манастира, Стефана III Дечанског. Најзад, старајући се о дечанској књијници, Никандар се подухватао и рестаурације оштећених дечанских књига, о којима, међутим, нема потврде да су припадале Белајском скиту. Монах Никандар је, несумњиво, уживао углед међу дечанским писарима, те га је из тог разлога у дечанску испосницу могао, ради писања јеванђељске књиге, позвати старац Јевтимије. Ангажовање на писању белајског четворојеванђеља није, међутим, довољно упориште претпоставци да је Никандар био један

¹¹⁶³ Златоуст, Дечани 97, л. 406v.

¹¹⁶⁴ Атрибуција – Луција Цернић, в. Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 158–162, 202–212, 535–541.

¹¹⁶⁵ Требник, Дечани 68, л. 371v.

¹¹⁶⁶ Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, 239.

¹¹⁶⁷ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 22, 98–100.

¹¹⁶⁸ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 42.

¹¹⁶⁹ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 36.

од белајских отшелника, а у вези с тим неопходно је с опрезом сматрати да је на прелазу 15. у 16. век „у Белаји постојала развијена књижна делатност која је окупила чак неколико преписивача“.¹¹⁷⁰

¹¹⁷⁰ Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, 118, с нап. 263, 202–203.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У настојању да се у дисертацији одговори на кључна питања о околностима рада ћириличких скрипторијума на Балкану, средњовековна институција писмености разматрана је у хронолошком следу од почетка 13. до краја 15. века. Истраживањем су најпре били обухваћени центри писмености чија се активност одвијала под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Оно је, у другом поглављу, заокружено осветљавањем нових скрипторијума који су, у време зреле српскословенске писмености, били организовани у Српској земљи и на Светој Гори. Нове тенденције у писмености, које су се најпре уочавале у ортографији, а онда у писму и илуминацији, најпре су биле прихваћене код писара који су радили близу резиденција владара и који су били упућени на најважнија духовна средишта у 13. веку – Хиландар, Студеницу, Жичу и Пећки манастир.

Скрипторијуми чија је активност у наведеном периоду потврђена у области Зете и Хума задржали су знатно дуже особине писмености која је била развијана током 12. столећа. У паралелном неговању старије традиције у зетским скрипторијумима и новијих токова у рашким и светогорским центрима обликована је на ћирилици српскословенска писменост током нешто више од сто година.

Посматрана у оквирима ћириличке писмености на средњовековном Балкану, највећа рукописна продукција остварена је током управе српских царева Стефана Душана и Стефана Уроша. Време њихове владавине обележено је процватом исихазма на Светој Гори. Налазећи подршку у српском цару и патријарху, српски монаси су током четири деценије (1331–1371) у значајном броју населили Свету Гору. Обновом запуштених скитова и манастира, они су обликовали неколико центара писмености на Атосу. Многобројни рукописи хиландарске провенијенције говоре у прилог томе да је полет српског монаштва на Светој Гори утицао на изузетан развој српске ћириличке писмености. Српски монаси на Светој Гори нису се истицали само својом духовношћу већ и изузетним образовањем, које је нарочито дошло до изражаја у њиховим преводима и преписима. То време обележили су бројни преписи књига исихастичке оријентације. Писари, од којих су неки били врло угледни исихасти, помно су радили најпре на преводу, а онда и на преписима слова Григорија Паламе. У њиховим радионицама настали су, затим, бројни преписи Лествице и монашких зборника.

При хиландарској главној цркви и у оближњим келијама и пирговима, током 14. века одвијала се врло развијена преписивачка активност. Унутар манастирског скрипторијума постојало је неколико писарских радионица које су радиле у исто или блиско време. Оне су потврда нарочитог калиграфског квалитета хиландарских писара-монаха. Писарске радионице, а онда и сами писари јасно су се међу собом диференцирали – према увежбаности руке и развијености вештине. Тежећи складном изгледу књиге, на једном рукопису најчешће су били упослени писари блиских калиграфских особина.

Царско раздобље писмености обележено је и појавом честих смењивања писарских руку унутар једног кодекса. Та појава се, према нашем увиду, јављала у два случаја. Први случај тицао се кад је писар скромније писарске вештине радио заједно с искуснијим преписивачима. Њему су тада, обично, додељиване мање деонице текста на писање. У другом случају, учестало смењивање неколико писара примећено је приликом писања репрезентативних кодекса. Настојећи да у писму одрже једнак квалитет писма, писари су више цртали него што су исписивали слова, што је доводило до бржег умарања руке.

Писменост царског раздобља није, међутим, имала исте особине у светогорским скрипторијумима и у центрима писмености у унутрашњости Српске земље. Док се српска ћириличка књига на Светој Гори угледала на класицистичке обрасце писања посведочене у грчким књигама насталим у доба Палеолога, у скрипторијумима у унутрашњости Српске земље она је продужила традицију писмености претходног раздобља. До мешања ових традиција и токова писмености долазило је захваљујући појави путујућих преписивача. Илустративан је пример анагноста Јована, писара који је својим радом био везан за Свету Гору,

али који је по позиву књиге писао и у централним српским крајевима. Други пример јесу писар Равула и круг његових сиринићких сарадника. Писменост која је њиховим трудом у Сиринићу обликована средином 14. века „пренета“ је најпре у Сер, а онда и на Синај.

Моравско и ресавско раздобље ћириличке писмености карактеристично је, најпре, по томе што се оно добрим делом обликовало у севернијим областима Балканског полуострва, где су у другој половини 14. и почетком 15. века премештене престонице српских владара. У то време велика преписивачка, али и преводилачка делатност одвијала се у градовима, Београду и Смедереву, као и у монашким насеобинама подигнутим у области Ресаве и Браничева. Светогорски скрипторијуми и српски писари имали су пресудну улогу у обликовању писмености на овим просторима. То време обележено је значајним преводилачким подухватима старозаветних књига и састава византијских хроничара. Будући да су на најважнијим преводима и преписима радили предани хиландарски учењаци, писменост у Ресави и Браничеву имала је у првом реду особине светогорске писмености тога времена.

При манастирима у централној Српској земљи већи подухвати преписивања књига били су предузимани поводом обнове манастирских библиотека. У последњим деценијама 14. века организована су два таква скрипторијума. Најпре је липљански архиепископ Симеон на подручју Липљанске (Грачаничке) митрополије организовао велику преписивачку делатност с циљем да обнови недавно пострадали књижницу манастира Грачанице. Недуго затим, дечански епископ Варлаам је упослио чувеног српског писара Данилца Левооког на низу преписа, које је потом приложио своме манастиру.

Непосредним проучавањем средњовековних књига додатно су осветљене личности средњовековних писара. Према се у већем делу сачуваног рукописног наслеђа не проналазе имена оних који су се око књига највише потрудили, палеографском анализом и атрибутивним методом идентификовани су преписивачи многих рукописа. У дисертацији су, на тај начин, представљени заокружени рукописни опуси најважнијих средњовековних посленика писане речи. Увид у књиге с потписима писара показао је да су средњовековни посленици писане речи најчешће своје име бележили на преписима који су били посебне вредности. Ту нарочиту вредност ћириличким књигама давало је, на првом месту, лице по чијој жељи је књига преписана, или пак духовно средиште коме је књига приложена.

Испосница Светог Саве у Кареји била је место на коме су књиге од самог њеног оснивања писале. Карејски преписи обавезно су чували име преписивача, као и податак о светом месту где су настали. С једне стране, разлози таквог поступка били су практичне природе. Имајући у виду одредбе скитског устава, белешка с поменом писара и Карејске келије, као места писања, чувала је преписе од отуђења из Савине испоснице. С друге, пак, стране, разлог прецизног бележења карејских преписивача треба тражити у чињеници да је Карејска келија била духовно средиште од посебне важности. По угледу на њу, такав статус уживале су и испоснице у централним областима српских владара. Сачуване ћириличке књиге потврда су првог реда да су у испосницама, по позиву, књиге могли преписивати само изузетно учени монаси који су били врло поштовани у кинији.

Средњовековни писари добро су разумели вредности појединачних рукописних књига. Добри предлошци су у ћириличким скрипторијумима на Балкану били високо цењени међу посленицима писане речи. Извесно је да су се преписивачи посебно трудили да своје преписе начине према изводима који су потицали из великих центара писмености. Расадници најбољих предлога била су архиепископска и епископска седишта као и светогорски манастирски скрипторијуми, попут оног у Великој Лаври Светог Атанасија. Преводилачко-преписивачки центар у Великој Лаври је умногоме одредио развој словенске писмености на Светој Гори.

У ћириличким књигама су сачувани и трагови међусобног уважавања средњовековних преписивача. Тако је, примера ради, успомена на анагноста Јована, знаменитог писара из друге половине 14. века сачувана у препису нешто млађих преписивача који су радили у Дечанском манастиру или његовој околини. Други добар пример јесте дечански требник, који је почетком двадесетих година 15. века у браничевском крају преписао Давид. Требник се у некој од

наредних деценија нашао у манастиру Дечанима. Вредност ове књиге била је позната дечанском монаху Никандру који се на самом крају 15. века трудио око рестаурације оштећеног Требника.

Истраживањем које је спроведено у дисертацији обухваћен је само један, али важан део ћириличке писмености која се развијала на средњовековном Балкану. Указано је на околности рада српских средњовековних центара писмености. Они су, несумњиво, имали важну улогу у развијању целокупне писмености Јужних Словена. Планирано је да у наредним истраживањима буду проучени и скрипторијуми чија је активност забележена и на тлу средњовековне Бугарске, а онда и на простору средњовековних кнежевина Влашке и Молдавије. Тек након што та истраживања буду спроведена и заокружена, биће могуће с већим поуздањем говорити о особинама јужнословенске писмености која је у оквирима институције скрипторијума била негована на ћириличком писму.

ИЗВОРИ

I РУКОПИСИ, МИКРОФИЛМОВИ, ДИГИТАЛИЗОВАНИ СНИМЦИ РУКОПИСА

Паренезис Јефрема Сирина, Архив САНУ 60

Трећа дечанска хрисовуља, Архив САНУ 360

Синтагма Матије Властара с Копоринским летописом, МСПЦ 45, НБС мф. А 2587

Браничевска лествица, МСПЦ 97, НБС мф. А 2596

Синодик православља, Манастир Свете Тројице, Пљевља 73, НБС мф. А 5262

Празнични минеј, Пећки манастир 41, НБС мф. А 3551

Шестоднев, Савина 21, НБС мф. А 2532

Народна библиотека Србије

Зборник са житијима српских светих и Хиландарским типиком, Рс 17

Триод посни (фрагмент), Рс 721

Типик јерусалимски, Рс 649

Манастир Хиландар

Литургијски свитак, 3/1, НБС мф. А 1820;

Изборно јеванђеље, 9, НБС мф. А 1424

Четворојеванђеље, 10, НБС мф. А 2743

Четворојеванђеље, 11, НБС мф. А 2744

Четворојеванђеље краља Стефана Душана, 15, НБС мф. А 1759

Псалтир, 79, НБС мф. А 3615

Псалтир, 80, НБС мф. А 3616

Псалтир с последовањем, 87, НБС мф. А 3623

Романов минеј, 160, НБС мф. А 2794

Каноник, 342, НБС мф. А 2206

Шестоднев Јована Златоустог, 402, НБС мф. А 2410

Шестоднев Јована Златоустог, 403, НБС мф. А 2763

Стишни пролог летњи, 419, НБС мф. А 2766

Повест о Варлааму и Јоасафу, 422, НБС мф. А 4321

Патерик, 428, НБС мф. А 1805

Зборник хагиографских и хомилетичких састава, 471, НБС мф. А 2773

Панагирик, 473, НБС мф. А 2774

Псалтир, 612, НБС мф. А 4118

Манастир Дечани

(дигитализована колекција: <https://www.decani.org/rs>)

Четворојеванђеље, 9

Четворојеванђеље, 14

Минеј за јул и август, 32

Стишни пролог за март–мај, 52

Стишни пролог за јун–август, 53

Стишни пролог за децембар–фебруар, 54

Триод посни, 64

Требник, 68

Слова Исака Сирина, 76

Зборник слова Григорија Паламе, 88

Пандекте монаха Никона, 90

Слова Григорија Богослова, 92

Патерик, 96

Златоуст посни и цветни, 97

Зборник, 99

Служабник, 119

Служабник, 127

Софија, Национална библиотека „Кирило и Методије“

(дигитализована колекција: www.nationallibrary.bg)

Рилско четворојеванђеље, 31

Јефтимијев служабник, 231

Минеј за април (фрагмент), 1352/1

Загреб, Библиотека ХАЗУ

Чти-минеј за септембар (Метафраст хиландарски), III в 20, НБС мф. А 2633

Чти-минеј за децембар–август, III с 22, НБС мф. А 1527

Санкт-Петербург, Руска национална библиотека

(дигитализована колекција:

https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/dir.php)

Вуканово јеванђеље, F.п.I.82

Дечански типик, F.п.I.93

Триод цветни, F.I.583

Радослављево четворојеванђеље, F.I.591

Изборно јеванђеље (пуни апракос), Гиљф. 1

Поучно јеванђеље Константина Преславског, Гиљф. 32

Дионисије Ареопагит, Гиљф. 46

Паренезис Јефрема Сирина (одломак), Гиљф. 77

Синај, Манастир Св. Катарине

Богослужбени зборник, Slave 2/O + Slave 32/N, НБС мф. А 4672,

<https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279387387-ms/?sp=1&st=image>

Цветни триод (Пентикостар), Slave 24/O, дигитализовани снимак микрофилма:

<https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385524-ms/?sp=2>

Посни триод, Slave 23/O, дигитализовани снимак микрофилма:

<https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385512-ms/?sp=2&st=image>

Библиотека Румунске академије наука

Апокалипса с Тумачењем Андрије Александријског, Cod. Slav. бр. 100

Зборник, Cod. Slav. 137

Беседе Јована Златоустог, Cod. Slav. 148

Псалтир, Cod. Slav. 205

Друге иностране збирке

Четворојеванђеље, Париз, Национална библиотека, Cod. Slav. 25, НБС мф. А 1859

Стопни апракос, Даблин, Библиотека „Честер Бити“, W 158, НБС мф. А 3805

Четворојеванђеље Јакова Серског, Лондон, Британска библиотека, Add MS 39626, дигитални извор:

http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_39626&index=15

Октоих, Кембриџ, Библиотека Хоутона, Универзитет Харвард, MS Slavic 2, дигитални извор:

<https://curiosity.lib.harvard.edu/medieval-renaissance-manuscripts/catalog/34-990118016560203941>

Пролог летњи (март–август), Берлин, Државна библиотека, Wuk 29, дигитални извор:

<https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN898343585>

Патерик, Берлин, Државна библиотека, Wuk 40, НБС мф. А 2462

Типик, Загреб, Национална и универзитетска библиотека, R 4068, НБС мф. А 2625

Четворојеванђеље (фрагмент), Библиотека „Иван Вазов“, 140 (602),

дигитални извор:

<https://digital.libplovdiv.com/bg/view/642b0b36a556affbd1cd4664?q%3Aidentification.signature=140%28602%29>

II ИЗДАЊА ИЗВОРА

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, пр. Ђура Даничић, Загреб–Београд, 1866.

Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Ј. Мирковић, Београд: СКЗ, 1935.

Београдски паримејник (фототипско издање), ур. В. Тријић, Београд: НБС; Нови Сад: Платонеум, 2019.

Б. Јовановић–Стипчевић, *Београдски паримејник. Текст с критичким апаратом*, Београд: НБС, 2005.

А. Веселиновић, „Три повеле из XV века за манастире Тисмена и Водица (деспота Стефана из 1406; краља Жигмунда из 1429; Јанка Хуњадија из 1444)“, *ССА* 8 (2009), 183–203.

Григорије Рашки, „Запис на Крмчији Светог Саве“, у: *Шест писаца XIV века*, ур. Д. Богдановић, Београд: СКЗ, 1986, 62–64.

М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Архив Србије; Српски православни манастир Високи Дечани, 2004.

Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прир. Р. Маринковић, прев. Ј. Мирковић, Београд: Просвета: СКЗ, 1988.

Евергетидски типик, ур. М. Анђелковић, Т. Ракићевић, арх. студенички, Студеница: Манастир Студеница, 2020.

Законски споменици српских држава средњег века, пр. С. Новаковић, Београд: СКА, 1912.

Иловички препис Номоканона или Законоправила светога Саве 1262–2012. Спомен-свеска, пр. Ђ. Трифуновић, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2013.

Исајин ученик, „Житије старца Исаије“, у: Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац: Багдала, 1980, 67–77.

Јаков Серски, „Синајски стихови“, у: *Шест писаца XIV века*, пр. Д. Богдановић, Београд: СКЗ, 1986, 67–69.

Б. Јовановић-Стипчевић, *Београдски паримејник: почетак XIII века. Текст са критичким апаратом*, Београд: НБС, 2005.

Климент Охридски. Константин Преславски и непознати писци, *Ђурило и Методије. Житија. Службе. Канони. Похвале*, пр. Ђ. Трифуновић, Београд: СКЗ, 1964.

Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)*, изводи. *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд: Просвета: СКЗ, 1989.

А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, Београд: Чигоја штампа, 2007.

С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд: Историјски институт, 2003.

Непознати Светогорац, „Житије старца Исаије“, у: *Шест писаца XIV века*, ур. Д. Богдановић, Београд: Просвета: СКЗ, 1986, 89–97.

Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, пр. Ђ. Трифуновић, Приштина: Музеј; Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Мпemosупе: Службени гласник, 2011.

Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017.

Радослављево јеванђеље, фототипско издање, ур. Ђ. Трифуновић, поговор И. Шпадијер, Београд: НБС: НБЈ: Завод за израду новчаница и кованог новца; Санкт-Петербургу: РНБ, 2001.

Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека (фототипија), пр. С. Стјепановић, јер. Серафим (Глигић), Добрун: „Дабар“ Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2013.

Свети Сава, *Сабрана дела*, пр. Т. Јовановић, Београд: СКЗ, 2018.

Стари српски записи и натписи, пр. Љ. Стојановић, књ. 1–3, Београд: САНУ: НБС; Нови Сад: Матица српска, 1982–1984.

Стари српски записи и натписи, пр. Љ. Стојановић, књ. 4–6, Београд: САНУ: НБС; Нови Сад: Матица српска, 1986–1988.

Теодосије, *Живот Светог Саве*, прев. Л. Мирковић, прир. Д. Богдановић, Београд: СКЗ 2018.

К. Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд: Чигоја штампа, 2007.

Actes de Kuthumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée (Archives de L'Athos), ed. P. Lemerle, Paris 1988.

Apostolus Šišatovacensis anni 1324, ed D. E. Stefanović, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 1989.

Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Volume 1, ed. J. Thomas, A. Constantinidis Hero, Dumbarton Oaks Research Library, Washington D.C., 2000.

Grčke povelje srpskih vladara. Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae (reprint), ur. A. Solovjev, V. A. Mošin, London: Variorum Reprints, 1974.

Tetraevanghelia Sfântului Nicodim, București: Ministerul Dezvoltării Regionale și Administrației Publice: Direcția Gestionare Fonduri Comunitare pentru Turism, 2013, фототипско издање.

БИБЛИОГРАФИЈА

Каталози, инвентари и описи ћириличких рукописа

Д. Богдановић, „Инвентар рукописа манастира Савине“, у: Дејан Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи, монографије*, Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности, 1978, 89–104.

Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978.

Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVIII века)*, Београд: САНУ, 1982.

Д. Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. I*, Београд: НБС, 2011.

Љ. Васиљев, „Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци“, *АП 1* (1979), 45–79.

Љ. Васиљев, М. Гроздановић-Пајић, Б. Јовановић, „Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука“, *АП 2* (1980), 41–68.

Д. Грбић, Б. Тодић, З. Ранковић, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Српске патријаршије. Књ. I. Апостоли*, Београд: Библиотека Српске патријаршије, 2022.

М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, „Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије“, *АП 13* (1991), 7–249.

М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Књига друга. Водени знаци и датирање*, Београд: НБС, 1995.

Ермолай, монах, *Каталог рукописей, старопечатных книг и архивных материалов, хранящихся в Библиотеке и Архиве Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне*, Св. гора Афон 2013.

Т. Јовановић, „Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу“, *АП 3* (1981), 299–331.

Б. Јовановић-Стипчевић, „Рукописно наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића“, *АП 10–11* (1988–1989), 71–81.

Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербского правописания Российской национальной библиотеки. Каталог*, Санкт-Петербург: РНБ, 2021.

С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд: САНУ, 1952.

В. Мошин, „Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља“, *Историски записи 1–2* (1958), 235–260.

В. Мошин, „Рукописи манастира Грачанице“, *СКМ I* (1961), 17–84.

В. Мошин, „Рукописи бивше Београдске Народне библиотеке у Даблину и у Загребу“, *Библиотекар 5* (1968), 349–359.

В. Мошин, „Рукописи Пећке патријаршије“, *СКМ IV–V* (1968–1971), 5–135.

В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд: НБСРС: СКЗ, 1971.

В. Мошин, Љ. Васильев, Д. Богдановић, М. Гроздановић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића, књ. 2, Археографски опис*, Београд: НБС: МСПЦ, 2020.

С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци: Монашко удружење православне српске Митрополије Карловачке, 1914.

А. Н. Попов, *Описаніе рукописей и Каталогъ книгъ церковной печати библіотеки А. И. Хлудова*, Москва: Синодалная типографія, 1872.

З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, Београд: Библиотека Српске патријаршије: Службени гласник, 2012.

А. Г. Сергеев, *Описание бумажных рукописей XIV века Библиотеки Российской академии наук*, Москва: Альянс; Санкт-Петербург: Архео, 2017.

Р. Станковић, „Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање“, *АП* 18 (1996), 253–280.

Р. Станковић, *Рукописне књиге манастира Свете Тројице код Пљеваља: водени знаци и датирање*, Београд: НБС, 2003.

Р. Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*, Београд: НБС, 2003.

Р. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа: XIV–XV века*. Београд: НБС, 2007.

К. Станчев, А. Джурова, „Археографски бележки от Националната библиотека в Атина“, *Старобългарска литература* 9 (1981), 33–75.

Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Београд: СКА, 1901.

Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. 4. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд: САНУ: НБС; Нови Сад: Матица српска, 1982.

А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, Thessaloniki: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.

А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей (друго, исправљено и допуњено издање)*, Београд: Чигоја штампа, 2016.

Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванова, *Судьбы Кирило-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*, Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.

Б. Христова, Д. Карацова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог. Т. 1*, София: НБКМ, 1982.

Б. Цонев, *Описъ на ръкописните и старопечатните книги на народна библиотека въ София*, София: Наука и изкуство, 1910.

Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије. Књ 1*, Београд: НБС, 1986.

А. И. Яцимирский, „Из истории славянской письменности в Молдавии и Влахии XV–XVII веков“, у: *Памятники древней письменности и искусства*, Санктпетербург: Имп. Академия наукъ, 1905.

А. И. Яцимирский, *Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ*, Санктпетербург: Типографія Императорской Академии Наук, 1905.

- V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa*, Zagreb: JAZU, 1955.
- V. Mošin, S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka, knj. I–II*, Zagreb: JAZU, 1957.
- V. Mošin, M. Radeka, „Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji“, *Starine* 48 (1958), 189–215.
- V. Mošin, „Izveštaj o naučnom putovanju u Gračanici, Dečane, Pljevlja, Cetinje, Krku“, *Ljetopis* knj. 63 (1959), 311–318.
- V. Mošin, M. S. Traljić, „Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini“, *Naše starine* VI (1959), 63–104.
- V. Mošin, „O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza“, *Slovo* 11/12 (1962), 13–130.
- V. Mošin, „Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu“, *Radovi Staroslavenskog instituta* 5 (1964), 163–233.

R. Cleminson, *The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*, School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1988.

E. Lința, L. Djamo-Diaconița, O. Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. Vol. 3, București: Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, 1981.

E. Matthes, *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden 1990.

P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii populare Romîne*, Vol. 1, București: Academiei Republicii populare Romîne, 1959.

A. Pliguzov, W. R. Veder, *The Cyrillic MS Codices of Harvard University Library*, Amsterdam: Полата књигописњая, 1995.

I. C. Tarnanidis, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, St. Catherine's Monastery, Thessaloniki: Mount Sinai, 1988.

Монографије, зборници радова, студије, чланци

С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд: СКЗ, 1982.

М. Барјактаровић, „Шта значи име Лагатор у селу Угђе код Цетиња (поводом једног места из Ердѣљановићеве књиге Стара Црна Гора)“, *Старине Црне Горе* 3–4 (1965–1966), 143–145.

М. Барјактаровић, „Откуда једном бихорском селу име Лагатори“, *Токови: часопис за науку, књижевна и друштвена питања* 2–3 (1994), 172–178.

М. Благојевић, „Меропах“, у: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 1999, 396–397.

М. Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 1999, 609.

М. Благојевић, „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије“, *ЗРВИ XXXVIII* (1999–2000), 359–372.

Д. Богдановић, „Властарева Синтагма“, у: *Историја Црне Горе, књ. 2. Од краја XII до краја XV вијека. Т. 2, Црна Гора у доба обласних господара*, Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970, 381–386.

Д. Богдановић, „Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана“, *Упоредна истраживања* 1 (1975), 37–72.

Д. Богдановић, „Опис Струшког преписа“, у: *Законик цара Стефана Душана. Књ. I. Струшки и Атонски рукопис*, ур. М. Беговић, Београд: САНУ, 1975, 123–124.

Д. Богдановић, „Песничка творенија монаха Јефрема“, *ХЗ* 4 (1978), 109–130.

Д. Богдановић, „Јаков Серски“, у: *Шест писаца XIV века*, ур. Д. Богдановић, Београд 1986, 14–15.

Д. Богдановић, *Историја српске књижевности I. Стара српска књижевност*, Београд: Научна књига, 1991.

Д. Богдановић, „Књижевна школа и књижевно средиште“, у: *Преславска книжовна школа. Том I*, пр. М. Тихова, П. Димитров, Софија: Универзитетско издателство Св. Климент Охридски, 1995, 37–40.

Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, пр. Т. Суботин-Голубовић, Београд: СКЗ, 1997.

Г. Брајковић, „Скрипторији и библиотеке у Которској бискупији“, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године*, ур. Д. У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1989, 119–132.

Ђ. Бубало, „Писана реч у свакодневном животу“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд: Слио, 2004, 471–492.

Ђ. Бубало, „Нека запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску“, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд: САНУ, 2016, 19–33.

Ђ. Бубало, „Никола Балдовин Багаш“, у: *Српски биографски речник*, том 7, Мл–Пан, ур. Б. Бешлин, Нови Сад 2018, 359.

Ђ. Бубало, „Никола Косијер, дијак“, у: *Српски биографски речник*, том 7, Мл–Пан, ур. Б. Бешлин, Нови Сад: Матица српска, 2018, 362.

Љ. Васиљев, „Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века“, у: *Зборник Владимира Мошина*, ур. Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић, Ђ. Трифуновић, Београд: Савез библиотечких радника Србије: Просвета, 1977, 141–142.

Љ. Васиљев, „Ариљски преписивачки центар и култ светог Ахилија код Срба“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 14/1 (1985), 165–175.

Љ. Васиљев, „Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века“, *АП* 15 (1993), 43–133, с фотографијама.

Љ. Васиљев, „Непознати рукописи Инока из Далше“, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ур. П. Ивић, Београд: САНУ, 1995, 463–468.

Љ. Васиљев, „Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века?“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд: САНУ, 2000, 399–402, с таблама.

И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, Скопје: „Веда“, 1996.

В. Велинова, „Няколки бележки върху ръкописи от свирката на Националният Литературен музей в София“, у: *Пение мало Георгию*, ур. М. Йовчева, София: Изд. Център „Боян Пенев“, 2010, 552–562.

Д. Војводић, „О времену издавања повеља којима краљ Душан потврђује Хиландару даривање манастира Светог Ђорђа и села Уложишта, а Хрусијском пиргу поклања цркву у Липљану“, у: *Зборник у част Мирјане Живојиновић*, ур. Б. Миљковић, Д. Целебцић, Београд: Византолошки институт САНУ: Задужбина светог манастира Хиландара, 2015, 251–258.

Г. А. Воскресенский, *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XIV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв.*, Москва: Унив. тип., 1879.

Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд: Научно дело, 1967.

Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великог војводе Николе Стањевића*, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду: Институт за историју уметности, 2019.

М. М. Вукићевић, *Школе у држави Немањића*, Београд: Свет књиге, 2006.

С. Вуловић, „Белешке и белешчице језичне, литерарне, историчке, фолклористичне и друге“, *Годишњица Николе Чупића XIV (1894)*, 239–297.

Н. Гагова, „Славянските преводи от гръцки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хиландар и Пантелејмон в XIV-нач. на XV век“, у: *Święta Góra Athos w kulturze Europy, Europa w kulturze Athosu*, ур. М. Kuczyńskiej, Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense: Komisja Sławistyczna Polskiej Akademii Nauk oddział w Poznaniu, 2009, 79–87.

Н. Гагова, *Владетели и книги, Участието на јужнославјанскиј владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцијата на византискиј модел*, София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010.

Н. Георгиева-Гагова, „Един веројатен преводачески автограф от прввата четврт на XV в. (Още веднџ за раниј славјански превод на *Догматическое всеорџие* от Евтимий Зигавин)“, *Palaeobulgarica/Старобългаристика XXV/1 (2001)*, 79–94.

В. Гюзелев, *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век*, София: Народна просвета, 1985.

Ф. Гранић, „Црквеноправне одредбе хиландарског типика Св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима“, *Богословје* 2/3 (1935), 171–188.

Ј. Грковић-Мејџор, „Скрипторији и штампарије код Срба у средњем веку“, *ЛМС* књ. 488, св. 5 (2011), 925–940.

Ј. Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.

М. Гроздановић-Пајић, „Ђеновљанска хартија у српским рукописима XV века“, *АП* 1 (1979), 167–187.

- М. Гроздановић-Пајић, „Најстарија хартија са воденим знацима у српским рукописима“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 14/1* (1984), 137–152.
- М. Гроздановић-Пајић, „Водени знаци у Рилском четворојеванђељу из 1361. године и њихове паралеле“, *АП 6–7* (1984), 157–172, с фотографијама.
- М. Гроздановић-Пајић, „Преглед најчешће коришћених водених знакова у српским рукописима прве половине XIV века“, *АП 15* (1993), 135–175.
- М. Гроздановић-Пајић, „Хиландар и рукописне књиге XIV века манастира Високи Дечани“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд: САНУ, 2000, 325–341.
- Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопје: Штампариија и књиговезница „Стара Србија“, 1923.
- Р. Грујић, *Просветне институције у средњовековним манастирима на Западу*, Скопје: Штампариија и књиговезница „Стара Србија“, 1924.
- Р. М. Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији“, *ГСНД 3* (1928), 43–49.
- Р. Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*, пр. Т. Суботин-Голубовић, Загреб: СКД Просвјета, 2016.
- М. Давидовић, „Српски скрипторији од XII до XVII века“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 49–68 [М. Davidović, “Serbian Scriptoria – Twelfth to Seventeenth Century”, in: *The World of Serbian Manuscripts (12th–17th centuries)*, eds D. Otašević, Z. Rakić, I. Špadijer, Belgrade: SASA, 2016, 69–88].
- М. Давидовић, „Дечанска књижница у 14. веку“, *Кирило-Методијевски студии. Манастирски библиотеки в јужнославјанските зѐми и Русија през XIV–XVI век 32* (2022), 33–58.
- М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, у: *Studia Litteraria Serdicensia. Българо-сръбски книжовни и културни врѝзки в контекста на византијската цивилизација*, књ. 5, ур. А. Милтенова. Р. Станкова, Софија 2023, 60–87.
- М. Динић, „Реља Охмућевић. Историја и предање“, *ЗРВИ IX* (1966), 95–118.
- С. Душанић, „Браничевски превод Лествице Јована Синаите“, *Братство 4* (1956), 2–23.
- И. М. Ђорђевић, „Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству“, у: *Зборник Владимира Мошина*, пр. Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић, Ђ. Трифуновић, Београд: Савез библиотечких радника Србије, 1977, 87–112.
- Ј. Ђорђевић, „Српски војвода Хреља – оснивалац манастира Св. Јована Рилског“, *Братство XXXI* (1940), 103–111.
- П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990.
- В. Ђурић, „Сликар Радослав и фреске манастира Каленића“, *Зограф 2* (1967), 22–29.
- М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд: Византолошки институт САНУ, 1972.
- М. Живојиновић, „Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике“, *ЗРВИ XXXIII* (1994) 85–102.

Р. Иванишевић-Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године*, ур. Д. У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1989, 45–51.

К. Иванова, „Зографският сборник, паметник от края на XIV век“, *Известия на Института за български език XVII* (1969), 105–147.

К. Иванова, *В началото бе книгата. Разказ за старобългарската книга и нейната съдба*, София: Ариадна, 2002.

К. Иванова, „Староизводните чети-минеи и србските манастири“, у: *Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries / Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима*, ур. М. Јоковић, Београд: Рашка школа; Ohio: Resource Center for Medieval Slavic Studies, 2006, 36–46.

П. Хр. Илиевски, *Појава и развој на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, Скопје: МАНУ, 2001.

М. Ивановић, „Повеље великог челника Радича – дипломатичка анализа“, *ИЧ LXXI* (2022), 149–178.

П. Ивић, „О језику у списима светог Саве“, у: *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд: САНУ, 1979, 167–175.

П. Ивић, „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке анализе тога текста“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд: САНУ, 1998, 107–115.

В. Јагић, „Типик хиландарски и његов грчки извор“. *Споменик СКА 34* (1898), 1–66.

М. Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, *ИЧ 29–30* (1982–1983), 27–37.

М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд: Историјски институт: Народна књига, 1985.

Д. Јањић, Г. Јањићијевић, *Св. Никодим Тисмански (Рефлексије монашког богословља у другој половини XIV века)*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2021.

Б. Јовановић-Стипчевић, *Рукописи Ресавског круга (1392–1427). Каталог изложбе у манастиру Ресави*, Београд: НБС, 1980.

Б. Јовановић-Стипчевић, „Писар Карејског типика“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 127–133.

Б. Јовановић-Стипчевић, „Кареја и Хиландар – чувари традиције у развоју српскословенског правописа“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд: САНУ, 2000, 343–350.

Р. Јовићевић, „О ониму Лагатор“, *Српски језик: студије српске и словенске 1–2* (2003), 111–120.

Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевни рад Светог Саве“, у: *Свети Сава, Сабрана дела*, пр. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд: Народна књига: Алфа, 2000, 5–98.

Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевно дело монахиње Јефимије“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, пр. С. Томин, Н. Половина, Нови Сад: Платонеум, 2022, 15–48 = Љ. Јухас-Георгиевска, „Књижевно дело монахиње Јефимије“, *Јефимија 11* (2001), 43–75.

М. Југовић, „Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских“, *Богословље 3* (1934), 253–272.

- А. П. Каждан, *Књига и писац у Византији*, Београд: Еволута, 2018.
- Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд: СКЗ, 1967.
- Ј. Калић, „Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића“, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, ур. С. Ђирковић, К. Чавошки, Београд: САНУ, 2009, 189–198.
- М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд: Просвета, 1975.
- В. Сл. Киселков, *Проуки и очерти по старобългарска литература*, Софија: БАН, 1956.
- Љ. Ковачевић, „Неколико хронолошких исправака у српској историји“, *ГНЧ* III (1879), 356–446.
- И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XII века*, Београд: Историјски институт, 2016.
- В. Кораћ, „Света Гора под српском влашћу“, *ЗРВИ* XXXI (1992), 1–179.
- Д. Костић, „Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима“, *Глас СКА*, књ. ХСП, други разред, 54 (1913), 1–62.
- П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)*, Београд: Графички институт Народна мисао, 1928.
- Љ. Котарчић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастирима Тисмани и Водици из 1406. године“, *АП* 9 (1987), 117–124.
- Љ. Котарчић, „Зборник Данила II као извор при састављању житија Никодиму Тисманском“, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ђурић, Београд: САНУ, 1991, 197–201.
- Е. Коцева, „Александрийско-попгерасимово писмо в български рѣкописи от втората половина на XIV в.“, *Старобългарска литература* 1 (1971), 369–401.
- Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, Београд: СКЗ, 1996.
- Леонид, архимандрит, „Словено-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и Св. Павлу“, *Гласникъ Друштва србске словесности* књ. 44 (1877), 232–304.
- Е. Линца, „Рукописи српске редакције из збирке манастира Њамца“, *ПКЛИФ* 1–2 (1975), 58–67.
- Ј. Максимовић, „Четворојеванђеље Старчеве Горице“, *Зборник Матице за српске за ликовне уметности* 12 (1976), 57–68.
- Ј. Максимовић, „Минијатуре Вукановог јеванђеља“, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII* (1980), 123–129.
- К. Мано-Зиси, „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века“, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ур. П. Ивић, Београд: САНУ, 1995, 231–242.
- К. Мано-Зиси, „Хиландарски писари књига из времена Српског царства“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд: САНУ, 2000, 387–397.
- К. Мано Зиси, „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)“, *ХЗ* 11 (2004), 227–246.
- Р. Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милицы“, *Јефимија* 11 (2001), 11–41.

- С. Марјановић-Душанић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, *Старинар* XLIII–XLIV (1992/1993), 201–210.
- М. Марковић, „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму“, *Зограф* 36 (2012), 21–46.
- Ж. Милин, „О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном Четворојеванђељу преписаном 1404–1405. године, у манастиру Водица, у Румунској Земљи“, *Темнишварски зборник* 3 (2009), 151–156.
- Л. Мирковић, *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1939.
- Л. Мирковић, „Типик архиепископа Никодима из 1319“, *Гласник СПЦ* 9 (1946), 188–189.
- Л. Мирковић, „Рукописни типичи српскословенске рецензије“, *Богословље* 1–2 (1960), 3–15.
- Л. Мирковић, „Типик архиепископа Никодима“, у: *Типик архиепископа Никодима. Књ. 2*, српсл. разрешио Л. Мирковић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, IX–XL.
- Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд: БИГЗ, 1989.
- П. Момировић, „Наши стари ћирилски скрипторији на подручју Црне Горе и Србије у средњем веку и турском периоду“, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године*, ур. Д. У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1989, 33–43.
- В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска Црква“, *Гласник СПЦ* 9 (1946), 192–206.
- В. Мошин, „Молебствије о деспоту Стефану Лазаревићу“, *ПКЖИФ* 3–4 (1962), 219–234.
- В. Мошин, „Правни списи светога Саве“, у: *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд: САНУ, 1979, 101–128.
- Е. Мусакова, „Рилското четириевангелие“, у: *Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries / Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима*, ур. М. Јоковић, Београд: Рашка школа; Ohio: Resource Center for Medieval Slavic Studies, 2006, 90–102.
- Е. Мусакова, *Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII век*, Софија: Национална художествена академия, 2015.
- Е. Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори (1492–1496)*, Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1996.
- Б. Николова, *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България*, Том I. Манастирите, Софија: ИК Нов човек, 2018.
- О кнезу Лазару*, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд: Филозофски факултет, Одељење историје уметности, 1975:
- Д. Богдановић, „Измирење српске и византијске цркве“, 81–91;
 - А.-Е. Тахиаос, „Исихазам у доба кнеза Лазара“, 93–104;
 - О. Недељковић, „Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара (посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем)“, 243–254.
- Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд: Просвета, 1996.
- Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд: Научно дело, 1965.

- Г. Острогорски, „О серском митрополиту Јакову“, *ЗФФ* 1 (1968), 219–226.
- Д. Петровић, „Доместик“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 1999, 163.
- М. Пешикан, „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље?“, *ЈФ* 35 (1979), 147–159.
- Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)*, Београд: ПБФ: Институт за теолошка истраживања, 2010.
- Н. Половина, „Аутобиографски фрагменти у српским списима XIV века“, докторска дисертација, одбрањена 2014. год. на Филозофском факултету у Новом Саду.
- Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Скопје: Филозофски факултет, 1997.
- Д. Поповић, М. Поповић, „Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу“, *НП* 22 (1998), 15–61.
- Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2011.
- М. Поповић, *Београдска тврђава*, друго, допуњено издање, Београд: Археолошки институт: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2006.
- Ј. Проловић, „Српски рукописи из XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар“, *ХЗ* 6 (1986), 163–269.
- Г. Прохоров, „Автограф старца Исаяи“, у: *Преводите през XIV столетие на Балканите*, ур. Л. Тасева и др., Софија: Издателска књига „ГорексПрес“, 2004, 309–314.
- М. Ал. Пурковић, „Итинерар краља и цара Стефана Душана“, *ГСНД* 19 (1938), 239–244.
- М. Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф: Српска православна епархија западноевропска, 1976.
- Ђ. Сп. Радојичић, „О поменику Св. Богородице Љевишке. Рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду“, *Старинар* XV (1940), 43–69.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*, Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, 1942.
- Ђ. Сп. Радојичић, „Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана“, *Годишњак града Београда* V (1958), 19–26.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград: ГЗ, 1963:
- „Тужица‘ гладног средњовековног Србина“, 123–124;
 - „Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века“, 125–131;
 - „Почеци књижевног рада код Срба у Средњем Подунављу“, 171–174;
 - „Из књижевног стваралаштва у доба деспота Стефана. Да ли је инок из Далше Доситеј 'јеже (што је) и Мојси'?, 233–237.
- Ђ. Сп. Радојичић, „Исаија из XIV века, преписивач Служабника на пергаменту“, *Зборник за филологију и лингвистику* VII (1964), 160.
- Ђ. Сп. Радојичић, „Феудална породица Багаш из Враћа (XIV и почетак XV века)“, *Враћански гласник* 1 (1965), 19–23.
- Ђ. Сп. Радојичић, „Белешке грешнога Равула из времена краља Вукашина (1365–1371)“, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица

српска, 1967, 142–144 = Ѓ. Сп. Радоичиќ, „Белешки на *грешниот* Равул од времето на крал Вукашин (1365–1371)“, *Гласник за институтот за национална историја* 1 (1966), 165–170.

Ђ. Сп. Радојичиќ, „Савременици Краљевића Марка и нивови записи. Рукописи из доба краља Марка (1371–1395)“, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица српска, 1967, 145–153.

Н. Радојичиќ, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд: СКА, 1940.

Н. Радојичиќ, „Струшки рукопис Душанова законика“, *ЈФ XXII* (1957–1958), 49–63.

Д. Радославова, *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*, Българска академия на науките, Софија: Институт за литература, 2020.

З. Ракиќ, „Београдски паримејник“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевиќ, З. Ракиќ, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 240–244.

А. Ристиќ, „Неколико личности из средњовековне жупе Левач“, *Корени X* (2016), 29–40.

И. Руварац, „Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша“, *ГНЧ III* (1879), 214–226.

Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Калениќ, 1996.

В. Савиќ, „Записи дијака Андреје из времена *Господина Србљем деспота Стефана* и патријарха Никона“, *АП 33* (2011), 247–261.

В. Савиќ, „Српски превод ‘Евергетидског синаксара’ у два синајска рукописа“, *ЗРВИ LIII* (2016), 209–235.

В. Савиќ, „Дечански типик“, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, уgroженост*, ур. М. Марковиќ, Д. Војводиќ, Београд: САНУ, 2017, 364–365.

В. Савиќ, „Писар хиландарске повеље 139/141 и Светостефанске хрисовуље. Палеографско-филолошко разматрање“, *ПКЈИФ 83* (2017), 131–142.

В. Савиќ, „Прва столећа српске писмености“, у: *Српска књижевна реч у својим првим столећима*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Ниш: Меѓународни центар за православне студије, 2019, 9–27.

Б. Самарциќ, *Стазама српског рукописног наслеђа Босне и Херцеговине*, Пале: СПКД „Просвјета“, 2015.

А. Г. Сергеев, „Атрибуција некоторых сербских рукописей XIV в. из собрания БАН“, у: *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона*, Москва: Институт всеобщей истории РАН Москва 2008, 165–167.

Н. Синдик, „Обнова библиотеке манастира Високи Дечани крајем XIV и у првој деценији XV века“, у: *Српска књижевност у доба Деспотовине, научни скуп, Деспотовац, 22–23. 8. 1997. Дани српског духовног преображења 5* (1998), 247–260.

П. Сирку, „Стари српски рукописи са сликама“, *ЛМС 197* (1899), 1–54.

М. Спремиќ, *Деспот Ђурађ Бранковиќ и његово доба*, Београд: Службени гласник, 2021.

Ст. Станоевич, „Сърскій митрополитъ Іаковъ“, *Анналы Института имени Н. П. Кондакова X* (1938), 95–98.

Ј. Станојловиќ, „Изборно јеванђеље монаха Романа“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевиќ, З. Ракиќ, И. Шпадијер, Београд 2016, 266–269.

- Д. Стефановић, „Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији“, *АП* 6–7 (1985), 51–129.
- С. Стјепановић, „Однос Милешевског преписа Законоправила Светог Саве и Сарајевског преписа Законоправила“, *Годишњак ПБФСВО* 11 (2012), 155–171.
- В. Стојчевска-Антиќ, „Кон прашањето на појавата на кирилицата“, у: *Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Материјали од научен собир одржан во Охрид од 25 до 27 септември 1986 година*, ур. М. Матевски, Б. Конески, Д. Коцо, Скопје: МАНУ, 1989, 165–173.
- Љ. Стричевић, „Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу“, *ЗРВИ* III (1955), 221–232.
- Т. Суботин Голубовић, „Култ светог Ахилија Лариског“, *ЗРВИ* XXVI (1987), 21–33.
- Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд: САНУ, 1999.
- Т. Суботин-Голубовић, „Химнографски састави Филотеја Кокина у хиландарским рукописима“, *ХЗ* 11 (2004), 247–272.
- Г. Суботић, С. Кисас, „Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори“, *ЗРВИ* XVI (1975), 162–181.
- Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, *ЗРВИ* XXII (1983), 207–258.
- Г. Суботић, „Манастир Светог Павла“, у: *Казивања о Светој Гори*, ур. М. Јанковић, Београд: Просвета, 1995, 114–142.
- С. Јурјевич Темчин, „Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки (сербский октоих 1353 года, No 213) в Гарварде“, *Slavistica Vilnensis 2003 (Kalbotyro 52(2))*, 197–204 = С. Јурјевич Темчин, „Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки (сербский октоих 1353 года, No 213) в Гарварде“, *АП* 29–30 (2007–2008), 47–54.
- С. Јурјевич Темчин, „Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура“, *Slavistica Vilnensis 2003 (Kalbotyro 52(2))*, 131–177.
- Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Приштина: Музеј у Приштини: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Мнемосупе; Манастир Дечани – Београд, 2005.
- Б. Тодић, „Време подизања и живописања Љубостиње“, *Саопштења XXXIX* (2007), 101–116.
- С. Томин, Н. Половина, „Дечанска повеља кнегиње Милице – монахиње Јефимије“, у: С. Томин, Н. Половина, *Очи срдачне. Личности и идеје српског средњег века*, Нови Сад: Академска књига, 2016, 73–94.
- С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, пр. С. Томин, Н. Половина, Нови Сад: Платонеум, 2022, 105–123 = С. Томин, Н. Драгин, „Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве“, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима за школску 2016/2017. годину XII* (2017), 25–42.
- В. Тријић, „Из живота једне рукописне књиге. Кодиколошки осврт на Слова Григорија Паламе (Дечани 88)“, *АП* 33 (2011), 303–320.
- В. Тријић, „Зборник слова Григорија Паламе“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд: САНУ, 2016, 294–297.
- В. Тријић, „Браничевска лествица“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић и др., Београд 2016, 320–321.

В. Тријић, „Трећа дечанска повеља. Повеља Лазаревића Дечанима“, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*, ур. М. Марковић, В. Војводић, Београд: САНУ, 2017, 362–363.

В. Тријић, „О Београдском паримејнику“, у: *Београдски паримејник (фототипско издање)*, ур. В. Тријић, Београд: НБС; Нови Сад: Платонеум, 2019, 11–15.

Ђ. Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Београд: СКЗ, 1979, 7–141.

Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац: Багдала, 1980.

Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Друго, допуњено издање*, Београд: Нолит, 1990.

Ђ. Трифуновић, „Цар Душан о свом боравку на Светој Гори“, *Источник* 31/32 (1999), 18–25.

Ђ. Трифуновић, „Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу“, *ПКЖИФ* 1–4 (2001), 63–85.

Ђ. Трифуновић, „Стари српски рецепти за мастило и топљено злато“, у: *Са светогорских извора*, Београд: Службени лист СЦГ, 2004, 297–303.

Ђ. Трифуновић, „Романов типик“, у: *Типик архиепископа Никодима. Књ. 2*, стел. разрешио Л. Мирковић, пр. Ђ. Трифуновић, Београд: Чигоја штампа, 2007, 049–061.

Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основи*, Београд: Чигоја штампа, 2009.

Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, Београд: Откровење, 2011.

Ђ. Трифуновић, „Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља“, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, пр. Ђ. Трифуновић, Приштина: Музеј; Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Мпemosyne: Службени гласник, 2011, 129–167.

А. А. Турилов, „К отождествлению частей некоторых фрагментированных сербских рукописей XIV века“, *АП* 26–27 (2004–2005), 123–154.

А. А. Турилов, „Книжное письмо в сербских грамотах XIV–XV вв. Проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)“, у: *Палеография и кодикология. 300 лет после Монфокона*, Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2008, 195–202.

А. А. Турилов, „Заметки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов“, *ССА* 9 (2010), 193–216.

А. А. Турилов, „К истории библиотеки и скриптория Дечанского монастыря: заметки о рукописях XIV в.“, у: *Дечани у светлу археографских истраживања*, ур. Т. Суботин-Голубовић, Београд: НБС, 2012, 15–33.

А. А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и Источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*, Москва: Знак, 2012.

С. Ћирковић, „Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)“, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд: Equilibrium, 1997, 396–422.

В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци, 1928.

- В. Ђоровић, „Посланица бугарског патријарха Јевтимија тисменском архимандриту Никодиму“, *ЈФ* 13 (1933–1934), 162–165.
- М. Убипарип, „Трагом књиге писане за царицу Јелену“, *ПКЈИФ* 68 (2002/2003), 125–130.
- М. Убипарип, „О рукописном октоиху (1353. г.) из старе збирке Народне библиотеке у Београду“, *АП* 29–30 (2007–2008), 55–70.
- М. Убипарип, „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског“, *ПКЈИФ* 79 (2013), 102–128.
- М. Убипарип, З. Ракић, „Метафраст Стефана доместика“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 336–339.
- Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, Београд: САНУ, 1994.
- Хиландар у књигама*, пр. Н. Мирков, О. Стефановић, И. Шпадијер, Београд: НБС, 1998.
- М. Цветковић, „Сликани украс Вукановог јеванђеља“ у: *Четврта казивања о Светој Гори*, ур. М. Милосављевић, М. Живојиновић, Београд: Просвета: Друштво пријатеља Свете Горе Атонске: Византолошки институт САНУ, 2005, 96–127.
- Л. Цернић, „Рукопис Стефана доместика“, *Библиотекар* 1–2 (1968), 63–83.
- Л. Цернић, „Писари грачаничког (липљанског) пролога – минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скрипторија)“, *АП* 1 (1979), 135–165.
- Л. Цернић, „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа“, у: *Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, ур. Д. Богдановић, Београд: САНУ, 1981, 335–358.
- Л. Цернић, „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, *АП* 3 (1981), 49–64.
- Л. Цернић, „Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају“, *АП* 4 (1982), 19–62.
- Л. Цернић, „Круг писара Јова“, *АП* 12 (1990), 129–180.
- М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, архитектура и просторни склоп манастира*, Београд: РЗЗСК, 2002.
- М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд: РЗЗСК, 2014.
- М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Грачаница*, Нови Сад: Платонеум, 2017.
- И. Шпадијер, „Још једно дело хиландарског писара Јова“, *АП* 20 (1998), 55–66.
- И. Шпадијер, „Софијски рукопис хиландарског писара таха Марка“, *ПКЈИФ* 1–4 (2001), 113–119.
- И. Шпадијер, „Живот са књигом“, у: *Приватни живот у српском средњем веку*, пр. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд: Сlio, 2004, 447–470.
- И. Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, у: *Никон Јерусалимац: вријеме, личност, дијело*, пр. јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 2004, 137–147.
- И. Шпадијер, *Светогорска баштина: манастир Хиландар и стара српска књижевност*, Београд: Чигоја штампа, 2014:
- „Свети Сава – први познати словенски књижевник на Атосу“, 13–34;
 - „Јеромонах Доментијан“, 43–48;
 - „Епископ Григорије Рашки“, 72–74;
 - „Инок Исаија“, 112–118.

И. Шпадијер, „Зборник српских житија и Хиландарски типик“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 297–299.

И. Шпадијер, „Горички зборник“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 326–328.

И. Шпадијер, З. Ракић, „Зборник са *Словом љубве*“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 317–320.

И. Шпадијер, „Монахиња Јефимија“, у: *Монахиња Јефимија – новија сазнања*, пр. С. Томин, Н. Половина, Нови Сад: Платонеум, 2022, 9–14.

И. Шпадијер, „Записи у Шестодневу из 1263: О могућем времену Доментијанове смрти“, у: *Свети Сава и Доментијан*, Зборник са међународне научне конференције одржане 26. и 27. маја 2023. године у Нишу и Студеници, ур. Д. Бојовић, Ј. Стошић, Ниш: Центар за црквене студије; Универзитет у Нишу: Центар за византијско-словенске студије, 2024, 669–686.

И. Шпадијер, „Српска књижевност у доба Царства и Силуанов културни круг“, у штампи.

Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратки приказ“, *Зборник историје књижевности* 10 (1976), 21–40, са сликама.

V. Guguć, „Povijesni okvir franjevačke biblioteke Sv. Klara u Kotoru“, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године*, ур. Д. У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 105–117.

V. Jagić, „Sitna građa za crkveno pravo“, *Starine* 6 (1874), 112–151.

О. Nedeljković, „Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa“, *Slovo* 18–19 (1969), 41–90.

Ђ. Sp. Radojičić, „Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVII veka“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 1 (1956), 13–29.

Р. Skok, „Lagator“, у: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ур. М. Deanović, Лј. Jonke, књ. II, К–poni’, Zagreb 1972, 260.

М. Tomić Đurić, „The isles of great silence. Monastic life on Lake Scutari under the patronage of the Balšićs“, *Balkanica* 43 (2012), 81–116 = М. Томић Ђурић, „Монашки живот у задужбинама Балшића на Скадарском језеру“, у: *О Горичком зборнику. Зборник одабраних радова*, пр. В. Баљ, Ј. Стојановић, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност, Београд: Службени гласник, 2020, 527–566.

А. Čilikov, *Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera*, Podgorica: CANU, 2013.

А. I. Beach, *Women as Scribes: book production and monastic reform in twelfth-century Bavaria*, Cambridge: Cambridge University, 2004.

М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and the 15th Century”, in: *Études Byzantines et Post-Byzantines. Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, eds. А. Timotin, S. Pirivatrić, О. Iacubovschi,

Nouvelle série, t. IV (XI), Bucharest: Académie Roumaine: Institut d'Études Sud-Est Européennes: Société Roumaine d'Études Byzantines, 2022, 79–102.

Z. Gavrilović, “The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos”, in: *Through the Looking Glass. Byzantium Through British Eyes*, eds. R. Cormack, E. Jeffreys, Routledge, London – New York, 2016, 135–144.

M. Harisiadis, “Les miniatures du tetraevangile du mitropolit Jacob de Serrès”, in: *Actes du XIIIe congrès international d'études Byzantines*, t. III, Beograd: Comité Yougoslave des études Byzantines, 1964, 121–129.

I. Kakridis, *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*. München: Otto Sagner, 1988.

V. Laurent, “La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294–1350)”, *Revue des études byzantines* 7 (1949), 145–155.

I.-R. Mircea, “Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)”, *Romanoslavica* XIII (1966), 203–221.

The Oxford dictionary of Byzantium. Vol. 3, eds. A. P. Kazhdan et al., Oxford University Press, Oxford – New York, 1991.

C. Pavlikianov, *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1480 to 1600*, Sofia: Faber Publ., 2006.

R. Picchio, “Church Slavonic”, in: *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*, ed. A. M. Schenker, E. Stankiewicz, Yale Concilium on International and Area Studies, New Haven, 1980.

M. Riparante, M. Davidović, “The Case Study of the Serbian Copyist Ioan: on the Development of a Scientific Method for South Slavonic Palaeography”, in *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage* 13 (2023), 127–136.

I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Brill 1976.

E. Trapp, *Prosopographisches Lexikon Der Palaiologenzeit*, I–XI, Wiena, 1976–1991, <https://archive.org/details/ErichTrappProsopographischesLexikonDerPALAIOLOGENZEIT/mode/2up>

Ch. Walter, “The Portrait of Jakov of Serres in Londin. Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination”, *Zograf* 7 (1976), 65–72.

Интернет извори

Благо, <https://www.blagofund.org/sr/>

СКРАЋЕНИЦЕ

Извори

АНБ	<i>Аустријска национална библиотека (Беч)</i>
ББ	<i>Британска библиотека (Лондон)</i>
Берлин ДБ	<i>Државна библиотека у Берлину</i>
БРА	<i>Библиотека Румунске академије (Букурешт)</i>
Москва ДБ	<i>Државна библиотека у Москви</i>
МСПЦ	<i>Музеј Српске православне цркве (Београд)</i>
НБКМ	<i>Национална библиотека Ђурило и Методије (Софија)</i>
НБФ	<i>Национална библиотека Француске (Париз)</i>
РНБ	<i>Руска национална библиотека (Санкт-Петербург)</i>

Литература

АП	<i>Археографски прилози</i>
ГСНД	<i>Годишњак Скопског научног друштва</i>
Глас СКА	<i>Глас Српске краљевске академије</i>
Гласник СПЦ	<i>Гласник Српске православне цркве</i>
Годишњак ПБФСВО	<i>Годишњак Православног богословског факултета „Св. Василије Острошки“</i>
ГНЧ	<i>Годишњица Николе Чупића</i>
ЗМСЛУ	<i>Зборник Матице српске за ликовне уметности</i>
ЗРВИ	<i>Зборник радова Византолошког института</i>
ЗФЛ	<i>Зборник за филологију и лингвистику</i>
ЗФФ	<i>Зборник Филозофског факултета</i>
ИЗ	<i>Историјски записи</i>
ИЧ	<i>Историјски часопис</i>
ЈФ	<i>Јужнословенски филолог</i>
ЛМС	<i>Летопис Матице српске</i>
МАНУ	<i>Македонска академија на науките и уметностите</i>

НП	<i>Новопазарски зборник</i>
ПКЈИФ	<i>Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор</i>
РЗЗСК	<i>Републички завод за заштиту споменика културе</i>
САНУ	<i>Српска академија наука и уметности</i>
СКЗ	<i>Српска књижевна задруга</i>
СКМ	<i>Старине Косова и Метохије</i>
Службени лист СЦГ	<i>Службени лист Србије и Црне Горе</i>
Споменик СКА	<i>Споменик Српске краљевске академије</i>
ССА	<i>Стари српски архив</i>
ТЗ	<i>Темнишварски зборник</i>
ХЗ	<i>Хиландарски зборник</i>

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милена (Гојко) Давидовић рођена је 18. јула 1990. године. Одрасла је у Лазаревцу, где је средњошколско образовање стекла у Гимназији. Основне и мастер академске студије завршила је на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од новембра 2015. године студент је докторских студија на матичном факултету. Учествовала је на више међународних и националних конференција. Члан је једног националног и једног међународног пројекта. Запослена је као истраживач сарадник у Балканолошком институту Српске академије наука и уметности. Посебно је заинтересована за писменост и културу средњовековног друштва на Балкану.

ИЗВОД ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ РАДОВА АУТОРА КОЈИ ЈЕ У ВЕЗИ С ПРЕДМЕТОМ ИСТРАЖИВАЊА ДИСЕРТАЦИЈЕ

М. Давидовић, „Српски скрипторији од XII до XVII века“, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 49–68 [М. Davidović, “Serbian Scriptoria – Twelfth to Seventeenth Century”, in: *The World of Serbian Manuscripts (12th–17th centuries)*, eds D. Otašević, Z. Rakić, I. Špadijer, Belgrade: SASA, 2016, 69–88].

М. Давидовић, „Дечанска књижница у 14. веку“, *Кирило-Методиевски студии. Манастирски библиотеки в јужнославјанските зѐми и Русија през XIV–XVI век* 32 (2022), 33–58.

М. Davidović, “The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and the 15th Century”, in: *Études Byzantines et Post-Byzantines. Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, eds. A. Timotin, S. Pirivatrić, O. Iacubovschi, Nouvelle série, t. IV (XI), Bucharest: Académie Roumaine: Institut d’Études Sud-Est Européennes: Société Roumaine d’Études Byzantines, 2022, 79–102.

М. Давидовић, „Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи“, у: *Studia Litteraria Serdicensia. Българо-срѐбски книжовни и културни врѐзки в контекста на византијската цивилизација*, књ. 5, ур. А. Милтенова. Р. Станкова, Софија 2023, 60–87.

М. Riparante, М. Davidović, “The Case Study of the Serbian Copyist Ioan: on the Development of a Scientific Method for South Slavonic Palaeography”, in *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage* 13 (2023), 127–136.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Милена Давидовић

Број досијеа: 15027/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРЕДЊОВЕКОВНИ ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ НА БАЛКАНУ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Милена Давидовић

Број досијеа: 15027/Д

Студијски програм: Књижевност

Наслов рада: Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану

Ментор: проф. др Ирена Шпадијер

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРЕДЊОВЕКОВНИ ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ НА БАЛКАНУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делили под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делили под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

